

**MARCH :- 2015,
VOLUME -4, ISSUE-13**

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

**Most Reffered & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research**

DIRECTOR

DR. TEJPALSINH HOODA

CHIEF EDITOR

DR. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

CO- EDITOR

P.R.SHARMA

EXECUTIVE EDITOR

PROF. B K.BAVALIYA

RAMBHAI V. BAKU

ASSISTANT PROFESSOR, G.E.S-II

R.R.LALAN COLLEGE, BHUJ, KACHCHH

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

DIRECTOR

Dr. Tejpalsinh Hooda

M.A (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION) Ph.D HONARRARY.

VIKRAMSHILA VIDYAPITH BHAGALPUR, BIHAR, INDIA

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Managing Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2015, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic

discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Co-Editor

Prof. P.R.Sharma

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	“SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF HIV/AIDS IN INDIA” - PROF. JITENDRA G. SADIYA	1-5
2.	“ROMANTIC IDEOLOGY IN WILLIAM WORDS WORTH POETRY” - SUKHWINDER KAUR	6-9
3.	भक्तिकालीन काव्य में मूल्य एवं मानवतावाद - दिनेश शियाल	10-11
4.	यक्षस्य वासरिका नो संदेश - VORA MAHENDRABHAI GANESHBHAI	12-16
5.	ACCOUNTING AND REPORTING OF INTANGIBLE ASSETS IN INDIA - Prof. Sunil S. Jadav	17-21
6.	આંજણા (ચૌધરી)ઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ - ડૉ.સુરેશભાઈ સી.પટેલ	22-25
7.	Indian Aluminium Industry - Yogendrasinh B. Gohil	26-30

8. “जायसी कृत ‘पद्मावत’ में निरूपित लोक-संस्कृति”
- डॉ. गोविंद के. मुंघवा 31-34
9. मध्यकालीन साहित्य की बावरी साहिबा तथा बावरी पंथ
- डॉ. प्रविणसिंह आर. चौहाण 35-36
10. 'किसानों के समसंवेदक कवि केदारनाथ अग्रवाल'
- गोस्वामी चाँदनी केशवपुरी 37-45
11. “व्यंग्यकार डॉ. सुदर्शन मजेठिया”
- खोड़िफाड़ मुकेशकुमार बालाभाई 46-49
12. ‘रघुवंशमां कालिदासनी स्त्रीसृष्टि’ - डॉ. शारदा वि. राठोड 50-52
13. “रघुवंश आधारित महर्षि वसिष्ठनी भूमिका”
- प्रा. रामानुज विद्याभेन ज़. 53-56
14. PAPER ON GLOBAL CRISIS AND ITS IMPACTS ON INDIAN
ECONOMY - Mr. Jitendra M. Agrawal 57-61
15. ડાંગ જિલ્લાના આદિવાસીઓનાં જીવનધોરણનો અભ્યાસ
- ડૉ. સ્નેહલ કે. ગાંધિ 62-65
16. “संस्कृत साहित्यमां पताकास्थानक” - प्रो. डॉ. हितार्थी ज़. अग्रवाल 66-71
17. साये में धूप - दुष्यन्त कुमार की गज़लों में वैयक्तिक चेतना
- डॉ. लविन्द्रसिंह आर. लबाना 72-77

18. વિવેકાનન્દ કે સમાજશાસ્ત્રીય વિચાર

- DR.GOPALBHAI R.GAMARA

78-88

19. જલવાયુ પરિવર્તન કે ઘાતક પ્રભાવ

- હાન્ડા વિરજીભાઈ આર.

89-90

20. વૈદિક રાષ્ટ્રગીત - રાજપરા મનિષ વી.

91-94

21. “મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત” ના પ્રથમ સર્ગમાં આવતી સૂક્તિઓનું વિવેચન

-ડો. ભાવપ્રકાશ ગાંધી

95-100

22. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ‘વિભૂતિયોગ’નું દાર્શનિક વિવેચન

- પ્રા.હાર્દિક.એમ.ગોહિલ

101-105

23. USE OF INDIAN ENVIRONMENT AND THEME IN
“THE GUIDE” BY R.K.NARAYAN

- Mr. Kalpeshkumar H. Solanki

106-110

24. “મૂલ્યો જ માનવીને માનવી બનાવે છે.”

- પ્રા.અમૃતભાઈ નાથાભાઈ પટેલ

111-113

25. “અનુવાદ મેં ભાષા એક મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ”

- ડો. પ્રકાશચંદ્ર .એચ. પટેલ

114

26. દક્ષિણ ગુજરાતનાં ઘોડિયા આદિવાસી સમાજનાં મૃત્યું પ્રસંગેના

રિત-રીવાજો મૃત્યું અત્યેષ્ઠી ક્રિયાનાં રિત-રીવાજો

- પ્રો. ડો. શૈલેષકુમાર મણીલાલ પટેલ

115-123

27. વયસ્કતા એવં ડચિત- આહાર - ડો. શિરીન ંમ.શેખ 124-126

28. “આર્થિક વિચારોના પ્રણેતા દાદભાઈ નવરોજી એક મૂલ્યાંકન
- પ્રા.ડી. શૈલેષ ડી. તબિયાડ 127-128

29. રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા (GENDER) અંગેના
વલણોનો અભ્યાસ” - પ્રો. નિકુંજ આર. વાગડીયા 129-132

30. “ભારતીય અર્થતંત્રમાં પ્રાણ કેમ ફૂકવો ? ?”
- પ્રા.મનોજકુમાર વી. પટેલ 133-134

31. Bhavabhuti As a Poet and a Dramatic writer : An Evaluation
- Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari 135-136

32. અજેય કે ડપન્યાસોં મેં ગાંધી વિચારધારા
- ડૉ. મુકેશભાઈ ંન. મકવાળા 137-140

33. દાદાભાઈ નવરોજીની આર્થિક વિચારધારા
- પ્રા. રાજેશ બી. વાઘેલા 141-143

34. પ્રજાપતિ સમુદાયની ઐતિહાસિક ઝલક
- ડો. હસમુખ એફ. પ્રજાપતિ 144-146

35. Migration: An Overview
- Prof. Dayaram P. Mahle 147-148

36. ‘પશ્યન્તી’ – વાચન અને વિચારનો સુભગ સમન્વય
- ડો. પ્રદીપ એસ. જોષી 149-151

37. ટૈગોર કા રાષ્ટ્રવાદ - Dr. Pritesh S. Rathod 152-154

38. કચ્છમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર દલિતોની રાજકીય સ્થિતિ
-ડૉ. લક્ષ્મણભાઈ સામતભાઈ સોસા 155-162
39. વેપારમાં નૈતિકતા – Narendra Parmar 163-166
40. GOLD LOAN- A DEVELOPING FINANCE SOURCE BY NON
BANKING FINANCE COMPANIES IN INDIA
- RAJESHKUMAR J. TANNA 167-171
41. CONCEPT OF FEMINISM - Dr. Heena B. Variya 172-174
42. મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ અને તેના પ્રશ્નો (ઉત્તર ગુજરાતના સંદર્ભમાં)
-ડો.સી.એમ.ઠક્કર 175-183
43. BUSINESS ETHICS AND CORPORATE GOVERNANCE
- ASHOKKUMAR D. PATEL 184-189
44. મીમાંસાદર્શનમાં કાર્ય-કારણ સિદ્ધાન્ત 'શક્તિવાદ'
- કણસાગરા અવિનાશ ગોવિન્દભાઈ 190-191
45. "IMPACT OF NEW DIRECT TAX CODE IN INDIA"
- BHARATKUMAR S. ANAND 192-195
46. Healthcare Limited' and 'Torrent Pharmaceuticals
Limited' - RANA RONAK 196-203
47. हिन्दी के विकास मे गूजरात विद्यापीठ की भूमिका
- प्रो.सरस्वतीबहन आर गांवित 204-205
48. બત્રીસ પૂતળીની વેદના : નારી સંઘર્ષથી નારી ચેતના સુધી
- પ્રા. ઠાકોર વિજયસિંહ એમ 206-209

**49. ROLE OF GROOMERS IN IMPARTING VALUE BASED
EDUCATION**

– Prof. Hetal Shah

210-217

**50. રામાયણ સંદર્ભમાં રઘુવંશમાં આવતી અંતઃ કથાઓનું તેના મુળસ્ત્રોત સાથે
તુલનાત્મક અધ્યયન**

- Makwana Bharati Praveenbhai

218-225

1

“SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF HIV/AIDS IN INDIA “

PROF. JITENDRA G. SADIYA
ASSISTANT PROFESSOR OF ECONOMICS
R. C. COLLEGE OF COMMERCE,
DELHI CHAKLA, AHMEDABAD

Abstract:

India contains largest human resources in the world. But it is not enough to have only largest human resources, the quality of human resources or population is more important for any country's social and economical growth. Health is one of the important factor to measure quality of human resource. Now in recent period HIV AIDS (Human immune deficiency virus/acquired immune deficiency syndrome) being very dangers for human society. In general, it affects mainly young people who are at their most productive part of life. Despite initial fears that AIDS will be disastrous for the economy, recent experience and estimations have shown that there is a need for reappraisal of its economic impact on society. According to National AIDS Control Organization of India, the prevalence of AIDS in India in 2013 was 0.27, which is down from 0.41 in 2002. While the National AIDS Control Organization estimated that 2.39 million people live with HIV/AIDS in India in 2008–09, a more recent investigation by the Million Death Study Collaborators in the British Medical Journal (2010) estimates the population to be between 1.4–1.6 million people. So hear the question is that how HIV AIDS affects the economy and society? Obviously health related problems specially epidemics like HIV/AIDS which ultimately causes risk of death. Besides it creates burden on economy and society.

Key words: economic and social impact of HIV/AIDS, HIV/AIDS and its socio-economic impacts.

Introduction:

The world is facing many problems and challenges like global warming, pollution, natural hazards, epidemics and much more which hinders economic and social growth, HIV and AIDS are a serious challenge for the developing as well as the developed world. India, with an estimated 5.206 million people living with HIV in 2005, accounts for nearly 69 percent of the HIV infections in the South and South-East Asian region. This is despite it being a low prevalence country with an overall adult HIV prevalence rate of 0.91 percent. India has six high prevalence states -Andhra Pradesh, Karnataka, Maharashtra, Tamil Nadu, Manipur and Nagaland. Of these six states, Andhra Pradesh has recorded the highest prevalence of two percent among the antenatal clinic attendees and 22.8 percent among STD clinic attendees in 2005. The US\$2.5 billion National AIDS Control Plan III was set up by India in 2007 and received support from UNAIDS The main factors which have contributed to India's large HIV-

infected population are extensive labor migration and low literacy levels in certain rural areas resulting in lack of awareness and gender disparity. The Government of India has also raised concerns about the role of intravenous drug use and prostitution in spreading AIDS, especially in north-east India and certain urban pockets.

Objectives of the study:

- To understand the situation of HIV/AIDS in India.
- To discover the socio-economic effects of HIV/AIDS.
- To understand governments policy towards eliminating HIV/AIDS.
- Country's economic & social cost will be discovered by this study.

Research method:

As per the study topic this study is mostly based on secondary data; hear various articles, books, government's reports, research journals, and internet have used.

General definition & causes of HIV/AIDS

AIDS (Acquired immune deficiency syndrome or acquired immunodeficiency syndrome) is a disease caused by a virus called **HIV** (Human Immunodeficiency Virus). The illness alters the immune system, making people much more vulnerable to infections and diseases. This susceptibility worsens as the disease progresses.

HIV is found in the body fluids of an infected person (semen and vaginal fluids, blood and breast milk). The virus is passed from one person to another through blood-to-blood and sexual contact. In addition, infected pregnant women can pass HIV to their babies during pregnancy, delivering the baby during childbirth, and through breast feeding.

HIV can be transmitted in many ways, such as vaginal, oral sex, anal sex, blood transfusion, and contaminated hypodermic needles. Both the virus and the disease are often referred to together as **HIV/AIDS**. People with HIV have what is called HIV infection. As a result, some will then develop AIDS. The development of numerous opportunistic infections in an AIDS patient can ultimately lead to death.

Economic impact:

HIV/AIDS affects the economics of both individuals and countries. The gross domestic product of the most affected countries has decreased due to the lack of human capital. Without proper nutrition, health care and medicine, large numbers of people die from AIDS-related complications. They will not only be unable to work, but will also require significant medical care. It is estimated that as of 2007 there were 12 million AIDS orphans. Many are cared for by elderly grandparents.

By affecting mainly young adults, AIDS reduces the taxable population, in turn reducing the resources available for public expenditures such as education and health services not related to AIDS resulting in increasing pressure for the state's finances and slower growth of the economy. This causes a slower growth of the tax base, an effect that is reinforced if there are growing expenditures on treating the sick, training (to replace sick workers), sick pay and caring for AIDS orphans. This is especially true if the sharp increase in adult mortality shifts the responsibility and blame from the family to the government in caring for these orphans. At the household level, AIDS causes both loss of income and increased spending on healthcare. A study in Côte d'Ivoire showed that households having a person with HIV/AIDS spent twice as much on medical expenses as other households. This additional expenditure also leaves less income to spend on education and other personal or family investment.

Social impact:

People living with HIV are stigmatized leading to severe social consequences related to their rights, health care services, freedom, self-identity and social interactions. It also severely hampers the treatment and diagnosis of HIV contributing to further spread of the disease infected people are blamed for causing the condition through their risky behavior, observed as early as in late eighties in opinion polls in US among Americans. According to the polls, 'It's people's own fault if they get AIDS'. Such responses disrupt an individual's social interactions and thereby lead to a feeling of isolation.

In India, public health officials until recently held that women in prostitution, homosexuals, or intravenous drug users (IDUs) only could contract AIDS largely ignoring a dramatic rise in new AIDS cases among monogamous, married women. Even diseases like tuberculosis (TB) carry stigma as children with TB were not permitted to return to classes even after successful treatment due to misconceived notions, that they would still spread the disease to others. The HIV/AIDS scenario appears to be even worse as this still remains an incurable disease. The persons suffering from stigmatized diseases are assumed to have violated certain social norms and taboos and thus responsible for it. Stigma and discrimination take different forms for varied diseases indicating a need for focused prevention and treatment strategy. Lessons learnt from the successful experiences of stigma associated with other diseases must be borne in mind when HIV/AIDS related programmes are developed as it amounts to denying the rights of the infected Individuals.

Government's policy to eliminate HIV/AIDS:

HIV/AIDS being worse to the economy of country as well as for the people living with the disease; so the government has to play active role to remove it from the society. The Government of India established the National AIDS Committee within the Ministry of Health and Family Welfare. This formed the basis for the current apex Government of

India body for HIV surveillance, the National AIDS Control Organization (NACO). The majority of HIV surveillance data collected by the NACO is done through annual unlinked anonymous testing of prenatal clinic (or antenatal clinics) and sexually transmitted infection clinic attendees. Annual reports of HIV surveillance are freely available on NACO's website.

The first National AIDS Control Programme (NACP) was implemented over seven years (1992–1999), focused on monitoring HIV infection rates among risk populations in selected urban areas. The second phase ran between 1999 and 2006 and the original program was expanded at state level, focusing on targeted interventions for high-risk groups and preventive interventions among the general population. A National Council on AIDS was formed during this phase, consisting of 31 ministries and chaired by the Prime Minister.

HIV/Aids were understood not purely as a health issues, but also a development issue and as such it was mainstreamed into all ministries and departments. The third stage dramatically increased targeted interventions, aiming to halt and reverse the epidemic by integrating programmes for prevention, care, support and treatment. By the end of 2008, targeted interventions covered almost 932,000 of those most at risk, or 52% of the target groups (49% of FSWs, 65% of IDUs and 66% of MSM).

In 2009 India established a "National HIV and AIDS Policy and the World of Work", which sought to end discrimination against workers on the basis of their real or perceived HIV status.^[20] Under this policy all enterprises in the public, private, formal and informal sectors are encouraged to establish workplace policies and programmes based on the principles of non-discrimination, gender equity, health work environment, non-screening for the purpose of employment, confidentiality, prevention and care and support. Researchers at the Overseas Development Institute have called for greater attention to migrant workers, whose concerns about their immigration status may exclude them from these policies and leave them particularly vulnerable. No agency is tasked with enforcing non-discrimination policy, instead multi-sectoral approach has been developed involving awareness campaigns in the private sector. The Aids Bhedbhav Virodhi Andolan (Aids Anti-Discrimination Movement) had prepared many citizens reports challenging discriminatory policies, and filed a petition in the Delhi High Court regarding the proposed segregation of gay men in prisons. HIV/AIDS-related television shows and movies have appeared in the past few years, mostly in an effort to appeal to the middle class.^[21] An important component of these programs has been the depiction of HIV/AIDS affected persons interacting with non-infected persons in everyday life.

In 2010, NACO approved the Teach AIDS educational materials marking the first time HIV/AIDS education could be provided decoupled from sex education. Later that year, the Government of Karnataka approved the materials for their state of 50 million and committed to distributing them in 5,500 government schools.

Conclusion:

It is clear from above that HIV/AIDS one of the danger disease which directly or indirectly affects the social and economic status of any country. it is observed by various studies that HIV/AIDS is harmful to the economic conditions of society. it affects country's GDP, savings, investment, labour force, income distribution, consumption of the people, poverty and much economic aspects. Besides it creates the stigma or discrimination in the society, and affects education, mental health, employment, child and woman etc; government engaging various programs to prevent the disease and paying much attention to eliminate HIV/AIDS from the country. The human rights would emphasize on minimizing the erosion of the social, economic, cultural and political impact this pandemic has caused. The human rights approach would also reduce the stigma and will protect the people.

References:

- *SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF HIV/AIDS IN INDIA----* BASANTA K. PRADHAN
RAMAMANI SUNDAR , SHALABH K. SINGH
- *HIV/AIDS IIN INDIA --*WEKIPEDIA/ENSYCLOPEDIA
- *REPORT NATIONAL POLICY ON HIV/AIDS AND THE WORLD OF WORK*
- *MINISTRY OF LABOUR AND EMPLOYMENT GOVERNMENT OF INDIA*
- *Kakar D.N. and Kakar S.N. (2001), 'Combating AIDS in the 21st century Issues and Challenges', Sterling Publishers Private Limited, p.32*
- *NACO, Annual Report 2002-2004*
- *UNAIDS, 2006 Report on the global AIDS epidemic*
- *NACO (April 2006), HIV/AIDS epidemiological Surveillance & Estimation report for th*
- *Year 2005*
- *UNAIDS (2007, July 6th), '25 million people in India living with HIV, according to new Estimates', press release*

ROMANTIC IDEOLOGY IN WILLIAM WORDSWORTH POETRY

- Sukhwinder Kaur
Research Scholar

ABSTRACT

As a unique word (romantic) in the entire English literature, the present study focus on the Romantic elements in William Wordsworth's poetry. Wordsworth was a pillar among all the poets of romantic era, whose poetry reveals his thought process of using natural things like rocks and trees, shepreds, birds, clouds, flowers, peasant girl like lucy and farmers, mothers. Nature and there surroundings are the key concept in romantic poetry. In the *preface to the Lyrical Ballads* Wordsworth asserts about romantic poetry, "The principal object, then which I proposed to myself in these poems was to choose incident and situations from life, and to relate or describe them throughout as far as possible, in a selection of language really used by men"¹

KEY WORDS :Romantic , Nature, Worship, Humanity , Mystic, Reaper, Boyish, priest ,Imagination , Fancy, Emotion, Man .

INTRODUCTION

William Wordsworth (1770-1850) ,a British poet was born in Cockermouth, in the north of the lake country. His early poems published in1793and credited with ushering in the English Romantic Movement with the publication of *lyrical ballads* (1798) in collaboration with S.T.Coleridge. Wordsworth's poetry is filled with the atmosphere of peace , harmony and man's kinship with the natural element as a source of pleasure. He announces a return to nature , return to simplicity and to simple themes with ordinary language , and teaches that nature is the source of inspiration for the true poet. As prof. Morley asserts : Wordsworth effected a wholesome deliverance when he attacked the artificial diction, the personifications ,the barren rhymes and monotonous metres, Which the reigning taste had approved .²

Wordsworth poetry is a comprehensive study of Nature . Critic remarks about the Wordsworth's interpretation of nature as: " led him deeper into the heart of things" and "because the basis of a transcendent fait and philosophy of life" which embodies "the conception of Nature as healer and Revealer."³ Wordsworth's great poems include lyrics , odes, songs like "The Solitary Reaper", "I Wandered Lonely as a Cloud", "Ode To Duty", "Ode on the Imitation of Immortality", "Tintern Abbey", "Daffodils", "To The Cuckoo", "Micheal", "My heart Leaps Up", "The Solitary Reaper", "Lucy Gray", "The Tables Turned"etc . The world Encyclopaedia says;

Wordsworth referred a reflective vacant and pensive mood to a rest-less research for scientific knowledge. He believed that we learn more by communicating with nature of talking to country people rather than reading books. He believed that harmony with nature is the source of all goodness and truth .⁴

OBJECTIVE OF THE STUDY

1. The study aims at finding out romantic perspectives in the William Wordsworth poetry and to introduce the readers about what romantic poetry is all about.
2. The study aims to understand the interrelation between Nature and man .
3. The study measures the thought process and imagination of a poet.

LITERATURE REVIEW

The *romantic movement* in English poetry is generally described as a “Return to Nature”. The term romantic was first adopted by the German critic Friedrich Schlegel. Its roots can be found in the work of Jean Jacques Rousseau and Immanuel Kant, philosophers and writers associated with the Romantic movement include Johann Wolfgang Von Goethe (1749-1832), and Friedrich Wilhelm, Josep Von Schelling (1775-1854), and George Wilhelm Friedrich Hegel in Germany, S.T. Coleridge (1772-1834) and William Wordsworth (1770-1850) in Britain. The romantic movement was officially inaugurated by the publication of *Lyrical Ballads*.

Romanticism is a reaction against the literary principles of the eighteenth century – the age of Prose and Reason. The Romantics celebrate the natural goodness of man, primitivism, emotion, sense of wonder and mystery, idealism, beauty, imagination and fancy, spiritualized nature, melancholy, instinct for elemental simplicity, sharpened sensibilities and heightened imaginative feelings. The term *romanticism* has been defined by many writers. As Pater calls it the “addition of strangeness to beauty.” I for Evans considers that all Romantic poets, “had a deep interest in Nature, not as a centre of beautiful scenes but as a informing and spiritual influences on life”.⁵ The romantic movement was marked by a strong reaction of 18th century poetry of rule and custom, it is a poetry of nature beauty. The poems often a spontaneous overflow of powerful passion, these poets gifted with a strong “organic sensibility”.

WORDSWORTH'S POETRY

William Wordsworth's poetry is a keen observation of all the characteristic of romanticism, he asserts poetry as a history and science of feelings. Nature is an independent subject for Wordsworth's poetry. The concept of the use of natural details points out in two directions: The emphasis can fall on the function of the detail in a given poetic context, or on the rhetorical device into which it is fashioned. It can be seen in terms of what it contributes to the “meaning” may be directed or liberated. Wordsworth asserts that Nature must be described and observed with truth and freshness. He asks why should poetry be:

“A history of departed things
Or a mere fiction of what – never was?
For the discerning intellect of man,
When wedded to this goodly universe.
In Love and holy passion, shall find these
A simple produce of the common day.”⁶

Wordsworth announces a return to simplest sights of nature and man. He tells us in “Tintern Abbey” that as a child he bounded over hill and dale, like a roe:

The sounding cataract

Haunted me like a passion: the tall rock,
The mountain, and the deep and gloomy wood,
Their colours and their forms, were then to me
An appetite; a feeling and a love,(76-80)

Further in same poem wordsworth approach to Nature is that of a Mystic. It is based on his conviction that God pervades the entire universe. He felt immanent through the universe,

A motion and a spirit that impels,
All thinking things, all objects of all thought
All rolls through all things therefore am I still
A Lover of the meadows and the woods,(100-103)

Wordsworth accepts Nature as a guide and teacher in “The Table Turned”,

One impulse from the vernal wood
Can teach you more of man,
of moral evil and of good
Than all the sages can.

Wordsworth believes that, “ Nature never did betray , The heart that loved her.” He spiritualizes Nature. The ordinary sights and sounds of nature brings new thought and imagination to his poems. For instance, his heart is captivated by the sights of the flowers:

They flash upon that inward eye
Which is the bliss of solitude;
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils.

The lines are worth quoting :

Whenever on my couch I lie
In vacant or in pensive mood;
They flash upon the inward eye
Which is the bliss o solitude.

Nature is a living entity for him, and he considered nature as the external manifestation of god. He observes nature communicating itself to him:

In all things , in all natures, in the stars.
This active principle abides from link to link
It circulates the soul of all the worlds

Further, “The Solitary Reaper” is a good illustration of wordsworth’s poetry in both matter and manner as:

I listened, motionless and still;
And as I mounted up the hill,
The music in my heart I bore,
Long after it was heard no more.(29-32)

CONCLUSION

The above study noticed about the focus in Romantic Era from the upper aristocratic class to the common humble person. The major interest in wordsworth poetry is the beauty and satisfactions derive from nature. A study makes the conclusion that harmony with nature is the source of all goodness. He is regarded as a greatest Nature poet in English Literature who choose nature as an independent subject for his poetry.

REFERENCES

1. Wordsworth ,William. *Lyrical Ballads* (1800) 2. Vols,Vol.I,p.7.
2. Morley, John. *Introduction,The Complete Poetical Works of William Wordsworth*,(London,1924),p.ixi.
3. Strong, Archibald Thomas. *Three Studies in Shelley and an Essay on Nature in Wordsworth and Meredith*.(1921),p.32.
4. The World Book Encyclopaedia-Vol.16,1990
5. Evans, I for. *A Short History of English Literature*.3 ed.1974,p.65.
6. Wordsworth, William.*Recluse*, ii.804-809
7. Wordsworth, William. *The Complete Works of William Wordsworth,Prefatory Essays and Notes*,Vol.10(paperback), pub: Cambridge Scholars. Publishing, publishing, 2009.

All subsequent references of poems are from this volume.

भक्तिकालीन काव्य में मूल्य एवं मानवतावाद

- दिनेश शियाल, मददनिश शिक्षक, मॉडल स्कूल डेडीयापाडा जि: नर्मदा

विश्व के विद्वान् वैदिक काल से गांधीवादीयुग तक और हेराक्लिट्स से मार्क्स तक सर्वोच्च जीवन पद्धति की खोज करते रहे हैं। मानव ने अपने विकास के कालक्रम में अनेक अनुभव और प्रयोग करते हुए स्वकल्याण एवं पर कल्याण हेतु अपनी क्षमता और विवेक का उपयोग सर्व श्रेष्ठ मानव मूल्यों को खोजने के लिये किया है। उसमें जन्मजात रूप से भावात्मक और रागात्मक वृत्तियाँ हैं जो उसे कहीं पर जोड़ती और कहीं पर तोड़ती हैं। वह निरंतर अपना विस्तार और अपने अस्तित्व की रक्षा करता रहा है।

उन्नीसवीं और बीसवीं सदी में मानव की विचार पद्धति एवं जीवन पद्धति में अनेक परिवर्तन घटित हुए। इस युग में 'मानवतावाद' एक स्पष्ट द्रष्टिकोण लेकर प्रकट हुआ। 'मानवतावाद मानवीयता का वह जागरूक एवं व्यावस्थित रूप है जो हमारे अन्तः तथा बाह्य गुणों में सामंजस्य स्थापित कर हमारी अत्मस्फूर्ति में सहायक होता है। हमारी सहानुभूति की भावना जब पक्षपातपूर्ण रहती है तथा वह सर्वजन सुखाय एवं सर्वजन हिताय की वैश्विक चिंतनधारा को ठुकरा देती है तब मानवतावाद इसी को एक सूचित एवं केन्द्रित करने में सहायक होता है। मानवता का महत्वपूर्ण पक्ष है सभी प्राणियों में समानता की भावना। इस पक्ष के अनुसार मानव तथा अन्य प्राणियों में केवल एक कोटि का अंतर है, जाती भेद अथवा प्राकृतिक विभेद नहीं है। इस अधर पर वह समस्त प्राणियों से सहानुभूति तथा उनकी सेवा को मान्यता देता है। अतः मानवतावाद अन्तःविश्वास, श्रद्धा, आदर एवं नैतिक मूल्य युक्त भावों द्वारा प्राणिमात्र के कल्याण सम्बन्धी सिद्धान्तों की व्याख्या और सार्वभौमिक जीवन दर्शन की स्थापना करने वाला विश्व दर्शन है, जिसके मूल में विश्वात्मा की चेतना का उदात्त भाव निहित है। इस सर्वात्मभाव दर्शन के सम्बन्ध में अल्बर्ट खित्जर का यह कथन बड़ा सार्थक है कि हमें किसी जीव के प्राण लेने का कोई हक नहीं है। आदमी अपने दैनिक व्यवहार में स्वार्थ के वशीभूत होकर पालतू तथा अन्य जीवों के प्राण हरण करते हैं, यह हिंसा का भाव नैतिक पतन करता है। वस्तुतः मानवतावादी नैतिकता तभी पूर्ण होगी, जब मनुष्य निरीह प्राणियों के प्रति दयाभाव रखे, सार्वभौम मंगल की भावना का सारतत्त्व यही है कि समस्त प्राणियों के जीवन के प्रति आदर एवं प्रेम का भाव रखा जाय। हिंदी का भक्तिकाव्य इसका स्पष्ट निदर्शन है जिसमें हाथी से चीटी तक सभी प्राणियों के प्रति दया दिखाने को प्रेरणा मिलती है। इसी प्रकार मानवतावाद भी परिष्कृत जीवन मूल्यों का प्रसार, अभीवर्धन एवं उन्नयन करता है। यदि मानव अपनी सात्विक भावनानुभूतियों का द्वार सब के लिए समान रूप से खोल दे तो यह उदात्त रूप उसके लिए वरदान स्वरूप सिद्ध होगा। लोकमान्य तिलक का कहना है कि परोपकार, उदारता, दया, ममता, कृतज्ञता, नम्रता, भिन्नता आदि गुण मूल रूप में अपने ही दुःखके निवारणार्थ हैं। मनुष्य में स्वभाव से स्वार्थ के समान ही दया, प्रेम, कृतज्ञता आदि सद्गुण रहते हैं। जब हमारे रदय में करुणा का भाव जागृत होता है और उससे दुःख अनुभव होता है, तब उस दुःख से मुक्त होने के लिये हम अन्य लोगों पर दया या परोपकार करते हैं। यही निष्काम कर्म का रूप है जो सब स्वार्थमूलक कर्मों को त्याज्य बताता है।

कर्म सांसारिक प्रवृत्ति है, उसके निष्काम होने पर वह लोक संग्रह रूप ग्रहण करता है क्योंकि उसमें विशेष के प्रति आसक्ति नहीं होती, उसका रूप सामान्य होता है। आसक्ति मनुष्य को परिसीमित, सकीर्ण और मनोवृत्ति का बनाती है तथा स्वार्थ रूप में बाधा बनकर उसकी नैसर्गिक उदात्त भावनाओं को विकसित नहीं होने देती। इसलिए मानव को विश्व कल्याण के लिए स्वार्थवृत्ति से ऊपर उठकर निष्काम एवं सम द्रष्टा होकर कर्म करना चाहिये। इस स्थिति में वह 'स्व' एवं 'पर' की कुंठाओं से विनिर्मुक्त हो जाता है तथा अंततोगत्वा परिहित साधना स्वहित को फलित कर देती है। यह लोक कल्याण एवं स्वकल्याण का श्रेष्ठ रूप है।

मानव मूल्यों की सबसे बड़ी प्रेरणा मानव को लोक संग्रह की और प्रवृत्त करना है। क्षुद्र स्वार्थ, कुस्मित कामनाओं, कुंठाओं एवं नश्वर जटिलताओं से व्यक्ति को मुक्त करना ही लोक संग्रह का परमोदय है। वेदों में मन की भावना के परिष्कार हेतु प्रार्थना की गई है की भगवन प्रेरणा दीजिये की हमारा मन भद्र मार्ग का अनुकरण करे। यद भद्र तन्न आसुव अर्थात् जो भद्र या कल्याणकारो है उसे हमें प्राप्त करायिये। यजनीय देवगन हम कानों से भद्र सुने और आँखों से भद्र देखे।

वेदकालीन में 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' की कामना करते हुए सामाजिक उन्नति एवं आर्थिक संतुलन हेतु शोषण वृद्धि और एकान्तिक स्वार्थ की निंदा की गई है। उदारचेतता मनुष्यों ने परिग्रह को आदर्श रूप में स्वीकार करते हुए 'शत हस्तं समारं सहश्वराथार्तम संकिर अर्थात् सैकड़ो हाथों से इक्कठा करो हजारो हाथों से बाँट दो। आर्थिक मूल्यों का इतना उदार स्वरूप अन्यत्र मिलना दुर्लभ है। घुटन भरे विश्व समाज को आज फिर ऐसे ही उदार मानव मूल्यों की आवश्यकता का अनुभव हो रहा है।

सन्दर्भ ग्रंथ

१. मानव मूल्य और साहित्य- धर्मवीर भारती
२. हिंदी साहित्य की भूमिका- डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी
३. हिंदी साहित्य कोष भाग-१ धीरेन्द्र वर्मा
४. मूल्य मीमांसा- गोविन्दचन्द्र पावडे
५. हिंदी साहित्य का इतिहास - डॉ. नागेन्द्र
६. भारतीय सौन्दर्याशास्त्र की भूमिका- डॉ. नागेन्द्र

યક્ષસ્ય વાસરિકા નો સંદેશ

-VORA MAHENDRABHAI GANESHBHAI
M.A., B.ED, GSET- (Ph.D-Persuing)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમયના પ્રવાસની સાથે નવા નવા સ્વરૂપો ઉમેરાતા ગયાં. જેમાં નવલકથા, લઘુકથા, નિબંધ, યાત્રાવૃત, જીવનવૃત, આત્મકથા, પત્રસાહિત્ય જેવા સ્વરૂપ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિકસ્યા. જેમા ડાયરીના સ્વરૂપે નવલકથાની રચના એક નવી સિધ્ધિ કહી શકાય. તેથી જ ડૉ.હર્ષદેવ માધવને પ્રયોગશીલ કવિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ડૉ.કલાનાથ શાસ્ત્રી ‘યક્ષસ્ય વાસરિકા’ કૃતિને ડાયરી શૈલીમાં લખાયેલી પ્રથમ નવલકથા તરીકે ઓળખાવે છે.

કાલિદાસની ‘મેઘદૂત’ કૃતિમાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ દ્વારા યક્ષના વિરહની હૃદયવ્યથા આલેખી બાહ્ય દુનિયાનું આલેખન જોવા મળે છે. જ્યારે ડૉ.માધવની ‘યક્ષસ્ય વાસરિકા’માં માનવીય ભાવોથી યુક્ત અધિભૌતિક, આધિદૈવિક, અને અધ્યાત્મિકતાના દર્શન થાય છે. કવિએ દેવભૂમિ કરતાં પણ માનવભૂમિને અનેક રીતે ચઢ્યાતી બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.કવિ પ્રાચીન પરંપરાને જાળવી રાખીને કાવ્યમાં આધુનિકતા પ્રયોજે છે. યક્ષ,રત્નેશ્વર, નાગરાજ વસુસેન,પાપયોનિ પિશાચ, મહર્ષિ પિપ્પલાદ, શાંખાયન, શ્વેતકેતુ, મહર્ષિ દાઘીય, પાર્થિવી જેવા પાત્રોનું મૌલિક સર્જન વાચકને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે છે.

મનુષ્યના જીવનનો કોઈક હેતુ હોવો જોઈએ.જે યક્ષના પાત્ર દ્વારા કવિ આપણને વિવિધ પ્રસંગો વડે વ્યક્ત કર્યો છે.મનુષ્ય જે કાંઈ અવસ્થાને પામે છે. તેની પાછળ કોઈ ને કોઈ પ્રયોજન હોય છે.પ્રયોજન વગર કશું જ નથી.યક્ષના પૃથ્વી પરના આગમનનું પણ પ્રયોજન છે. “ પરેષાં કલ્યાર્થમેવાસ્તિ જીવિતપ્રયોજનમ્ ।”¹ “બીજાનું કલ્યાણ કરવું એ જ જીવનનું પ્રયોજન છે.” પૃથ્વી પર યક્ષ પોતાના એક વર્ષનો શાપકાળ વિતાવવા માટે આવે છે. તેના આગમનનું પણ કંઈક પ્રયોજન હતું. જેમ કે, પાર્થિવીને એક સાધુના વેશમાં આવેલ કાલજંગ નામનો રાક્ષસ ઉપાડી જાય છે,ત્યારે યક્ષ તેને ‘રક્ષોઘ્ન સૂક્ત’ દ્વારા બચાવે છે.યક્ષ એક મૂર્છિત વ્યક્તિને ‘મન આવર્તન સૂક્ત’ દ્વારા ભાનમાં લાવે છે. એક અત્યંત ગરીબ ગામમાં યક્ષ ‘સ્વર્ણાકર્ષણ ભૈરવ મંત્ર’ ની સાથે ‘શ્રી સૂક્ત’ નો પાઠ કર્યો જેથી ભગવતી ધનદા લક્ષ્મી પ્રસન્ન થઈ સમગ્ર ગામ પર સોનાની વર્ષા કરી . જેથી ગ્રામજનોના સૌ કોઈમાં હર્ષોલ્લાસ છવાઈ ગયો.દુર્વાસાના શાપથી એક વિદ્યાધર પોતાના મહિમાથી ભ્રષ્ટ થયો.યક્ષે તેને મંત્રદીક્ષાથી ફરીવાર પોતાના મહિમાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.યક્ષ સર્પદંશથી યુક્ત એક ઋષિકુમારને બચાવે છે.આમ,જીવનનો હેતુ બીજાની રક્ષા કરવી,બીજાને મદદ કરવી,યથાર્થને દાન આપવું,દુઃખીની સેવા કરવી હોવો જોઈએ.

કવિએ પ્રેમની સાચી સમજ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. “કાલાન્તરાક્ષમત્વં પ્રેમ્ણો લક્ષણમ્ ।”² “પ્રેમનું લક્ષણ છે. કાળને સહન ન કરવો.સર્વમપિ વિરૂપં સુરૂપં દર્શયતિ તદેવાસ્તિ પ્રેમ !”³ “જે સર્વ વિરૂપને સુંદર દેખાડે તે જ પ્રેમ છે.કવિ કહે છે,” “પૃથિવ્યાં પ્રણયોઽસ્તિ જીવનસંજીવનૌષધમ્.અત એવ પ્રણયિનો જનનાન્તરેષુ સ્વપ્રિયજનં પ્રાપ્તમ્ ઇચ્છન્તિ કિલ। મૃત્યુલોકે પ્રણયો નૈવ ભોગૈકહેતુઃ અપિ તુ વર્તતે પ્રીતિરેવ આરાધનાઃ!”⁴ “પૃથ્વી પર પ્રેમ જીવનનું સંજીવન ઔષધ છે. આથી જ પ્રેમીઓ બીજા જન્મોમાં પોતાના પ્રિયજનને મેળવવા ઈચ્છે છે એવું સાંભળ્યું છે. મૃત્યુલોકમાં પ્રેમ ભોગનો એક માત્ર હેતુ નથી, પણ અહીં તો પ્રીતિ જ આરાધના છે.”

યક્ષ પૃથ્વી પર એકલતા અનુભવે છે ત્યારે તેના જીવનમાં પાર્થિવીનો પ્રવેશ થતા તે તેના પ્રત્યે અલૌકિક પ્રીતિ અનુભવે છે. ત્યારે તે કહે છે. “અહં તાં પ્રતિ યં ભાવવિશેષમનુભવામિ તસ્મૈ ‘પ્રણય’ ઇતિ શબ્દં ન દદામિ તથાપિ કિમપિ નૈસર્ગિકં તત્ત્વમસ્તિ યન્માં સ્મારયતિ તસ્યા નિર્વ્યાજપ્રીતિમ્.”⁵ “હું તેના પ્રત્યે વિશેષ ભાવ અનુભવું છું તેને ‘પ્રણય’ એવું નામ હું નથી આપતો, છતાં એવું કોઈક નૈસર્ગિક તત્ત્વ છે, જે મને તેની નિર્વ્યાજ પ્રીતિનું સ્મરણ કરાવે છે.” યક્ષ જ્યારે પિતૃઓની આજ્ઞાથી પાર્થિવી સાથે વિવાહ કરે છે. ત્યારે પાર્થિવી યક્ષને કહે છે. “હું તમારી અલકવાસિની પ્રિય પત્નિના પ્રેમને છીનવી લેવા માગતી નથી, આપની વિઘ્નકારિણી બનવા પણ માગતી નથી.” “પ્રણયઃ હરણેન લુપ્થેન-બલેન ન પ્રાપ્યતે, અસૌ સ્વયમેવ લભ્યતે.”⁶ “પ્રણય છીનવી લેવાથી-હુંટવાથી બળથી મળતો નથી એ તો આપો આપ જ મળે છે.” મારી પ્રીતિ સ્વાર્થવાળી નથી. મારા પ્રેમમાં તો તમારી પત્ની ઈચ્છતી હોય તો તેને પણ સ્થાન છે.

પ્રેમમાં પ્રિયજનને હંમેશા સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ. યક્ષ અલકામાં રહેલી પત્નીને જીદ કરી બોલાવતો નથી પરંતુ સ્વતંત્રતા આપે છે. તે યક્ષિણિને કહે છે, “યદિ ત્વમ્ અલકાયામુષિતુમિચ્છેસ્તથાપિ ત્વં સ્વતન્ત્રા.”⁷ “તું અલકામાં રહેવા ઈચ્છતી હોય તો પણ તું સ્વતંત્ર છે.” તારે અહીં આવવું હોય તો પણ છૂટ છે. હું તારી રાહ જોઉં છું. આપણે કુટીરમાં યથેચ્છ સુખ અનુભવીશું. જો પાર્થિવીની નિર્વ્યાજ પ્રીતિ તને પ્રિય થાય તો તું તેની સખી બની જજે. પ્રેમમાં એક વ્યક્તિએ બીજા વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ. જે કવિએ યથાર્થ રીતે દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. યક્ષ યક્ષિણી સ્વતંત્રતા આપે છે, તે પાર્થિવીને સ્વીકારવાની વાત પણ કરે છે. પાર્થિવી પણ યક્ષિણીના પ્રેમને છીનવી લેવા નથી માગતી પણ તેને પણ સ્થાન આપી સ્વીકારની વાત કરે છે.

મનુષ્યને બંધન કરતાં સ્વતંત્રતા વધુ પ્રિય છે. યક્ષ અલકાની નિંદા કરતા કહે છે કે, આ દિવ્યલોકમાં નિર્દોશને દંડ અપાય છે, સત્યનું રક્ષણ થતું નથી, સત્યનું જ્ઞાન પણ થતું નથી. જ્યાં સજ્જન માણસ છેતરાતો હોય, તેનું ગૌરવ હૂંટાતું હોય, તેના વ્યક્તિત્વનો લોપ થતો હોય, પોતાની સંપત્તિ નાશ પામતી હોય, પોતાનું સુખ બળતું હોય, પુણ્યનો પરાજય થતો હોય, ઈર્ષ્યા-છળકપટ હોય, સ્વામી ને આધિન રહેવું પડતું હોય, આજ્ઞા પાલનમાં સમય પસાર થતો હોય એવા સ્થાને રહેવું એ પરતંત્રતા કહેવાય. આથી યક્ષ કહે છે. “દિવ્યસ્થાનનિવાસેનૈવ કોઢપિ ન ભવતિ દિવ્યઃ!”⁸ “દિવ્ય સ્થાનોમાં રહેવાથી કોઈ દિવ્ય બની જતું નથી.” જ્યાં હંમેશા સ્વતંત્રતાની અનરવ અનુભૂતિ હોય, મનની પ્રસન્નતા હોય, સુખેથી વિચરી શકતું હોય, પોતાના ‘સ્વ’નું રક્ષણ થતું હોય, પોતાનું ગૌરવ જળવાતું હોય, પોતાની સ્વતંત્રતા જળવાતી હોય એવા સ્થાને વસવું જોઈએ. યક્ષને પૃથ્વી પર આવો અનુભવ કરે છે. તેથી તે પૃથ્વીને સ્વતંત્રતાના સ્થાનવાળી મનુષ્યના ગૌરવથી યુક્ત નિવાસવાળી કહે છે. આમ, યક્ષના મનોભાવ દ્વારા વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય પર કવિ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા જોવા મળે છે.

મનુષ્ય સામાજમાં રહી જીવન વ્યતિત કરતો હોય છે. ત્યારે વિવાહિત જીવનમાં અનેક અંતરાયો આવતાં હોય છે. કવિ યક્ષના વિવાહની વાત કરી મનુષ્યના જીવનમાં પ્રકાશ પાડે છે. ગંધર્વરાજ ચંદ્રાવસુ યક્ષની સાથે પોતાની પુત્રીના વિવાહ પ્રસ્તાવ મૂક્યો ત્યારે યક્ષ કહે છે, હું રાજા નથી, મારી પાસે વૈભવ નથી, આપની કન્યા કદાચ ... આવી વાતો કરે છે. ત્યારે ગંધર્વરાજ યક્ષને રોકતા કહે છે. “કન્યા ન દીયતે ધનાય, દીયતે અનુરૂપાય.”⁹ “કન્યા ધનને નથી અપાતી, અનુરૂપ અપાય છે.” વર્તમાન સમયમાં જ્યારે વ્યક્તિના જીવનમાં અનેક સમસ્યાઓ રહેલી છે.

વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ લોપાય છે ત્યારે સ્ત્રીનું સન્માન અત્યંત આવશ્યક બની રહે છે. કેટલાક લોકો કન્યાને વૈભવ જોઈ આપતા હોય ત્યારે કવિ કહેવા માંગે છે, કન્યા ધનને નથી અપાતી, અનુરૂપ અપાય છે.

કવિ યક્ષ અને પાર્થિવીના સંવાદ દ્વારા કવિ આપણને કર્મનું માહાત્મ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ રામગિરી પર્વત પર બેઠાં હોય છે, ત્યારે પાર્થિવી યક્ષને કહે છે, આપ પૃથ્વીનાં સૌંદર્ય પીવા ઈચ્છો છો પણ રામગિરી પર્વત પર પૃથ્વીનું સમગ્ર સૌંદર્ય નથી. શું આપ પૃથ્વી પર ભ્રમણ કરવા નથી માંગતા ? ભ્રમણ કરવા ઈચ્છું છું પણ હું કેવી રીતે જોઉં? મારી પાસે ઉડવાની શક્તિ નથી. તો પછી રાહ જુઓ. કુબેર તમને ઉડવાની શક્તિ મોકલાવશે. ‘શું મારી મજાક કરે છે? જુઓ ત્યારે આપ ઉડવા માંગતા હોવ તો મારી પાસે એક ઉપાય છે. હું કુલપતિ ભારદ્રાજના આશ્રમમાં જઈને આવી જઈશ. શું મહર્ષિ ભારદ્રાજ આકાશમાં ઉડવાની વિદ્યા જાણે છે? જેમને સિદ્ધિઓ સ્વાધીન તેવા મહાત્માઓ માટે કશું અગોચર હોતું નથી, “અત્ર શ્રમં વિના ન કિંચિદ્ ફલતિ, યતો હિ પૃથ્વીલોકઃ કર્મલોકઃ કથ્યતે?”¹⁰ “અહીં પૃથ્વી પર શ્રમ વગર કંઈ ફળ મળતું નથી. કેમકે પૃથ્વીલોક કર્મલોક કહેવાય છે.”

દિવ્યલોકમાં તો કામધેનુએ અને કલ્પવૃક્ષોએ દેવોને આળસ આપી છે. જ્યારે શ્રમ વગર કંઈ પણ સિદ્ધિ થાય છે. ત્યારે ભોગનું પ્રાધાન્ય વધે છે. આથી જ ઐશ્વર્યની મદમત દેવો પરાજીત થાય છે. સ્વર્ગમાંથી કાઢી મુકાયેલા તેઓ તપ કરે છે પણ સિદ્ધિ મેળવીને ફરી પામર બની જાય છે. આથી જ પૃથ્વીમાં ઘણું જાણવા જેવું છે. દિવ્યલોકમાં દેવો શ્રમ વગર કંઈ પણ સિદ્ધિ કરતાં હોવાથી તેઓ વારંવાર પરાજીત થાય છે. જ્યારે પૃથ્વી પર શ્રમ જ એક માત્ર મનુષ્યને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. શ્રમ વગર સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરી શકાય નહિ કેમકે પૃથ્વીલોક પર કર્મનું જ મહત્વ છે. હંમેશા શ્રમનો જ જય થાય છે. શ્રમ વગરની સિદ્ધિ પણ ક્યારેક શાપ રૂપ બની જતી હોય છે.

યક્ષ વનમાં લટાર મારવાં નીકળે છે ત્યારે એક શિકારી તેને તીર વડે મારવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આવા સમયે એ શિકારી પર જ વાઘ હુમલો કરે છે ત્યારે યક્ષ તેને સાવધાની પૂર્વક બચાવે છે. ત્યારે યક્ષ શિકારીને કહે છે, “ભદ્ર ! પ્રાણહરણં કાર્યં સુલભમ્ , પ્રાણત્રાણકર્તવ્યં દુર્લભમસ્તિ.”¹¹ “ભાઈ ! પ્રાણ લઈ લેવાનું કામ સરળ છે, કોઈના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાનું કામ દુર્લભ છે.” હંમેશા યાદ રાખવું જોઈએ કે મારવા કરતા બચાવવા વાળો મહાન હોય છે.

યક્ષને માહિષ્મતી નગરીના રાજા શ્રી નાગપાલ પોતાની કન્યા સૌદામિનીના વિવાહ કરી સામ્રાજ્યને સોંપી વનમાં જવાના ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે ત્યારે યક્ષ મનમાં વિચારે છે. “રાજ્યાર્થં નાસ્તિ મે સ્પૃહા , નૂતનપ્રણયસ્ય કૃતે મમ હૃદયે નાસ્તિ સ્થાનમ્ , ભોગાર્થં નાસ્તિ વાસના ।”¹² “રાજ્ય માટે મને સ્પૃહા નથી, નવા પ્રેમ માટે મારા હૃદયમાં સ્થાન નથી. ભોગ માટે વાસના નથી.” વિચારને અંતે તે નિર્ણય કરે છે. “કદાચિત્ ત્યાગેહપિ સૌખ્યં લભ્યતે નનુ !”¹³ “ક્યારેક ત્યાગમાં પણ ખરેખર સુખ મળતુ હોય છે.” ક્યારેક અણધારી વસ્તુઓનું જીવનમાં આગમન થાય છે ત્યારે તે કેટલીક વાર દુઃખનું કારણ પણ બની શકે છે. તેથી આવી અણધારી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જ યોગ્ય ગણાય.

વ્યક્તિ એ આશાવાદી બની જીવન જીવવું જોઈએ. ક્યારેય આશા છોડી નિરસ બનવું નહીં. યક્ષ પૃથ્વી પર નિરાશ થઈ જીવન વ્યતિત કરે છે ત્યારે તે ખાખરાને જોઈને કહે છે, મારો પ્રેમ પણ ફરી પ્રગટ થશે, ભલે હું અત્યારે દૂબળો અને નિરસ લાગું છું, પણ મારામાં છુપાયેલો પ્રેમ આ સમગ્ર વનની જેમ સમગ્ર રામગિરિને રંગી નાખશે.’ “અહં ધરિત્રીમપિ પ્રાપ્સ્યામિ યથા મયા પ્રાપ્તાહ્લસીદલકા.”¹⁴ “હું પૃથ્વીને પણ પામીશ – જેમ મેં મેળવી હતી અલકાને.”

એક દિવસે યક્ષ પાર્થિવીને કુશળ સમાચાર પૂછે ત્યારે પાર્થિવી યક્ષને કહે છે, “ અહં પૃથ્વીનાં નિવસામી। પ્રતિક્ષણં જીવામિ। ભવાન્ તુ યક્ષનગરીં સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા અદ્યતનસ્ય હર્ષ વિસ્મરતિ!... ભવાન્ વર્તમાનક્ષણં મહોત્સવં મત્વા વસત્વત્રા। તતઃ પશ્ચાત્ ભવતઃ સૌન્દર્યદૃષ્ટિરપિ પરિવર્તનં પ્રાપ્સ્યતિ।”¹⁵ “હું પૃથ્વી પર રહું છું પ્રત્યેક ક્ષણમાં જીવું છું આપ તો યક્ષનગરી ને યાદ કરીને આજનો આનંદ ભૂલી જાઓ છો.... આપ વર્તમાન ક્ષણને મહોત્સવ માનીને અહીં રહો. એ પછી આપની સૌંદર્ય દ્રષ્ટી પણ બદલાઈ જશે.”

વ્યક્તિ એ વિતેલા ભૂતકાળને યાદ કરી દુઃખી થવા કરતાં વર્તમાનમાં જીવવું જોઈએ. વ્યક્તિએ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પરિવર્તન થઈ વર્તમાનમાં હકારાત્મક પાસાઓ શોધવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. યક્ષ ધીમે ધીમે પૃથ્વીના સૌંદર્યને માણે છે. જ્યારે તે પૃથ્વીની ધન્યતા, સ્વતંત્રતા, માનવનું ગૌરવ યક્ષને સમજાય છે ત્યારે પૃથ્વી જ અલકાથી ચઢિયાતી લાગે છે. માનવીનું જીવન અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલું છે ત્યારે તે અનેક આશા-અપેક્ષા, ઈચ્છા-મહેચ્છાઓમાં જીવનનો સાચો આનંદ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આથી વ્યક્તિએ જીવનનો સાચો આનંદ જાણી જીવનને જીવવું જોઈએ.

જીવનમાં મિત્ર કેવો હોવો જોઈએ તેના ઉદાહરણ પણ જોવા મળે છે. ગીત સ્પર્ધામાં રત્નેશ્વરની હાર થતાં ગુસ્સે ભરાઈ છે. ત્યારે યક્ષ તેને કહે “વયસ્ય રત્નેશ્વર । વિસ્મર સર્વમપિ । આવાં તુ વયસ્યૌ। મમ વિજયસ્તુ તવૈવેતિ મન્યસ્ય હતિ।”¹⁶ “મિત્ર રત્નેશ્વર બધું ભૂલી જા. આપણે તો બંને મિત્રો છીએ. મારો વિજય એ તારો જ વિજય છે એમ માની લે...” પરંતુ રત્નેશ્વરના મનમાં ઈર્ષ્યા જન્મી. તેથી તે છળકપટથી યક્ષેશ્વર માટે યક્ષ જ્યારે સુવર્ણ કમળ લાવે છે ત્યારે સાવચેતી પૂર્વક એક બંધ પુષ્પ મુકી દે છે. યક્ષેશ્વર પૂજામાં મગ્ન હોય છે ત્યારે તેમાંથી ભમરો નીકળે છે. આથી ગુસ્સે થઈ યક્ષેશ્વર યક્ષને શાપ આપે છે. આ છળકપટથી જાણ જ્યારે યક્ષને થાય છે ત્યારે આવી મિત્રતાની નિંદા કરે છે. જ્યારે પૃથ્વી પર વસુસેન પાસેથી નિસ્વાર્થ મણિરત્ન તથા અમૃત સમાન સોમરસ ની પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે પૃથ્વી પરના નિસ્વાર્થ મિત્રતાને અનુભવે છે. એ મણિરત્નથી તે ઋષિકુમારને સર્પદંશથી બચાવે છે. જ્યારે સોમરસ તેને યથેચ્છ સિધ્ધી અપાવામાં સહાયક બને છે. આમ, સાચો મિત્ર હંમેશા મિત્રનું ભલું ઈચ્છતો હોય છે. તેને સહાયક થતો હોય છે.

યક્ષ અલકાનગરીથી પૃથ્વી પર અતિથિ બની રામગિરિ પર્વત પર આવી રહે છે ત્યારે કોઈ કન્યા તેની કુટીરની કરી ચાલી જતી. યક્ષ તેનો પરિચય મેળવવા ઈચ્છે છે ત્યારે તે પોતાના પરિચય આપતા કહે છે, આપ મને પાર્થિવી નામની એક યુવતી તરીકે ઓળખો. પાર્થિવી યક્ષને કહે છે. આપ તો પૃથ્વીના અતિથિ છો. હું તો “અતિથિદેવો ભવઃ!” એ વ્રત પાળવા પૃથ્વી પર આવી છું. તેઓ બંને પૂર્વ જન્મથી પરિચિત થાય છે અને તેઓ આ જન્મે પણ પિતૃઓની આજ્ઞાથી વિવાહ કરે છે. આમ, અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્ય , અતિથિદેવો ભવ, પુનર્જન્મના દર્શન કરી શકાય છે.

આમ, કવિએ વર્તમાન સમયના માનવને કેન્દ્રમાં રાખીને યથાર્થ ભાવબોધ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કૃતિમાં પૌરાણિકતાની સાથે આધુનિકતા પ્રયોજી નવો ભાવાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યો જેવા કે અતિથિદેવો ભવ , શ્રમનું ગૌરવ, ત્યાગની ભાવના, પ્રેમની સાચી સમજ, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, મનુષ્ય ગૌરવ જેવા અનેક વિષયોમાં માનવીય ભાવોનું નિર્માણ કરી કવિએ આજના માણસને યથાર્થ બોધ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સંદર્ભ

૧.યક્ષસ્ય વાસરિકા – ડૉ.હર્ષદેવ માધવ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૦૯ પૃ.૧૫૪

૨.પૃ.૧૧૭	૩.પૃ.૧૧૭	૪.પૃ.૧૦૭
૫.પૃ.૧૧૫	૬.પૃ.૧૬૨	૭.પૃ.૧૬૩
૮.પૃ.૧૧૦	૯.પૃ.૧૨૫	૧૦.પૃ.૧૨૧
૧૧.પૃ.૧૫૦	૧૨.પૃ.૧૬૩	૧૩.પૃ.૧૬૩
૧૪.પૃ.૧૪૪	૧૫.પૃ.૧૧૪	૧૬.પૃ.૧૦૯

5 ACCOUNTING AND REPORTING OF INTANGIBLE ASSETS IN INDIA

Prof. Sunil S. Jadav

Lecturer, Govt. Arts and Commerce

College Khergam Di-Navsari

The advent of knowledge economy has changed the value creating mechanism of companies. Traditionally companies used to compete with each other on basis of the strength of their physical assets like raw material, plant & machinery etc. However, in the present business scenario corporate endeavor to create an edge over its competitors is reflected through their investment in intangible assets. Intangible assets vise intellectual capital, knowledge relationships, trademarks, brands, patents, know how, corporate cultures, R&D expenditures, worldwide networks, global customer base, satisfied customers, internet and e-commerce, organization structures, skilled employees etc are becoming basic drivers for achieving competitive strength. Intangible assets have become fundamental resource for wealth creation and progress. Intangible resources have moved from the periphery to the core of our modern economy. They essentially represent the secrets of business enterprise, the key resources and factors that enable it to compete effectively in market place. The strategic management of intangible assets plays a very decisive role in modern business initiatives. “The computation of the true value of a company requires a comprehensive assessment of both tangible and intangible assets”. Prof. Lev (2003) found that both cost-cutting initiatives and large strategic investments like mergers and acquisitions require more transparency concerning the intangible assets of business enterprise.

The concept of intangible assets is quite complex and therefore difficult to define. This is evident in the number of different definitions existing in the literature ranging from intangibles as hidden capabilities of an organization, a subset of intangible capital the difference between the market value and the book value of a firm knowledge based resources that contribute to the creation of a competitive advantage for the firm and knowledge based assets which can be leveraged to give rise to future value of firm etc. The IFAC (1998) has referred to intellectual capital as “the total stock of capital or knowledge-based equity that the company possesses.” From an economic planner’s viewpoint an “asset” is an item that is expected to yield its controller future economic benefits. An asset is intangible when the item in question does not have physical substance. According to the Indian Accounting Standard an intangible assets is an “identifiable non-monetary asset without physical substance held for use in production or supply of goods and services for rental to others, or for administrative purposes.” These

assets have been regarded as "Soft" assets and "Weightless Wealth". Lev (2001) uses the terms intangible assets, knowledge assets and intellectual capital interchangeably, arguing that they differ only in their discipline of origin- the accountant's intangible assets are knowledge assets for economists and intellectual capital for managers and lawyers.

Intangible assets of a company can be classified into four main categories- Human resources, External assets, internal assets and Intellectual property assets. Accounting of Intangible assets is a complex and important subject in today's information and knowledge based economy. For companies, these assets are becoming basic drivers for achieving competitive success. They constitute a fundamental part of balance sheet of a company. Accounting of Intangible assets is also vital for their effective management as there is a famous saying 'What gets measured gets managed' With a view to report these assets in the financial statements, various regulatory bodies have issued accounting standards on intangible assets. Over past decades for the purpose of accounting of intangible assets in the financial statements, several accounting standards have been issued by professional accounting bodies in different countries. As mentioned by Cannabin et al (2000), the literature has been discussing the topic of accounting and reporting of intangible assets for a long time. Provisions of these standards used to vary across countries which would limit the comparability of financial statements in international context.

The globalization of the world's capital markets sparked a movement for global standards on intangible assets. The best example of this was the introduction of 48 International Accounting Standard-38 on intangible assets. Following that other countries have also issued separate accounting standard on intangible assets like AS-26 in India, SFAS-142 in US, FRS-10 in UK and ASBE-6 in China. These standards address issues like how and when intangible assets that are acquired or internally generated should be accounted in the financial statements. They also lay down provisions on how these intangible assets should be accounted after they have been initially recognized in the financial statements. A brief history/description of these standards under IFRS, UK, US, Indian and Chinese GAAP is given below International Financial Reporting Standard (IFRS) Under IFRS, International Accounting Standard-38 (IAS-38) on intangible assets was issued by the International Accounting Standards Committee (IASC) in September, 1998. The objective of the standard was to prescribe the accounting treatment for intangible assets that are not dealt with specifically in another standard. The standard requires an entity to recognize an intangible asset if, and only if, specified criteria are met. The Standard also specifies how to measure the carrying amount of intangible assets and requires specified disclosures about these assets.

Accounting treatment for amortization, impairment, retirements and disposals have also been explained. Further IASC has also issued International Accounting Standard 36-Impairment of Assets which discusses the impairment provisions for goodwill and intangible assets with indefinite life. In April 2001 the International Accounting Standards Board (IASB) adopted all International Accounting Standards and continued its development, calling the new standards as IFRS. Subsequently, International Financial Reporting Standard (IFRS) 3 on Business Combinations was issued in March 2004. IFRS-3 describes the accounting treatment for intangible assets acquired as a part of business combination. The introduction of IFRS-3 resulted in an increase in the number of intangible assets recognized at the time of acquisition. IASB has issued many IFRS, which are now being used for public reporting purposes in almost 100 countries ranging from Australia to the United Kingdom. Regulators in India, China and US are likely to converge their local standards with IFRS by 2011. Under US GAAP, the accounting and valuation of intangible assets for financial reporting purposes is governed by The Financial Accounting Standards Board (FASB). FASB issued the Statement of Financial Accounting Standards No. 142 on goodwill and other intangible assets, in June 2001. The application of the standard was made mandatory from December 15, 2001. The statement explains in detail the initial recognition and measurement of intangible assets, treatment for internally generated intangible assets, accounting for intangible assets, accounting for goodwill, financial statement presentation of intangible assets and goodwill, and other disclosures. In addition, FASB has also issued the Statement of Financial Accounting Standards No. 141 on Business combinations which describes the accounting treatment of intangible assets acquired as a part of business combination. Accounting Standard-26 on intangible assets was issued in 2002 by the Council of Institute of Chartered Accountants of India, under Indian Generally accepted Accounting Practices. Its application was made mandatory for all types of enterprises, with accounting periods commencing on or after 1-4-2004. This standard covered the similar provisions of initial recognition, measurement, subsequent expenditure, amortization, impairment losses, retirements and disposals, and disclosure like IFRS and US GAAP. Further Accounting Standard-28 on Impairment of Assets discusses the provisions for impairment of intangible assets. Under Chinese GAAP, Accounting Standard for Business Enterprises No.6 on intangible assets was issued by the Ministry of Finance of the People's Republic of China on 15 February, 2006. The standard was made mandatory for all listed Chinese companies from 1 January, 2007. The standard was made on the lines of IFRS standard. It explains the definition, initial recognition, measurement, subsequent measurement, disposal and discarding and disclosure of intangible

assets. It also includes treatment of internal research and development projects. In conjunction to above, ASBE-50 explains the provisions of impairment of intangible assets and ASBE-20 describes the treatment of intangible assets acquired as a part of business combination. Under UK GAAP, Financial Reporting Standard-10 (FRS-10), issued by the Accounting Standards Board in December 1997, sets out the principles of accounting for goodwill and intangible assets. The objective of the standard was to ensure that purchased goodwill and intangible assets are charged in the profit and loss account in the periods in which they are depleted and also that sufficient information is disclosed in the financial statements to enable users to determine the impact of goodwill and intangible assets on the financial position and performance of the reporting entity. FRS-10 applies to all financial statements that are intended to give a true and fair view of a reporting entity's financial position and profit or loss for a period. Reporting entities applying the Financial Reporting Standard for Smaller entities (FRSSE) are exempt from the provisions of FRS-10.

Accounting Standards issued under IFRS, US GAAP, UK GAAP, Indian GAAP and Chinese GAAP have been compared in this section in order to understand the accounting treatment employed for intangible assets. IFRS has been used as a yardstick for this comparison, as most of the countries are harmonizing their national accounting practices with IFRS. Having IFRS as a basis is also important as European countries have adopted IFRS since 1 January, 2005. Financial Accounting Standard Board of US decided to converge its accounting standard with IFRS after Norwalk Agreement passed in 2002. This is a very important step towards global harmonization of accounting standards which could be achieved by 2011. However until the above convergence (US GAAP with IFRS) is achieved, US GAAP will continue to have equal significance, and accordingly have been taken as a category for comparison.

Accounting of Intangible assets is a complex and important subject in today's information and knowledge based economy. For companies, these assets are becoming basic drivers for achieving competitive success. They constitute a fundamental part of balance sheet of a company. Accounting of Intangible assets is also vital for their effective management as there is a famous saying 'What gets measured gets managed'. With a view to report these assets in the financial statements, various regulatory bodies have issued accounting standards on intangible assets.

Reference

1. Social media marketing
Dave evans and jake mckee
Wiley publishing inc. Indiana, Canada
2. Marketing and customer strategy management
Gillan p. vol.94
1. ACCOUNTING AND REPORTING OF INTANGIBLE ASSETS IN
INDIA Vishakha Mehra

આંજણા (ચૌધરી)ઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

ડૉ.સુરેશભાઈ સી.પટેલ
શેઠ પી.ટી.આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ
કોલેજ,ગોધરા.(પંચમહાલ)
(ઇતિહાસ વિભાગ).

વહિમાસ્તુ સફલા મમઃ આંજના જ્ઞાતિ ।
રોગેણગ્રસ્ત પયુષા ન ભવેન સદાચિત ।
સુજ્ઞાત માન કલયાર્ધયતિ સદા સ્યાત ।
વ્યવહાર જ્ઞાન નિપુણ ધૃતકર્મ નિષ્ઠા ॥

સમગ્ર ભારતમાં આંજણા ચૌધરી જ્ઞાતિ ના લોકો અસ્તિત્વ ધરાવે છે.ભારતમાં મુખ્યત્વે ગુજરાત, રાજસ્થાન,મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં આંજણા (ચૌધરી) જ્ઞાતિના લોકોનો વસવાટ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.આંજણા (ચૌધરી)ઓનું મુળ નામ આંજણા છે.ભારતના વિવિધ રાજ્યોમાં આંજણા (ચૌધરી)જ્ઞાતિના લોકો વિવિધ શાખાથી પ્રચલિત છે. તેઓ આંજણા નામથી ઓળખાય છે.

આંજણા (ચૌધરી)ઓનો ઐતિહાસીક પરિચય :-

" આંજ નાખે તે આંજણા" ભવ્ય ભૂતકાળ ધરાવતા આંજણા 'આંજણા' તરીકે ઇ.સ.પૂર્વે.૧૦૦૦ થી પણ વહેલા જાણીતા છે.'આંજણા' નામ પડવા બાબતની નીચે પ્રમાણેની કેટલીક ઐતિહાસિક કથાઓ પ્રચલિત છે.

- ભાટ ચારણના ચોપડાઓમાં આંજણાઓની ઉત્પત્તિ સાથે સહસ્ત્રાર્જુનના આઠ પુત્રોની વાત સાંકળી લીધી છે.પરશુરામ શત્રુઓનો સંહાર કરવા નીકળ્યા ત્યારે સહસ્ત્રાર્જુન પાસે આવ્યા યુધ્ધમાં સહસ્ત્રાર્જુન અને તેમના ૮૨ પુત્રો મરણ પામ્યા.આઠ પુત્રો યુધ્ધભૂમિ છોડી આબુ(હાલનું માઉન્ટ આબુ રાજસ્થાન)પર મા અર્બુદાને શરણે આવ્યા અર્બુદાદેવીએ તેઓને શરણ આપ્યું ભવિષ્યમાં તેઓ કદી શસ્ત્રો ધારણ ન કરે તે શરતે પરશુરામે તેમને જીવતદાન આપ્યું.આ આઠ પુત્રોમાંથી બે રાજસ્થાન ગયા,તેમણે ભરતપુરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું તેમના વંશજો જાટ તરીકે ખ્યાતી પામ્યા,બાકીના છ પુત્રો આબુ પર રહ્યા તેઓ પ્રથમ અજાણ્યા તરીકે અને ત્યાર બાદ તે શબ્દનો અપભ્રંશ થતાં આંજણા તરીકે જાણીતા થયા.
- સહસ્ત્રાર્જુનના જે છ પુત્રો આબુમાં મા અર્બુદા (કાત્યાયની)ના શરણે રહેવાથી પરશુરામ શોધતા શોધતા આવેલ ત્યારે મા અર્બુદાએ કહ્યું કે મારે શરણે આવેલ છે. જેથી તેમને જીવતદાન આપો,હવેથી તેઓ ક્ષત્રીયપણું ગુમાવી ખેતીવાડી કરશે અને પશું ગાય બળદનું ભરણ પોષણ કરશે. જેથી તેઓને મા અર્બુદાએ બચાવ્યા. જેથી તેમના ચરણો પગ પગડી આશિર્વાદ માગી કહ્યું હવેથી તમો અમારા કુળદેવી છો તો હવેથી અમારી શાખ કઈ ત્યારે મા અર્બુદાએ કહ્યું કે શોધતાં જડયા જેથી જાટ ખેડૂત તરીકે તમારી શાખ રહેશે.
- જે છ પુત્રો બચી ગયા હતા તેમાંથી બે પુત્રો આબુ ઉપર રહી ખેતીવાડી શરૂ કરેલ ને ચાર પુત્રો ઉત્તર ભારત તરફ જઈને ખેતીવાડી શરૂ કરેલ.તેમનો વિસ્તાર થવાથી ઉત્તર પ્રદેશને હરીયાણામાં ફેલાયા.ત્યાર પછી મુસલમાનોના હુમલાઓ સામે એકત્ર થઈ લડાઈ કરી ત્યારબાદ :-

(૧) જાટોએ પ્રથમ રાજધાની કપુરથલા સ્થાપી (રાજા જગતસિંહ).

(૨) જાટોએ બીજી રાજધાની ઘોલપુર સ્થાપી (નેહાલજી જાટ)

(૩) ઝાટોએ ત્રીજી રાજધાની ફરીદકોટ સ્થાપી (વિક્રમસિંહ)

(૪)ઝાટોએ ચોથી રાજધાની સવંત ૧૭૦૫ માં ભરતપુરમાં સ્થાપી.(સુરજમલ).

તેમને બ્રિટીશ સરકાર તરફથી ૧૫ તોપનું માન મળતું.

- ક્ષત્રિઓનો સંહાર કરનાર પરશુરામથી બચવા માટે આબુ પર્વત ઉપર આવેલા અધ્ધર દેવી તરીકે ઓળખાતા અર્બુદા દેવીના મંદિરમાં પૌરાણીક ચક્રવર્તી સહસ્ત્રાર્જુનના જીવિત રહેલા આઠ પુત્રોને આ દેવિએ નાના બાળકો બનાવી બચાવી લીધા.પરશુરામ અહીં તેમનો વધ કરવા આવતાં પરશુરામને તેમણે અજાણ્યા કહી ઓળખાવ્યા.તેથી તેમના વંશજોનું નામ અજાણ્યા ઉપરથી આંજણા પડ્યું.તેમાંથી બે જણ રાજસ્થાન બાજુ ગયા તેમના વંશજો જાટ (આંજણા)તરીકે ઓળખાયા અને છ જણ ગુજરાત બાજુ આવ્યા તેમના વંશજો તે આંજણા તરીકે ઓળખાયા.
- ઝાટ આંજણા ચૌધરીઓની કુળદેવી મા અર્બુદા કાત્યાયની છે.ઝાટ અને આંજણા ગામના આગેવાન જાગીરદાર ખેડૂત હોવાથી ચૌધરીની બંને કોમને પદવી મળેલ હોવાથી ઝાટ ચૌધરી આંજણા ચૌધરી શાખથી ઓળખાય છે.
- ઝાટ અને ચૌધરીઓ એ સમૂહ જમણ રાખેલ જમણમાં દારુ માંસ પીરસાતાં આંજણા ચૌધરીઓએ મા અર્બુદા આગળ માંસ મદીરા ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલ જેથી ભાણા ઉપરથી ઉઠી ગયા,જે ઉઠી ગયા તે આંજણા ચૌધરી કહેવાયા જે બેઠા રહ્યા તે ઝાટ ચૌધરી કહેવાયા.
- પુરાતન કાળમાં પૃથ્વરાજાના જમણવારમાં ઊભા ઊભા જમ્યા તે 'આંજણા'કહેવાયા અને બેઠા બેઠા જમ્યા તે 'જાટ' કહેવાયા.
- વાંસવાડા સ્ટેટના ગડી કસબાના 'ઓજણા' ગામથી બીજા પ્રદેશોમાં પ્રસરતાં તેમના વસવાટના મૂળ ગામ ઉપરથી 'આંજણા' નામ પડ્યું.
- ગુજરાતના રાજા ભીમદેવના રાજપૂત સૈનિકોએ આબુપર્વત ઉપર'આંજનગઢ'નામનું જનપદ સ્થાપ્યું,જેના વતનીઓ પાછળથી આંજનગઢ ઉપરથી આંજણા કહેવાયા.
- ઉત્તર ગુજરાત અગાઉના સમયમાં 'આનર્ત'ને નામે ઓળખાતું હતું.આ પ્રદેશને ગુર્જરો અજાણ્ય,આંજનો કે આંજના નામથી ઓળખતા હતા.એ આનર્ત પ્રદેશમાં વસવાટ કરતા આંજણાઓનું નામ આનર્ત ઉપરથી આંજણા પડ્યું.
- ગૌતમઋષિની પુત્રી અને મહાદેવજીના પત્ની અંજની ના વંશજો હોવાથી આંજણા કહેવાયા.
- કૌરવ પાંડવોના યુદ્ધને અંતે કૌરવોની હાર થઈ.કૌરવ પક્ષના નાસી ગયેલા કેટલાક ક્ષત્રિયો પૈકી ૧૫૦ સૈનિકોએ શ્રીમાળ (ભિન્ન માલ)ની ૧૫૦ નાગર સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યા.આ સ્ત્રીઓમાં કેટલીક પરણેલી સ્ત્રીઓ સાથે પણ લગ્ન કર્યા.તેમના વંશજો 'આંજણા' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.
- એક દંતકથા મુજબ અંજનગિરી કે આંજનગીરી પર્વતના તેમના મૂળ વસવાટના સ્થળ ઉપરથી આંજણા નામ પડ્યું.

આમ આંજણા જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિશે ઉપર પ્રમાણે અનેક કથાઓ પ્રચલીત છે આ કથાઓને આધારે કહી શકાય કે આ આંજણાઓનું મુળ અને કુળ ક્ષત્રીય છે.આ આંજણા ક્ષત્રીયોના અગ્નિવંશના વંશજો હોવાનું નીચેના કોઠા પરથી નક્કી થાય છે

અગ્નિવંશ			
પરમાર	ચૌહાણ	સોલંકી	પઢીહાર
કુળ : વશિષ્ઠ ઋષિ ગોત્ર : ભારદ્વાજ કુળક્ષેત્ર :આબુ મુળનગરી :આબુ ગોત્રદેવી : અર્બુદા માતા	કુળ : વશિષ્ઠ ઋષિ ગોત્ર : ચ્યવનઋષિ ગોત્રદેવી : આશાપુરા કુળદેવી :અર્બુદા માતા	કુળ : વશિષ્ઠ ઋષિ ગોત્ર : ભારદ્વાજ ગોત્રદેવી : ચામુંડામા કુળદેવી :અર્બુદા માતા	કુળ : વશિષ્ઠ ઋષિ ગોત્રદેવી : અંબાજીમા કુળદેવી :અર્બુદા માતા

મુંબઈ ગેઝેટના ભાગ ૧૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ.સ.૮૫૩માં ભીનમાલ ઉપર પરદેશીઓનું આક્રમણ થયું ત્યારે કેટલાક ગુર્જરો ભીનમાલ છોડીને અન્યત્ર ગયા.આ વખતે પાટીદારોના લગભગ ૨૦૦૦ પરિવારો ગામડામાં ભીનમાલથી નીકળીને આબુપર્વતની તળેટીમાં આવેલી ચંપાવતી નગરીમાં આવીને વસ્યા ત્યાંથી ધાન્ધારમાં આવીને સ્થાયી થયા.છેવટે બાનાસકાંઠા,સાબરકાંઠા,મહેસાણા અને ગાંધીનગર જિલ્લામાં વિસ્તર્યા.

સિધ્ધરાજ જયસિંહે ઇ.સ.૧૩૩૫-૩૬ માં માળવાના રાજા યશોવર્માને હરાવી કેદ કરી પાટણમાં લાકડાના પાંજરામાં પુરીને ફેરવ્યા હતા.માળવાના દંડનાયક તરીકે દાહકના પુત્ર મહાદેવને વહીવટ સોંપ્યો ત્યારે ઉત્તરગુજરાતમાંથી ઘણા આંજણા પરિવારો માળવાના ઉજ્જૈન પ્રદેશની આજુ બાજુ સ્થાયી થયેલ છે તેઓ પાટણ આજુબાજુની મોર,આકોલીયા,વાગડા,વળાગાંઠ જેવી શાખ ધરાવે છે.

બારોટોના ચોપડાઓના આધારે મે મારો પોતાના વંશજોનો ઇતિહાસ જાણવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે જે મુજબ મારું જન્મ સ્થળ પીંપળી ગામની સ્થાપના સવંત ૧૬૮૦ મહાસુદ ૩ ના રોજ કરવામાં આવેલ છે.ચૌધરીઓની કુલ ૧૩૧જાતી શાખ પૈકી મારું ગૌત્ર ચૌહાણ છે.ચૌહાણોનું ગોત્ર વસીષ્ઠ ગોત્ર અને ગામના લોકોની કુળદેવી માતા આશાપુરા /ચામુંડા માતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે.અમારી શાખ કોરોટ પડવાનું અનુમાન કોરટાભાઈ અમારા વડીલ દાદા પરથી પાડવામાં આવેલ છે.મારી ૧૧ પેઢી ની માહિતી બારોટના ચોપડાઓ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રમ	પોતાનુંનામ	પિતાનુંનામ
૧	કોરોટ સુરેશકુમાર	ચેલાભાઈ
૨	કોરોટ ચેલાભાઈ	વાલુભાઈ
૩	કોરોટ વાલુભાઈ	પ્રેમજીભાઈ
૪	કોરોટ પ્રેમજીભાઈ	મેઘરાજભાઈ
૫	કોરોટ મેઘરાજભાઈ	ખેમરાજભાઈ
૬	કોરોટ ખેમરાજભાઈ	કડવાભાઈ
૭	કોરોટ કડવાભાઈ	હમીરાભાઈ
૮	કોરોટ હમીરાભાઈ	પાનાભાઈ
૯	કોરોટ પાનાભાઈ	સેઘજીભાઈ
૧૦	કોરોટ સેઘજીભાઈ	મેઠાભાઈ
૧૧	કોરોટ મેઠાભાઈ

તારણો

- આંજણા સહસ્ત્રાર્જુનના વંશજો છે. જાટ અને આંજણાઓના પૂર્વજો સમાન હતા.
- મધ્યએશિયાના અર્જન પશ્ચિમ એશિયાના એરઝમ યુરોપીયન ઇતિહાસવિદ શેરીંગના અજાણી, આર્જુનિ તથા ભારતીય ઇતિહાસ આર્જુનાયન શબ્દો ઉપરથી ઉતરી આવેલો આંજણા શબ્દ લાંબી મુસાફરી કરી હવે ઠરીઠામ થયો છે.
- પ્રાચિનકાળથી પોતાનો વારસો પરંપરાથી પેઢી દરપેઢી યાદ રાખી રહેલા આંજણા પોતાના રપ૦થી પણ વધારે સંખ્યામાં કુળો ધરાવે છે. કેટલાકતો વંશપરંપરાથી પોતાની અટકો તરીકે આ કુળનામોનો જ ઉપયોગ કરે છે.
- સંદર્ભગ્રંથ :—
 ૧. દેસાઈ, કેશુભાઈ, ભારત ના આંજણા.
 ૨. જુડાલ, દાનસુંગભાઈ, આંજણાઓનો ઇતિહાસ.
 ૩. આંજણા યુવક વિસનગર મહેસાણા.
 ૪. બારોટના ચોપડાઓ.
 ૫. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃત ઇતિહાસ.

Indian Aluminium Industry

- Yogendrasinh B. Gohil
Ph.D Scholar, Rai University

Indian Aluminium Industry is one of the leading industries in the Indian economy. The India Aluminium industry sector in the previous decade experienced substantial success among the other industries. The India Aluminium industry is developing fast and the advancement in its technologies is boosting the growth even faster. The industry has a bright future as it can become one of the largest players in the global Aluminium market as in India the consumption is fairly low. In the last four decades of industrial development in India, the country has basically followed an inward-oriented industrialization strategy. This strategy was adopted in the belief that the existence of a large domestic market in India and limited possibilities of boosting exports made import substitution the only easy road to rapid industrialization. The objective of self-sufficiency that India had set before herself (partly in reaction to her colonial past) and the serious problems of balance of payments that India faced in the early stages of her industrialization Endeavour provided additional grounds for choosing the import-substitution industrialization strategy. After being under government control for about 18 years, the Indian Aluminium industry was deregulated recently, in March 1989. What effect the deregulation had on the industry, and in particular how did the incentive structure change after deregulation, is important to examine. Sufficient data are not available at present for the period after March 1989 to make a thorough examination of these questions possible. An attempt is made, nevertheless, to assess the effect of the deregulation on the industry using the maximum available data.

The Hall-Harold electrolytic reduction process is used for smelting alumina into aluminum. In the smelter, alumina is dissolved in cells (pots) containing a molten electrolyte bath consisting mostly of crinoline (sodium Aluminium fluoride). Excess Aluminium fluoride and calcium fluoride (fluorspar) are added to lower the melting point and improve operation. A pot consists of an outer iron shell with inner carbon lining which serves as cathode. This surrounds an inner container or block of baked carbon. An Aluminium reduction plant has large number (50-200) electrolytic cells electrically connected in a series (known as plotlines). The passage direct current through the electrolyte decomposes the dissolved alumina. Aluminium metal is deposited at the cathodes and therefore collects at the bottom of the cell (below the crinoline bath) from where it is siphoned periodically (and transported to holding furnaces which feed the casting

machines). Oxygen is released at the anodes where it reacts with carbon, forming a mixture of carbon dioxide and carbon monoxide. Thus, the anodes are consumed and must be replaced regularly.

The smelting process is continuous. Alumina is added, anodes replaced, and molten Aluminium periodically siphoned off without interrupting current to the cells. Aluminium is the third most abundant element in the earth's crust and the most abundant metallic element. It never occurs as a free element in nature. Aluminium smelting as an industrial activity is the youngest and largest activity of the non-ferrous metal industry, as it began only about a century ago. Aluminium is a material with a wide range of applications, e.g. Transport vehicles, construction, packaging industry, electronic production, household appliances, etc., and consequently the economic activities of these industrial sectors determine the overall demand for aluminum. Primary Aluminium production is concentrated in relatively few countries. China alone produces more than 26 % of the world total. The top five producers – China, Russia, Canada, The united States and Australia accounts for more than 59% of the world output. Production is found where energy is cheap because making Aluminium uses large quantities of electricity. Growing demand for the lightweight metal is fuelled largely by the booming Chinese economy which already consumes a quarter of the world's Aluminium production. Analysts predict an annual growth rate of 7 to 14% in the Chinese automotive industry up to 2011, a 12% increase in construction expenditure in 2007 and a minimum of plus 16 million annual growths in urban population during the next 8 years. According to analysts these factors will combine to see China consume 36% of world's Aluminium production as early as 2010. Global demand for Aluminium is increased by 8% to 43.8 Mt in 2011 and Aluminium prices are increased from \$2,400 and \$2,500/t. China has become a net importer of Aluminium in 2011. India has the credit of being the fifth largest producer of Aluminium in the world. The country has a capacity to produce more than 2.7 million tones of Aluminium per year, accounting making up about 5% of the total Aluminium production on the globe. India boasts of a massive quantity of Bauxite reserve of about 3 billion tones. India enjoys the eighth position among the leading producers of primary Aluminium in the world. The country has been witnessing a phenomenal growth in Aluminium production over the past ten years.

There was stagnation in the consumption of Aluminium between the 1990s and 2002 when the consumption of the metal was estimated at 500-600 KT. However, since 2002, there has been a sharp rise in the consumption of Aluminium in the nation. Chiefly, the industries that lead in the consumption of Aluminium are power, infrastructure, and transportation and related firms. Aluminium industry is one of the leading segments of the Indian economy and is expected to play a significant role in its future growth. Apart from its potentially large, growing market. India is endowed with large deposits of high quality bauxite ore, resources for power generation (coal) and formidable pool of manpower – both skilled and unskilled. Indian Aluminium industry is forging ahead with rapid expansion in both Primary metal and downstream sectors. With the Indian economy projected to be amongst the top five in the world by 2020, the overall consumption of Aluminium in India is projected to be about 5 million tons by 2015, and 10 million tons by 2020. Major sectors contributing to Indian Aluminium consumption growth, namely, electrical (power), building and construction, packaging and transportation, are expected to grow in double digits during the next decade with this India is likely to achieve a per capita Aluminium consumption of about 10kg per annum.

The Future and prospects of Aluminium Industry in India

In CY11, global Aluminium demand has recovered back to almost 39 m tones, an improvement of almost 13% over 2009. Chinese demand is expected to rise by almost 18% after a relatively modest increase in CY09. US demand is expected to recover sharply while Europe is expected to recover slowly. In India, the demand is expected to increase at almost 14% with an improvement in industrial activity and automobile growth. Over the medium term, thrust on power sector spending will spur the Aluminium demand. Aluminium production is expected to increase in line with the demand. The market surplus is going to continue for a while. With unprecedented demand destruction towards the later part of FY09, prices of Aluminium had declined by over 50% in less than 4 months. The recovery has also been strong. As a result, many smelters that had curtailed production are again back in action. In addition, some new smelters are on the verge of delivering. The per capita consumption of Aluminium metal at

developed countries is estimated at about 20 to 30 kg. In most countries, the bauxite reserve has got almost depleted. The scenario in India is just the opposite.

While the per capita consumption of the metal is only 1.3kg, the country has a huge reserve of good quality bauxite reserve. In addition, several factors including high GDP growth rate, skilled employees, highly encouraging Government policy and the favorable trade relations of the nation with a number of developed and developing countries will ensure a bright future for the Aluminium industry in the country. A study of the Aluminium industry in India today reveals that most refineries will be commissioned in the subcontinent around 2020. The scenario existing suggests that India is the right place following Vietnam where Aluminium industry can hope to see a bright future. All these factors indicate that there is a highly promising future for the Aluminium industry in the country further stimulated by the huge global market potential that will give a thrust to the industry. Aluminium inventories across the globe are near all time high.

India is world's fifth largest Aluminium producer with an Aluminium production competence of around 2.7 million tones, accounting almost 5 % of the total Aluminium production in the world. India is also a huge reservoir of Bauxite with a Bauxite reserve of 3 billion tones. India saw a significant growth in Aluminium production in the past five years. Due to the growing demand for the construction, electrical, automobiles and packaging industry, the production of Aluminium also hiked up. Whosoever has the resources, rules the world and India as the potential of becoming a ruler in the years to come? A long term decline in the real price of Aluminium will erode margins of the firms manufacturing primary Aluminum. The industry will face the pressure to improve return on investment. The technology has to be improved further to extract the metal from the ore. The industry will have intense competition from other materials such as steel and plastics which are the substitutes to aluminum. As the global environment is becoming eco-friendly, the industry has the pressure to reduce the greenhouse gases emissions and PFC from the production process. The industry needs to increase the energy efficiency in the Aluminium production process. They have to reduce the consumption of electrics consumed in producing aluminum. The demand of the Aluminium is growing exponentially from the various sectors specially the automobile industry and construction industry. They have to respond appropriately according to the changing demands of global customers.

References

1. Radhakrishna, P.N. and Kalra, G.D. (1987), Aluminium Industry in India Problems and Prospects, NCAER, Delhi.
2. Ramaratnam, K. (1987), “Alumina - The Wonder Material”, Minerals and Metals Review.
3. Sunildro L.S. Akoijam Scope and Potential of Indian Aluminium Industry: An Indepth Analysis

8

“जायसी कृत ‘पद्मावत’ में निरूपित लोक-संस्कृति”

- डॉ.गोविंद के. मुंघवा

एम.फिल., पीएच.डी.(हिन्दी)

मध्यकालीन हिन्दी प्रेमाख्यान काव्य-परंपरा के समर्थ कवि मलिक मुहम्मद जायसी का नाम गर्व के साथ लिया जाता है। कहा जाता है कि जायसी एक नयन थे, कुरूप थे। जायसी मुसलमान होकर भी जायसी ने हिन्दुओं के प्रचलित लोक कथाओं की बड़ी तन्मयता के साथ अपने काव्य का आधार बनाकर, अपने उदत्त होने का परिचय दिया है। इनके मुसलमान शिष्य उनको रचनाओं को चारों ओर गाते फिरते थे। जायसी की तीन प्रामाणिक कृतियाँ मानी जाती है - - ‘पद्मावत’, ‘अखरावट’, ‘आखिरी कलाम’ आदि।

‘पद्मावत’ जायसी की अक्षय कीर्ति का आधार है। इसमें उस समय के बोलचाल को अवधी का प्रयोग किया गया है। इसकी कथा में लोककथा, इतिहास और कल्पना का मिश्रण है। रत्नसेन-पद्मावती-नागमती की इस प्रेमकथा में जायसी ने सूफी सिद्धांतों का भी समावेश किया है। मलिक मुहम्मद जायसी का हिन्दी साहित्य में वही स्थान है जो सूर और तुलसी का है। जायसी शुद्ध रूप से अवध के लोक-जीवन के कवि है। “भारतीय लोक-जीवन का जितना प्रामाणिक एवं सटीक चित्रण जायसी ने किया है, अन्यत्र दुर्लभ है।”^१

इस दृष्टि से उनकी तुलना केवल सूरदास से की जा सकती है। सूरदास ने ब्रज के लोक जीवन, उसकी संस्कृति, कृषि व्यवस्था तथा उससे जुड़े हुए व्यवसायों का मार्मिक एवं प्रामाणिक चित्रण किया है। अवध के लोक-जीवन और उनके सुख-दुःख, लोक की मर्यादा, हर्षोल्लास आदि का चित्रण जायसी की अपनी विशेषता है। प्रेम, वेदना के चित्रण में तो वे हिन्दी के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं। उनके महाकाव्य ‘पद्मावत’ में लोकजीवन और आध्यात्मिकता का अदभूत समन्वय है।

आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ने सर्वप्रथम ‘जायसी-ग्रंथावली’ की भूमिका में भक्ति आन्दोलन की सांस्कृतिक प्रक्रिया को सामाजिक, राजनीतिक सन्दर्भों को जड़ों में उतरते हुए व्याख्यायित करने का यत्न किया है। युग-बोध की सांस्कृतिक भावधारा के नैसर्गिक प्रवाह को विवेचित करते हुए उन्होंने हिन्दू और मुसलमान दोनों के मध्य ‘भेद से अभेद’ स्थापित करनेवाली दृष्टि को रेखांकित करते हुए लिखा है -

“सौ वर्ष पूर्व कबीरदास हिन्दू और मुसलमान दोनों के कट्टरपन को फटकार चुके थे। पण्डितों और मुल्लाओं की तो नहीं कह सकते पर साधारण जनता ‘राम और रहीम’ की एकता मान चुकी थी।”^२

इस तरह जायसी मुसलमान होते हुए भी हिन्दू समाज की संस्कृति को ‘पद्मावत’ में उजागर की है। सामाजिक जीवन में विवाह संस्कार, हिन्दू समाज में शव को जलाने की प्रथा, भारतीय त्यौहारों होली और दीपावली, फाल्गुन की पूर्णिमा, हिंडोले का उत्सव आदि जायसी ने ‘पद्मावत’ में चित्रित (संस्कृति) की है।

सामाजिक जीवन में विवाह संस्कार को सर्वोच्च स्थान प्राप्त है। विवाह के समय अनेक रीति-रिवाजों का सम्पादन होता है। जायसी इनसे भली-भाँति परिचित हैं। विवाह के पूर्व लगन निर्धारण लोक में प्रचलित है।

“लगन धरा और रचा बिवाहू। सिंहल नेवत फिरा सब काहू॥”^३

हिन्दू समाज में शव को जलाने की प्रथा है। हिन्दू विश्वास के अनुसार काशी में मरना पुण्य का प्रतीक है। जायसी इसका सजीव चित्रण करते हैं।

“जाइ बनारसि जारिउं क्या। पारिउं पिंड महाइउ गया॥”^४

जायसी ने अपनी पूरी काव्य सामग्री लोक-जीवन से प्राप्त की है, इसलिए जायसी का सम्पूर्ण काव्य लोकोन्मुख है। जायसी में सांस्कृतिक सजगता का दिग्दर्शन स्थान-स्थान पर होता है। उनके यहाँ प्रकृति, समाज और मनुष्य तीनों के अत्यन्त धनिष्ठ एवं अंतरंग संबंध है। जायसी मानवीय संवेदनाओं के सबसे सफल चितरे हैं। बारहमासा के माध्यम से भारत के प्राकृतिक जीवन को सफल अभिव्यक्ति मिली है। बारहमासा में ग्राम संस्कृति साकार हो उठी है। “पद्मावत का बारहमासा अवध के लोक-जीवन और लोकसंस्कृति की यथार्थ एवं मार्मिक अभिव्यक्ति है।”^५

जायसी ने भारतीय त्यौहारों में होली और दीपावली का विस्तार से चित्रण किया है, लेकिन इनसे भी महत्वपूर्ण है जायसी का ‘बसन्त-उत्सव’। बसन्त का सांस्कृतिक महत्व क्या है? भारतीय परम्परा और लोक में बसन्त का क्या स्वरूप है? ‘पद्मावत’ के बसन्त खण्ड में इसे कवि आनन्द, उल्लास और नृत्य के उत्सव के रूप में दिखाता है। वसन्त पंचमी के आते ही स्वतंत्र आनन्द का संचार हो जाता है। प्रकृति नाना भाँति के श्रृंगार करके बसन्त का स्वागत करती है। भौरे और चिड़ियाँ अपने संगीत की मधुर तान छोड़ते हैं।

“आजु बसन्त नवल ऋतुराजा। पंचमि होइ, जगत सब साजा।

नवल सिंगार वनस्पति कीन्हा। सीस परासहि सेंदुर दीन्हा।”^६

सही अर्थों में जायसी भारतीय संस्कृति के चितारे थे । 'पद्मावत' में भारतीय संस्कृति की झाँकी व्यक्त की है ।

फाल्गुन की पूर्णिमा को होली का उत्सव मनाया जाता है । होली के अवसर पर अवध में अनेक प्रकार के नृत्य किए जाते हैं जिनमें प्रमुख है चांचर, धनौरीगान, मनोरा, ठुमक आदि । जिस प्रकार 'तुलसीदास' ने 'रामचरितमानस' जो भारतीय संस्कृति की झाँकी व्यक्त की है उसी प्रकार जायसी ने 'पद्मावत' में 'पद्मावती और नागमती और रत्नसेन' को प्रतीक के रूप में लौकिक और अलौकिक घटना से 'पद्मावत' भारतीय संस्कृति के दर्शन होते हैं । 'जायसी' ने 'पद्मावत' में होली का एक चित्र प्रस्तुत किया है -

“पिउ संजोग धनि जोबन बारी । भौरै पुहुप संग करहिं मारी ।

होइ फाग भलि चांचरि जोरी । विरह जराइ दीन्ह जस होरी ।

भा तेवहार जौ चांचरि जोरी । खेलि फाग अब लाइय होरी ।

फागु करहिं सब चांचरि जोरी । मोहितन लाइ दीन्ह जस होरी ।

चैत बसन्ता होइ घमारी । मोहिं लेखे संसार उजारी ॥”७

दीपावली का त्यौहार भारतीय संस्कृति में अपनी अलग विशेषता रखता है । हिन्दू इसे राम की विजय-यात्रा के बाद अयोध्या आगमन से जोड़ते हैं । दीपावली के आगमन पर यति वियोग में नागमती उद्विग्न हो जाती है ।

“अबहं निदुर ! आऊ एहिबारा । परब देवारी होइ संसारा ।

सखि झुमक गावैं अंग मोरी । हौ झुरोंव, बिछुरी मोरि जोरी ।

सखि मानै तिउहार सब गाई, देवारी खेलि ।

हौ का गावौ कंत बिनु, रही छार सिर मेलि ॥”८

ग्राम जीवन में सावन के हिंडोले का उत्सव महत्वपूर्ण है । श्रावण मास में धरती वर्षा पाकर हरी-भरी हो जाती है, तब ग्राम-बालाएँ किसी वृक्ष का सहारा लेकर झूले बँधवाती है और श्रावण गीतों को गाती हुई सखियाँ अपना आनन्दोल्लास व्यक्त करती है । जायसी ने एक पूरा प्रकृति दृश्य खींचा है - हरी धरती पर रेंगती बोर-बहटियाँ, पानी किनारे उगी हुई घास पर अपने पैरों को हिलाकर भन-भन शब्द करता ममीरा, झुले पर झूलती कृषक बालाएँ -

“रक्त आँसू परे भूईं टूटा । रैगि चली जसु वीर बहटी ।

सखिन्ह रचो पिउ संग हिंडोला । हरिपर मुई कुसुंभितन चोला ।

हिय हिंडोल जस डोले मोरा । विरह झुलावै देह झंकोरा ॥”९

अतः जायसी ने 'पद्मावत' में भारतीय संस्कृति का चित्रण किया है जो मुसलमान होते हुए भी हिन्दू समाज का चित्रण और त्यौहार, उत्सव, गीत आदि संस्कृति पर प्रकाश डाला है ।

✍ संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- (१) भक्ति आन्दोलन : इतिहास और संस्कृति, सं.कुँवरपालसिंह, पृ.२३०
- (२) भक्तिकाल और हिन्दी आलोचना, सं.डॉ.अभय शुक्ल, पृ.७४
- (३) भक्ति आन्दोलन : इतिहास और संस्कृति, सं.कुँवरपालसिंह, पृ.२३४
- (४) वही - पृ.२३४
- (५) वही - पृ.२३५
- (६) वही - पृ.२३५
- (७) वही - पृ.२३६
- (८) वही - पृ.२३६
- (९) वही - पृ.२३६

9

मध्यकालीन साहित्य की बावरी साहिबा तथा बावरी पंथ**- डॉ. प्रविणसिंह आर. चौहाण**श्री जी.के.एण्ड सी.के.बोसमिया आर्ट्स एण्ड
कोमर्स कॉलेज, जेतपुर

सिद्धों एवं नाथों की साधना पद्धति तथा कबीर, रैदास आदि निर्गुण संतों की विचार पद्धति का मिलन बावरी पंथ में हुआ है। उसके आदि प्रवर्तक संत रामानंद थे। उनकी शिष्य परंपरा में चौथा स्थान बावरी साहिबा १५४२-१६०५ का है।^१ वे उच्च कोटि के संत और उच्च कुलीन थी। बावरी उनका उपनाम था। बावरी साहिबा माला, जप, छापा, तिलक आदि का विरोधीनी थी।

जपमाला छापा तिलक, श्रवे न एको काम।

काचे छट राचै नहीं, साचे रावै राम ॥

माला फेरत युग गया, गया न मन ढेर

कर का मनिका छोडश्च दे, मन का मनिका ढेर ॥^२

उन्होंने अजपा-जाप, सुरति योग, सदगुरु कर्मकाण्ड निषेध आदि तत्त्वों की व्याख्या सुनायी है।

बीरू साहब, यारी साहब, केशवदास, बूला साहब, गुलाब साहब, भीखा साहब, हरलाल साहब, गोविन्द साहब और पलटू साहब ये सब बावरी पंथ के माने जाते हैं। इनका समय सन् १५४२ और १७९४ ई. तक माना जा सकता है।^३ बावरी साहिबा के स्वर्गवास के बाद बीरू साहब ने सांप्रदायिक आदर्शों का खूब प्रचार किया। इनके तीन पद महात्माओं की वाणी में संकलित है। जीवरूपी हंस सदगुरु की दया से सुखरूपी सागर में स्नान कर सकता है और सांसारिक बंधन से मुक्त हो सकता है। बीरू साहब का वह विचार गुरु की महिमा का द्योतक है। त्रिकुटी और नामस्मरण की महिमा और अनहद रस भावना आदि की साधना से संग्रामजयी होना उनके अन्य महत्त्वपूर्ण उपदेश है।^४ यारी साहब की रचनाओं से यह जान पड़ती है कि ये उच्च कोटि के साधक थे। उनकी रचनाओं का संग्रह यारो साहब रचनावली नाम से प्रकाशित हुआ है। केशवदासजी यारी साहब के शिष्य थे। इनकी अधिकांश रचनाएँ महात्माओं की वाणी में संकलित है। इनके काव्य में आत्मबल और गंभीरता की स्पष्ट छाप है। बूला साहब ने अपनी रचनाओं में नानक, कबीर, रैदास, केशवदास आदि के प्रति अपूर्व श्रद्धा प्रकट की है। इनकी रचनाओं का संग्रह 'बूला साहब का शब्द सागर' नाम से प्रकाशित हुआ है।^५

गुलाल साहब, बुला साहब के शिष्य थे। इनकी रचनाओं का एक संग्रह 'गुलाल साहब की बानी' नाम से प्रकाशित हुआ है। 'राम सहस्र नाम और ज्ञान गुप्ति' नाम से अन्य रचनाएँ भी हैं।^६ गुलालदास के गुरु का वचन कामधेनु के समान है जो सशक्त अभिलाषाओं का पूरक है।

भीरवा साहब की रचनाओं में राम कुण्डलियाँ, राम सहस्रनाथ, राम सबद, राम राग, राम कवित्त तथा भर्गवच्छावली प्रसिद्ध है।^७ इन रचनाओं के अध्ययन से यह स्पष्ट है कि भीरवा साहब सिद्ध पुरुष थे। गुरु महिमा का गायन उन्होंने अत्यंत जोरदार शब्दों में किया है।

हरलाल साहब भीखा के गुरु भाई थे, जिन्होंने उच्च कोटि की साधना की थी। इन्होंने बावरी पंथ से मिलती जुलती विचारधारा के प्रचार के लिए दूसरी गद्दी स्थापित की थी। गोविन्द साहब, चतुर्भुज साहब, नरसिंह साहब, कुमार साहब, रामहित साहब, जैनारायण साहब और महन्त रामबरनदास उच्च कोटि के विचारोंवाले संत थे। उन्होंने बावरी पंथ के सिद्धांतों का सफलतापूर्वक प्रचार किया।

पलटू साहब गोविन्द साहब के शिष्य थे।¹⁶ ये कबीर साहब की भांति स्पष्ट वक्ता तथा अन्य संतों के खण्डन करनेवाले प्रसिद्ध थे।¹⁷ पलटू साहब की रचनाओं का एक संग्रह 'पलटू साहब की बानी' नाम से तीन भागों में प्रकाशित है। ये उच्चकोटि के कवि, संत, साधक, स्पष्टवादी तथा निर्भीक आलोचक थे।

बावरी पंथ का संगठन करके बावरी साहिबा ने अपने गुरुजनों के साधना मार्ग को सशक्त एवं जनकल्याणकारी सिद्ध कर दिया। यह स्पष्ट है कि बावरी पंथ के संतों की विचारधाराएँ कबीर, रैदास आदि संतों के विचारों से ज्यादा भिन्न नहीं थी। लोगों को सच्चा साधना मार्ग दिखाकर उनका उद्धार करने का पवित्र कार्य ही इस पंथ के प्रवर्तकों ने किया।

संदर्भ सूची

१. डॉ. विद्यावती मालविका :
हिन्दी संत साहित्य पर बौद्ध धर्म का प्रभाव पृ.३०२
२. महन्त बाबा रामबरनदास साहेब : महात्माओं की वाणी, १९३३
३. डॉ.राधाकृष्ण सिंह : संत पलटूदास और पलटू पंथ पृ.१०
४. महन्त बाबा रामबरनदास साहेब : महात्माओं की वाणी, १९३३ पृ.१-२
५. परशुराम चतुर्वेदी : हिन्दी साहित्य का बृहत् इतिहास भाग ४ पृ.२३७
६. आचार्य परशुराम चतुर्वेदी : उत्तरी भारत की संत परंपरा पृ.५४७
७. परशुराम चतुर्वेदी : हिन्दी साहित्य का बृहत् इतिहास भाग ४ पृ.२४०
८. डॉ.राधाकृष्ण सिंह : संत पलटूदास और पलटू पंथ पृ.३५
९. पलटूसाहब की बानी भाग ३, सं. १९१५ पृ.२३

किसानों के समसंवेदक कवि केदारनाथ अग्रवाल

गोस्वामी चाँदनी केशवपुरी

अध्यक्ष हिन्दी विभाग

केनिया एण्ड ऐंकरवाला तथा श्रीमती चंदनबेन

हाथीभाई शाह आर्ट्स एण्ड कोमर्स कोलेज

मुंदरा-कच्छ

भारतीय संस्कृति 'कृषि संस्कृति' मानी जाती है। हमारी संस्कृति की बुनावट का आधार भारतीय ग्राम्य-जीवन है। भारत वर्ष की समृद्धि की बुनियाद समृद्ध खेत-खलिहान गिने जाते हैं। हमारे शाश्वत संस्कार इसी संस्कृति की देन है। किसान और प्रकृति एक दूसरे से अभिन्न रूप से बड़े हुए हैं। केदारनाथ अग्रवाल के रचना संसार को प्रेम, प्रकृति एवं प्रगतिवाद से जोड़कर देखा जा सकता है। केदारनाथ मार्क्सवादी विचारधारा से प्रभावित कवि हैं अतः इनकी रचनाएँ जनसामान्य के जीवन से जुड़ी हुई हैं।

कृषि संस्कृति के पोषक तत्व केदारनाथ की रचनाओं में सदैव समाहित रहते हैं। इसी संस्कृति को अस्वस्थ करनेवाले तत्वों पर प्रहरी की तरह इनकी पैनी नज़र रहती है, मौका मिलने पर उन पर प्रहार करने से भी वे नहीं चुकते हैं। इसी लिए उनका शोषण करनेवाले जमींदार एवं राजनेताओं जैसे शोषक वर्ग पर वह सीधा शाब्दिक प्रहार करते हैं। किसानों और मजदूरों को जागृत करके, क्रांति के लिए सज्ज करके वे नवीन सभ्यता निर्माण करने के पक्षधर हैं। इनका जीवन दृष्टिकोण अत्यंत व्यापक है। इनका रचना संसार ताज़गी से भरा हुआ है। आनंद, उल्लास, हर्ष से भरा साहित्य इनकी पहचान है। हर आनंद के केन्द्र में प्रकृति या मजदूर, किसान से प्रेम है। केदारनाथजीने अपने लेखन में किसानवर्ग और श्रमिक वर्ग की वास्तविक दशा का चरित्रांकन करके उनमें क्रांति के बीज को बोया है। इनके रचना संसार का परीचय इन्हीं के द्वारा कुछ इस प्रकार मुखरित हुआ है :

"मेरा फूल नहीं खिलता है

सूने और अकेलेपन में

सूनेपन के जर्जर वन में

बंध्या धरती के आंगन में

मेरा फूल सदा खिलता है

उंचे चौड़े वक्षस्थल पर

कर्मठ हाथों के करतल पर

युग के बजते, पल प्रतिपल पर ॥" - १

अपनी रचनाओं को फूल का प्रतीक देना ही उनके प्रकृति-प्रेम का परिचायक है। फूल का जीवन परमार्थी है, सौंदर्य और सुगंध समाज को समर्पित है, केदारजी की कविता भी समाज के सापेक्ष है। वह स्वार्थ और निजता से उपर उठकर सामान्य जन के प्रति अपनी संवेदना व्यक्त करते हैं। उनकी रचनाओं की सुगंध समाज के उस वर्ग को सर्वाधिक समर्पित है जो अपने खुरदरे हाथों से सुनहरे समाज का निर्माण करते हैं अर्थात्

किसान और श्रमिक वर्ग। उनकी समूची काव्य चेतना इन्हीं कर्मठ लोगों के आनंद, उत्सव और पीड़ा को व्यक्त करती है। इसलिए उन्हें कृषि संस्कृति के सम्वाहक के रूप में देखा गया है। वे किसान, मजदूर और मेहनतकशों के पक्षधर हैं। इसीलिए डॉ. नामवर सिंह कहते हैं - "बुंदेलखंड की चटियल भूमि का यह कवि भाव और भाषा दोनों क्षेत्रों में ग्रामीण जनता को अधिक अपना कवि प्रतीत हुआ।"^२

केदारनाथजीको अधिकतर लोग पद्य रचनाओं के लिए ही जानते हैं, किन्तु गद्य पर भी इनकी पकड़ मज़बूत रही है। उनके लेखन का ज्यादातर हिस्सा पद्य रूप में ही प्राप्त है। 'बैल बाज़ी मार ले गए' इनका अधूरा उपन्यास ग्रामीण किसान जीवन पर ही आधारीत है। केदारनाथजी की काव्यसरिता १९३०-३१ से शुरू होकर १९९४-९५ तक निरंतर प्रवाहित रही एवं मजदूर-किसान (श्रमिक) वर्ग को ही पोषित करती रही। पेशे से वकील वह हर ओर से उपेक्षित किसान वर्ग की पैरवी साहित्य के माध्यम से करते रहे।

स्थानीय प्राकृतिक सौंदर्य और ग्राम्यजन उनकी रचनाओं की धड़कन है। उनके पिता वैद्य और कवि होने के साथ किसान भी थे। बाँदा ज़िले के कमासिन गाँव में केदारजी उपेक्षित मेहनतकश किसान वर्ग को निहारते तो कचहरी में भी इन्हीं शोषित-किसान, मजदूर वर्ग से ही वह संपर्क में रहते। परिणाम स्वरूप उनके जीवन, समस्याएँ, सुख, दुःख से वे चिरपरिचित रहे, अतः अपने लेखन में भी स्वातंत्र्योत्तर भारत के शोषित किसानों के हक में वह आवाज़ उठाने लगे। अपने लेखन का केन्द्र बनाकर इन उपेक्षितों की ठंडी पड़ चुकी चेतना में वह निरंतर क्रांति की चिंगारियाँ डालते रहे। किसान, लदित, मजदूर और स्त्री जैसे समाज से अपेक्षितों के प्रति उनके मन में विशेष सहानुभूति है। इसी लिए किसानों की संजिवनी नदी 'केन' से भी इन्हें गहरा लगाव था। चूँकि यमुना नदी प्रसिद्ध है और केन नदी उपेक्षित अतः उन्हें 'केन' नदी से विशेष लगाव रहा। इनके लेखन के प्रमुख विषय-प्रेम, प्रकृति और प्रगतिवादी स्वर-तीनों किसानों से प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से जुड़े हुए हैं।

केदारनाथजीको प्रगतिवादी काव्यधारा से जोड़कर देखा जाता है। इसी धारा में नागार्जुन, त्रिलोचन और मुक्तिबोध भी गिने जायेंगे। किन्तु इन सभी कवियों के लेखन की विशेषता अपने आप में भिन्न है। केदारनाथजी के काव्य के उपमान छंद या अलंकार न होकर, हवा, पहाड़, चिड़िया, धान, खेत, धूप एवं नदी है। उनका 'प्रकृतिप्रेम' आगे चलकर मानव प्रेम और 'मानवप्रेम' व्यापक बन 'विश्वप्रेम' की ओर मुड़ गया। प्रकृति के हर एक तत्त्व से इन्हें प्रेम है। गिलहरी को सहेलियों के साथ नीम के पेड़ पर जन्मदिन मनाते हुए दर्शाना ही इनके प्राकृतिक प्रेम एवं प्रकृति को स्वतंत्र सत्ता प्रदान करने का कौशल है। प्राकृतिक तत्त्वों की गोपनीयता में भी वे खलल डालना नहीं चाहते थे। अतः नदी को उदास एवं सोयी हुई जानकर वह दबे पाँव वापिस लौट आते हैं। इनकी यही संवेदनशीलता एवं सूक्ष्म निरीक्षण क्षमता उन्हें अन्य कवियों से भिन्न साबित करती है।

'यह धरती उस किसान की' कविता में वह पृथ्वी पर ईश्वर का नहीं किन्तु मेहनतकश लोगों का अधिकार होने की घोषणा करते हैं। यथा -

"नहीं कृष्ण की
नहीं राम की,
नहीं भीम, नकुल, सहदेव की
नहीं पार्थ की,

नहीं राव की, नही रंक की,
नहीं तेग, तलवार, धर्म की,
नहीं किसी की, नहीं किसी की
धरती है केवल किसान की।" - ३

किसानों के खेतों का सौंदर्य इन्हें अधिक मोहित कर देता है, किसानों के खेतों को फलता-फूलता देखकर वह आनंदित उठते हैं। धरती को फसल से लदी हुई देखकर वह 'जो शिलाएँ तोड़ते हैं' में कहने लगते हैं

-

"अबकी धान बहुत उपजा है
पेड़ इकहरे दुगुन गए है
धरती पर लद गई फसल है
रत्ती भर अब जगह नहीं है।" - ४

खेतों से भरी फसल से आनंदित हुए किसानको कृष्ण और धरती को आसमान की ओढ़नी ओढ़ी हुए तथा धानी फसल की घघरीया पहनी हुई राधा के रूप में दिखाने का अनुपम कार्य केदारनाथ जैसे कवि ही कर सकते हैं। मानव आस्था के वे हिमायती हैं। किसान को ही वे 'कृष्ण' यानि ईश्वर के रूप में देखते हैं। वह संसार को अन्न प्रक्षत करनेवाला ईश्वर तुल्य रूप है। धूप में तपते, पसीने से भीगते किसान को इन्होंने 'साँवरे' रंग के कारण साँवरिया कृष्ण का अनूठा रूपक दिया है।

राधा और कृष्ण की रासलीला में इनकी बिम्बधर्मिता और प्रतिकात्मकता का अनूठा सामंजस्य उभरकर प्रस्तुत हुआ है। नृत्य और संगीत का प्राकृतिक वर्णन कर कलाप्रेमी होने का श्रेष्ठ उदाहरण प्रस्तुत किया है यथा -

"आसमान की ओढ़नी ओढ़े
धानी पहने, फसल घंघरिया
राधा बनकर धरती नाची
नाचा हंसमुख, कृषक संवरियाँ।
माती थाप हवा की पड़ती
पेड़ों की बज रही ढुलकिया,
जी भर फाग पखेरू गाते
ढरकी रस की, राग-गगरिया!
मैंने ऐसा दृश्य निहारा, मेरी रही न,
मुझे खबरिया, खेतों के नर्तक-उत्सव में
भूला तन-मन। गेह डगरिया।" - ५

अपनी कविताओं के द्वारा उन्होंने ने जनता के साथ-साथ किसानों में भी प्राकृतिक चेतना का संचार किया। जमींदारी प्रथा एवं गरीबी ग्रस्त, हताश, संघर्षशील किसानों को उनकी अपनी फसलों के सौंदर्य के प्रति उन्मुख

करने का कार्य केदारनाजीने अपनी प्राकृतिक आभा से परीपूर्ण कविताओं द्वारा किया। **Imagination Power** का परिचय कविताओं इन्होंने उत्कृष्ट रूप से सरसों के खेतों में वसंत का आगमन चित्रित किया है -

"चोली फटी सरस सरसों की
नीचे गिरा फाल्गुनी लहंगा
ऊपर उड़ी चुनरिया नीली
देखो हुई पहाड़ी विवसन
आतप तप्ता" ^{-६}

महुए के पेड़, हरे-भरे खेतों ने चंचल वासंती हवा को भी प्रसन्न कर दिया है। हवा खेतों में हँसती, लहलहाती लटार मार रही है। यह दृश्य पूरी सृष्टि को आनंदित कर देता है क्योंकि हरे-भरे खेतों से ही विश्व समृद्धि के द्वार खुलते हैं -

"हवा हूँ हवा मैं, वसंती हवा हूँ
चढ़ी पेड़ महुवा, थपाथप मचाया,
गिरी धम्म से, फिर चढ़ आम ऊपर,
उसे भी झकोरा, किया कात में मैं
उतरकर भागी मैं
हरे खेत पहुँची-वहाँ गेहूँआ में
लहर खूब मारी....
हंसी जोर से मैं, हंसी सब दिशाएँ
हसे लहलहाते, हरे खेत सारे,
हंसी चमचमाती, भूरी धूप प्यारी,
वसंती हवा में, हंसी सृष्टि सारी !" ^{-७}

'प्रेम' केदारनाथजी का प्रिय विषय है। प्रेम संकुचित न होकर उदार मानवतावादी प्रेम माना जाएगा। ज्योति किरण लिखती हैं - "केदारनाथ अग्रवाल की प्रेम कविताएं सिर्फ प्रेमी या प्रेमिका के प्रति मानवीय और सहृदय नहीं बनाती बल्कि पूरे परिवेश के प्रति हर एक व्यक्ति के प्रति हमें आत्मीय बनाती हैं। प्रेमपूर्ण वातावरण में ही मानवता के विकास के सभी रास्ते खुलते हैं। सामाजिक गतिरोध वहाँ होता है जहाँ स्वस्थ प्रेम का अभाव होता है। लोक और आलोक की भूमिका में केदारनाथ अग्रवालने कहा है - कविताई न मैंने पाई, न चुराई। इसे मैंने जीवन जोत कर किसान की तरह बोया और काटा है। यह मेरी अपनी है, और मुझे प्राण से अधिक प्यारी है।" ^{-८} उन्हें धूप में तपकर परिश्रम करके पसीने बहाते किसान वर्ग से भी प्रेम है। वह उनकी सराहना करके उन्हें नई संस्कृति के निर्माता कहते हैं -

"छोटे हाथ सवेरा होते लाल कमल से लिख उठते हैं।
करनी करने को उत्सुक हो, धूप हवामें हिल उठते हैं।"

छोटे हाथ, किसानी करते,
बीज नए बोया करते हैं।
आने वाले वैभव के दिन,
ऊंगली से टोया करते हैं।"^९

वर्षाऋतु के काले बादल किसानों को सर्वाधिक प्रिय हैं क्योंकि काले बादल भविष्य की उनकी सभी चिंताओं को मिटा देंगे। केदारनाथ सीधे बादलों से ही अनुरोध करते हैं कि तुम आये हो तो की भरकर बरसना और खेतों को उपजाऊ बनाकर किसानों को समृद्ध कर देना -

आए हो तो उमड़-घुमड़कर, नीचे आकर
और निकट से इन धनहा खेतों के ऊपर
अनुकंपा का झला मारकर जी उडेलकर

झम-झम, झम-झम बरसो,
गिरि दोंगरा गद-गद, गद-गद
लिए हौसला झड़ी न टूटे, भर खेत,
उफनाएं, लहरें,
हरसैं, हहरें,
रोपे धान बढे बल पाएं, पौरुष पाएं
हरी-भरी खेती हो जाए,
सुख सरसाए।"^{१०}

भारतीय अनपढ़ किसान के जनमानस में कई अंधविश्वास, कुप्रथाएँ, धार्मिक आडंबर भी व्याप्त हैं। केदारजी अपने काव्य में उन पर भी चोट करने से नहीं चुके। वह हर ओर से उनमें सुधार की अपेक्षा रखते थे। किसानों की गैरमान्यताओं पर व्यंग्य करते हुए वे लिखते हैं और उनकी रूढ़ियों पर चुटकी भी करते हैं।

भारतीय अशिक्षित किसान ज़मींदारी प्रथा के तहत कंगाल होता जा रहा था। राजनैतिक कूटनीतियों, छल-प्रपंच एवं क्रूर दाव-पेंच से वह ठगे जा रहे थे। ऐसे किसानों की ओर से केदारनाथ उनकी वकालत करते हुए उनकी आंतरीक पीड़ा को समाज के सम्मुख रखते हैं। सूदखोरी, शोषण के शिकार होकर किसान अपने अस्तीत्व पर ही पश्चार्थचिह्न लगाते हैं। अपनी विकट परीस्थिति सहकर भी वह हल चला रहा है, किन्तु वह हल जैसे उसके कलेजे को ही फाड़ रहा है -

"मेरे खेत में हल चलता है,
फाड़ कलेजे गड़ जाता है
मेरे खेत में हल चलता है
हम न रहेंगे, खेत रहेंगे?"^{११}

शोषित किसान की स्त्री भी इतनी ही विषमता से घिरी हुई है जितना किसान खुद। आर्थिक एवं सामाजिक विषमता से ग्रस्त स्त्री का परोक्ष वर्णन इस प्रकार है -

"पंचो, सुनो खबरिया, रम्मू लडा मुकदमा

प्यारी के मनमोहन गहने, अंग-अंग से उतर उतर कर
बिना बजे, वो बोले चुपके
गिरे गहन में जाकर पहुंचे
डूबे शोठ दुकनिया" -^{१२}

केदारनाथने सरकार पर व्यंग्य करते हुए उसे 'राम राज्य' कहकर करारा प्रहार किया है। वह हर व्यवस्था को किसान-मजदूर जैसे श्रमिकों से जोड़ते हैं। वह कहते हैं जहाँ महेनतकश किसान-मजदूरों को दो वक्त की रोटी तक नहीं मिल रही उस 'राम राज्य' का नाश होना ही उचित है जैसे -

"आग लगे इस राम राज्य में
रोटी सूटी कौर छिना है,
थाली सूनी अन्न बिना है
पेट धंसा है रामराज्य में
आग लगे इस राम राज्य में।" -^{१३}

कमासिन गाँव उन अभावग्रस्त गाँवों का प्रतीक है, जहाँ किसानों, गाँव के सामान्य लोगों और श्रमिकों का डेरा बसा है। दिल्ली के सिंहासन पर आसीन नेताओं की नज़र इसकी बदहाली पर अभी तक नहीं पड़ी है यहाँ का किसान आज भी लालटेन के अंधेरे की तरह अभाव में जी रहा है -

"वर्तमान में दिल्ली से दूर
बहुत दूर, पीड़ित पराजित
अपमानित और त्रस्त
भय और भूख
और बिमारियों से ग्रस्त
जी रहा है मेरा गाँव कमासिन
टिमटिमाते हुए लालटेन की तरह।" -^{१४}

अभाव ग्रस्त किसान और धनवान पूंजीपति अपनी आनेवाली पीढ़ियों को विरासत में वही देंगे जो आज उनके पास है। यानि तात्पर्य है कि अमीर और ज्यादा अमीर होंगे और गरीब अधिक गरीब। दोनों वर्ग अपनी संतानों को विरासत में क्या-क्या देंगे यह तुलना इस प्रकार है की गई है -

"पूँजीपति अपने बेटे को
बेहद काला दिल देता है
गद्दी पर बैठे रहने को
भारी-भरकम तन देता है
आगे कहा है -

गरदन काट कलम देता है।" -^{१५}

अर्थात् पूँजीपति के बेटे काले दिल से एवं कलम की शिक्षा प्राप्त करके मजदूरों-किसानों की गरदन काटेंगे। इनकी तुलना में मजदूर अपने बेटे को इससे विपरीत विरासत देगा -

"श्रमजीवी अपने बेटे को
पर उपकारी दिल देता है
मेहनत करने को, जीने को
हाथों में हल, लोहे का धन

....

हर आफत से लड़ जाने को
गति देता है बल देता है।" -^{१६}

अर्थात् पूँजीपति धनवान किन्तु साहसहीन हैं और श्रमजीवी परोपकारी दिलवाले मेहनतकश हैं। अपने बेटे को विरासत में श्रमजीवी आफत से लड़ लेने का बल देता है।

केदारनाथ अग्रवाल रचित 'पैतृक सम्पत्ति' कविता भी सत्ता पर व्यंग्य करते हुए किसान के बेटे की दयनीय दशा को प्रस्तुत करती है। भूखे किसान के बेटे को आज्ञादी से कोई सरोकार नहीं है क्योंकि वह तो दो वक्त की रोटी जुटाना और बनिये के कर्जों को उतारने जैसी समस्याओं से झूझ रहा है -

"अब पेट खलाये फिरता है,
चौड़ा मुँह बाये, फिरता है,
वह क्या जाने आज्ञादी क्या ?
आजाद देश की बातें क्या ?" -^{१७}

किसान के बेटे को विरासत में मकान का मलबा और उस मकान के सहवासी जीव-जन्तु मिले थे और यही नहीं पिता से सौगुनी ज्यादा भूख मिली थी।

किस प्रकार बाँदा ज़िले के किसानों की फसलों का धान हाट में बिककर गोदान की शोभा बन जाता है, इसे कविने निम्न पंक्तियों में बताया है-

"कृषकों के पौरुष से उपजा कन-कन सोना
लठियों में लद-लद कर आकर
बीच हाट में बिक कर कोठों-गोदामों में,
गहरी खोहों में खो जाता है जा-जा कर।" -^{१८}

अर्थात् अन्न भूखों को खाने के काम में न आकर मुनाफाखोरों के गोदाम की शोभा बन जाते हैं। किन्तु, स्वयं किसान और सामान्यजन उस दाने का भी मोहताज रहता है। और अनाज मुनाफाखोरों की कमाई का माध्यम बनता है।

केदारनाथ कृषकों के हितचिंतक हैं और उनकी रचनाओं को पढ़कर लगता है उन्होंने स्वयं को किसान मानकर स्थिति की अनुभूति की है। वह अत्याचारों से मुक्ति दिलाने के लिए स्पष्ट शब्दों में उन्हें क्रांति के लिए तैयार करते हैं।

"काटो-काटो-काटो करबी
साइत और कुसाइत क्या है
जीवन से बढ़ साइत क्या है
काटो-काटो-काटो करबी
मारो-मारो-मारो हंसिया
हिंसा और अहिंसा क्या है
जीवन से बढ़ हिंसा क्या है ?" -^{१९}

केदार का स्वर कभी-कभी आक्रोश के लिए हुए दिखाई देता है। किसानों पर हो रहे जुल्म से व्यथित और ज़मींदारी प्रथा से त्रस्त कवि किसानों को जागृत करना चाहते हैं और क्रांति लाना चाहते हैं। इस भाव को इन्होंने अवधी भाषा में लिखे इस गीत में व्यक्त किया है -

"दौरी साधो, अन्न ओसाओ
अउर लडाओ पैरा
तालि ठोंकि कै मार भगाओ
जे ते ऐरा गैरा।" -^{२०}

किसान उन्हें 'केदारबाबू' कहकर संबोधित करते थे। केदारजी के शताब्दी वर्ष में भी इनकी कविताएँ इतनी ही प्रस्तुत हैं। वह इस संसार में मौजूद नहीं है किन्तु इनकी कविता की फसल आज भी लहरा रही है। इन्होंने लिखा है कि-

"हम न रहेंगे
तब भी तो ये खेत रहेंगे
इन खेतों पर धन घहराते
शेष रहेंगे जीवन देते
प्यास बुझाते। माटी को मदमस्त बनाते
श्याम बदरिया के लहराते केश रहेंगे।" -^{२१}

इस प्रकार केदारनाथजीकी कविताओं और गद्यलेखन में प्रकृति एवं सामान्यजन समान प्राचुर्य से वर्णित हुए हैं। सौंदर्यप्रेम और सूक्ष्म निरीक्षण क्षमता इनकी लेखनी में स्पष्टतः झलकते हैं। हवा, मिट्टी, धूप, खाद-यह सभी तत्त्व इनके काव्यवृक्ष की सुंदर पंखुरिया बनकर समाहित हैं। प्रकृति इनकी चिरसहचरी बन पड़ी है।

किसान हँसता है तो उनकी कविता भी हँसती है, किसान त्रस्त है तो उनकी पीड़ा भी केदारनाथजी की कविता में प्रकट होती है। किसान का आनंद, उत्साह, खुशी, पीड़ा और वेदना जैसे सभी मनोभाव इन्होंने स्वयं महेसूस किये हैं। किसान अपनी कथा कह रहा हो वैसे इनकी कविताएँ किसान की आत्मकथनी बन जाती है। उनकी कविताओं में से गुजरनेवाले किसी भी काव्यरसिक को यह प्रतीत होगा कि केदारनाथ अग्रवालने सिर्फ किसानों को लेकर कविताएँ ही नहीं की हैं बल्कि किसानों के समसंवेदक कवि भी हैं।

संदर्भसूचि

क्रम	कृति	पृष्ठ
१.	आजकल-मई २०११, सम्पादक-सीमा ओझा	पृ. ४७
२.	आलोचना-जुलाई-सितम्बर-२०११ प्र.सम्पादक-नामवरसिंह	पृ. ९९
३.	वही,	पृ. १३
४.	वही,	पृ. ११६
५.	वही,	पृ. ६४
६.	वही,	पृ. ८२
७.	आजकल-मई २०११, सम्पादक-सीमा ओझा	पृ. २६
८.	वही,	पृ. ४३
९.	आलोचना-जुलाई-सितम्बर-२०११ प्र.सम्पादक-नामवरसिंह	पृ. १००
१०.	प्रगतिशील काव्यधारा और केदारनाथ अग्रवाल	पृ. २६३
११.	आलोचना-जुलाई-सितम्बर-२०११ प्र.सम्पादक-नामवरसिंह	पृ. ९०
१२.	आजकल-मई २०११, सम्पादक-सीमा ओझा	पृ. ४९
१३.	वही,	पृ. ५२
१४.	आलोचना-जुलाई-सितम्बर-२०११ प्र.सम्पादक-नामवरसिंह	पृ. ५७
१५.	प्रगतिशील काव्यधारा	पृ. १७९
१६.	आलोचना-जुलाई-सितम्बर-२०११ प्र.सम्पादक-नामवरसिंह	पृ. १५
१७.	आधुनिक हिन्दी कविता, सम्पादक-डॉ. आलोक गुप्त	पृ. ४५
१८.	आलोचना-जुलाई-सितम्बर-२०११ प्र.सम्पादक नामवरसिंह	पृ. ७४
१९.	वही,	पृ. ९०
२०.	वही,	पृ. ९५
२१.	वही,	पृ. ११४

“व्यंग्यकार डॉ.सुदर्शन मजेठिया”

- खोड़िफाड़ मुकेशकुमार बालाभाई
एम.ए. एम.फिल
बी.एड., एम.एड.

आज का युग आधुनिकता का युग तथा यांत्रिकता का युग है। वर्तमान स्थिति बड़ी आपा-धापी की स्थिति है। आज हर कोई अपने-अपने स्तर पर कुछ न कुछ कर दिखाने की कौशिश कर रहा है। वह यंत्रवत बन रहा है। साहित्य में इसे चित्रित किया गया है। ऐसी रचनाओं के जरिये पाठक मनोरंजन के साथ-साथ अपनी प्रवृत्तियों से समाज के गुण-अवगुणों से परिचित भी हो रहा है। हास्य-व्यंग्य विद्या की यही विशेषता रही है। हास्य-व्यंग्य वह विधा है, जो मनुष्य को ऊपरी तौर पर हँसाती, गुद-गुदाती अवश्य है, पर पढ़ने के बाद गंभीर चिंतन-मनन के लिए बाध्य करती है। हमें अपनी कमजोरियों का एहसास कराने में व्यंग्य सक्षम होता है। व्यंग्य उस कुनैन की गोली के समान होना चाहिए जो ऊपर से तो मिठी हो और अंदर से जीवन की कटु यथार्थता से युक्त हो, मीठे आवरण के कारण व्यक्ति उसे निगल जाता है। उसकी कड़ुवाहट उस दवा के समान होती है जो बीमारी को दूर करती है और शरीर को भी लाभदायक है।

डॉ.सुदर्शन मजेठिया का जन्म एक किसान परिवार में हुआ है। माताजी का नाम श्रीमती हरपाल कौर तथा पिताजी का नाम महेन्द्रसिंह था। वे अमृतसर के निकट मजीठा के निवासी थे। डॉ.सुदर्शन जी का जन्म २५ जुलाई १९३१ को मजीठा (अमृतसर) में हुआ था। १९३५ में उनके पिताजी ने पंजाब छोड़ दिया था। उसके बाद मजीठिया जी का जीवन नागपुर में बीता। सन् १९३८ से सन् १९५५ तक नागपुर से पहली कक्षा से पीएच.डी. तक अध्ययन पुरा किया। एक वर्ष पुनः रहे सन् १९५६ से गुजरात विशेषकर सौराष्ट्र (गुजरात) में ही रहने लगे। डॉ.सुदर्शन जी का विवाह कानपुर में २६ जून १९५९ को कृष्णा जी से हुआ। कृष्णा जी का जन्म कराची में २४ मई १९३१ को हुआ था। कृष्णा जी तब से ही भावनगर विश्वविद्यालय के शामिलदास आर्ट्स कॉलेज में हिन्दी विभाग में कार्यरत थी। डॉ.मजेठिया जी का अध्ययन एवं अध्यापन समय प्रेरणादायी एवं उज्ज्वल रहा है। डॉ.सुदर्शन जी ने विनय शर्मा के मार्गदर्शन में नागपुर विश्वविद्यालय से सन् १९६२ में - “संत साहित्य” विषय पर पीएच.डी. तथा डॉ.वासुदेव नंदन प्रसाद के मार्गदर्शन में मगध विश्वविद्यालय से सन् १९८६ में “स्वातंत्र्योत्तर रंगधर्मी हिन्दी नाटक” शीर्षक विषय पर डी.लिट. की उपाधि प्राप्त की। सन् १९५६ में सौराष्ट्र लोकसेवा आयोग से नियुक्त होकर भावनगर में हिन्दी के अध्यापन में लग गए। सन् १९६६-१९६७ में धर्मेन्द्र कॉलेज - राजकोट में भी हिन्दी का अध्यापन किया। सन् १९६९ में पुनः भावनगर आ गए। सन् १९७९ से १९८९ तक शामिलदास आर्ट्स कॉलेज भावनगर में कॉलेज के आचार्य पद पर रहे और उसके बाद भावनगर विश्वविद्यालय के अनुस्नातक हिन्दी विभाग के अध्यक्ष रहे थे। तत् पश्चात यु.जी.सी. रेमीरेट्स प्रोफेसर रहे। सन् १९८४ में भावनगर विश्वविद्यालय के कार्यकारी कुलपति भी रहे। उसके बाद भाव.युनि के कलासंकाय के डीन के रूप में भी नियुक्त किया गया था।

२६ वर्ष के निर्देशनकाल में चार व्यक्तियों ने पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की जिसमें प्रा.घनश्याम अग्रवाल का शोध विषय - “ढोलामारू रा दूहा के वैयाकरणिक रूपों का अध्ययन”, प्रा.भरत उपाध्याय का शोध महानिबंध का शीर्षक - “स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी निबंध”, प्रा.किरीट भट्ट का शोध निबंध का नाम - “पत्रकार महात्मागांधी” और प्रा.सुमेधा पांचोली का शोध शीर्षक - “सूरदास और नरसिंह की भक्ति का स्वरूप” जैसे महत्वपूर्ण विषयों पर शोधकार्य किया। डॉ.सुदर्शन जी को पंजाब भाषा विभाग की ओर से (१९९०) में “हिन्दी साहित्य शिरोमणि” तथा व्यंग्य लेखन के लिए - रंगचकाल्लस ट्रस्ट की ओर से (१९९०) में ‘चकल्लस’ पुरस्कार प्राप्त हुए।

➤ डॉ.सुदर्शन मजीठिया का साहित्यिक परिचय :-

आज की विषाक्त विसंगतियों के परिवेश में जिन स्थापित एवं प्रतिष्ठित व्यंग्यकारों की प्रथम पंक्ति में हरिशंकर परसाई, बरसानेलाल चतुर्वेदी, शरद जोशी, रवीन्द्रनाथ त्यागी, श्री लाल शुक्ल आदि के अतिरिक्त पिछले डेढ़ दशक में सबसे अधिक उभरने वाले अन्य प्रतिष्ठित व्यंग्यकारों के अंतर्गत जहाँ श्याम सुंदर घोष, लतीफ घोषी, शंकर पुणताम्बेकर, बालेन्दु शेखर तिवारी, मधुसुदन पाटिल प्रभृति व्यंग्यकारों की परिगणना की जाती है, उनमें एक नयी कड़ी के रूप में डॉ.सुदर्शन मजीठिया का नाम भी समाहित है।

१५ वर्ष की अवस्था में (यानी सन् १९४६) से ही आपने लिखना प्रारंभ कर दिया था। व्यंग्य की धारा तो जन्म के साथ छुट्टी में मिली थी। आपने कविता, कहानी और नाटकों की रचना भी बचपन में की अपनी किशोरावस्था में ही आपने - “रणजीतसिंह के जीवन” पर नाटक लिखा और ‘एक डाकू की दानवीरता’ पर उपन्यास तथा ‘नेताजी पालकर’ और ‘बाजीराव पेशवा’ की जीवनी पर एक मराठा इतिहास भी लिखा है।

क्रम	सन्	पुस्तक का नाम	साहित्यिक प्रकार
१	१९४८	तोपो के साये से	उपन्यास
२	१९५६	सुखे पत्ते	लघुकथा
३	१९५९	जसकोट का चित्रकार	उपन्यास
४	१९६८	ग्यारह निबंध	सम्पादित ग्रंथ
५	१९६९	लोहे की लाशें	उपन्यास
६	१९७०	इकाइयाँ परछाइयाँ	लघुकथा
७	१९७०	द.गुजरात डाइरेक्टरी	
८	१९७१	इंडिकेट बनाम सिंडीकेट	व्यंग्य संग्रह
९	१९७४	मुख्यमंत्री का डण्डा	व्यंग्य संग्रह
१०	१९७६	कुछ इधर की कुछ उधर की	व्यंग्य संग्रह
११	१९७९	उखड़ी हुई आँधी	उपन्यास
१२	१९८०	शकुन्तला की डायरी	नाटक
१३	१९८३	कागजी सुल्तान	उपन्यास

१४	१९८३	टेलिफोन की घण्टी से	व्यंग्य संग्रह
१५	१९८५	डिस्को कल्चर	व्यंग्य संग्रह
१६	१९८६	चौराहा	नाटक संग्रह
१७	१९८८	इक्कीस्वी सदी	व्यंग्य संग्रह
१८	१९८९	छोटे	व्यंग्य संग्रह
१९	१९८९	पब्लिक सेक्टर का सांड	व्यंग्य संग्रह
२०	१९८९	समयकालीन हिन्दी व्यंग्य एक परिदृश्य	संपादित ग्रंथ
२१	१९९०	देश के लिए	नाटक संग्रह
२२	१९९१	अस्मिता का चन्दन	व्यंग्य संग्रह
२३	१९९३	राजा नंगा है	नाटक संग्रह
२४	१९९३	छोटे-मोटे पिरामिड	नाटक संग्रह
२५	१९९३	मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनाएँ	व्यंग्य संग्रह
२६	१९९७	मिस्टर टेन परसैट	व्यंग्य संग्रह
२७	१९६२	संत साहित्य	पीएच.डी.की उपाधि
२८	१९८६	स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी रंगधर्मी नाटक	डी.लिट.

डॉ.सुदर्शन मजीठिया एक सफल व्यंग्यकार, चित्रकार, इतिहासविद्, नाटककार, सम्पादक, भाषाविद्, समीक्षक एवं चिंतक जैसे बहुआयामी व्यक्तित्व को आत्मसात किये है, साथ ही वे एक लोकख्याति प्राप्त पत्रकार भी है। यायावरी प्रवृत्ति उनकी मस्तीभरी वानरी वृत्ति का हि परिणाम है। एक अच्छे मित्र, मार्गदर्शक एवं तत्वचिंतक के रूप में उनका व्यक्तित्व अवश्य हि प्रेरणा का आलोक-स्तंभ बन जाता है। वे मूलतः व्यंग्यकार है। गंभीर से गंभीर एवं साधारण से साधारण विषय को अति सहज और विनोद वक्रात्मक रूप से प्रस्तुत कर देने की अद्भुत कला में वे सिद्धहस्त है। डॉ.मजीठिया जी की सारी व्यंग्य यात्रा हास्य के हिमालय से व्यंग्योत्री की दिशा में किया गया प्रस्थान है। जीवन के प्रति गहरी आस्था का भाव परिवेश की विसंगतियों के प्रति सुधार की चेतना बनकर ही उनके व्यंग्यलेखन की अस्मिता को सुवासित कर सका है। मजीठिया जी का व्यंग्य कर्म हास्य से व्यंग्य की दिशा में उपस्थित ऐसी हि कलमकारी का प्रखर उदाहरण है। खुलापन और मस्ती बेबाकी और निसंगता, अभिजात, विनोदप्रियता और प्रच्छन्न व्यंग्य की नुकली भंगिमा का आदर्श 'काकटेल' है।

डॉ.संसार चन्द्र, डॉ.जयनाथ नलिन, डॉ.श्याम सुंदर घोष, डॉ.र.श.केलकर, डॉ.ओम प्रकाश, डॉ.शिवनंदन प्रसाद, डॉ.शंकर पुणताबेकर, डॉ.इन्द्रनाथ मदान, डॉ.आत्मानंद मिश्र, डॉ.सत्य प्रकाश संगर जैसे साहित्य के डॉक्टरों की श्रृंखला में ही डॉ.सुदर्शन मजीठिया जब अपने प्रारंभिक हास्य निबंधों के साथ क्षेत्र में आए तब पाठकों को कभी मुस्कराने और कभी खिल-खिलाने से अधिक संकल्पना नहीं जगी थी। आलोचकों को लगता था कि अपने दौर के अन्य डॉक्टर हास्यकारों की तरह डॉ.मजीठिया भी हास्य-निबंध की डाल पर कुछ दिन ही बसैरा कर सकेंगे। लेकिन समय साक्षी है कि डॉ.सुदर्शन मजीठिया ने इस अवधारणा को बुरी तरह झूठलाया। उनकी कलम ने सातवे दशक से अब तक लगातार हिन्दी के हास्य-व्यंग्य लेखन की दिशा और दशा

को सहारा दिया है। ऐसा तभी संभव हुआ जब इन्होंने हास्य का दामन छोड़कर व्यंग्य का अस्त्र अपनाया।

साहित्यकार वही काम करता है जो एक पेड़ करता है। डॉ.सुदर्शन मजीठिया ने भी समाज और आस-पास के माहोल को अपने व्यंग्य कर्म से स्वच्छ रखने का आहवाहन किया है। डॉ.सुदर्शन मजीठिया को जुलाई २००० को दिल के दौरों की बीमारी के कारण उनकी मृत्यु हुई। अपनी अध्यापन कारकीर्दी की शुरुआत भावनगर से करनेवाले डॉ.मजीठिया जी ने अंतिम साँस भी भावनगर में ही ली। भावनगर पर मजीठिया जी का विशेष प्रेम रहा है। डॉ.मजीठिया जी की जन्मभूमि भले ही पंजाब रही लेकिन मृत्युभूमि आज सौराष्ट्र बन गई है।

‘રઘુવંશમાં કાલિદાસની સ્ત્રીસૃષ્ટિ’

- ડૉ.શારદા વિ.રાઠોડ,
એમ.એ.,એમ.ફિલ, પીએચ.ડી.
આર.આર.લાલન કોલેજ, ભુજ.

રઘુવંશ મહાકાવ્ય કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ માનવામાં આવે છે. આ કાવ્યની રચના કાલિદાસે બધી કૃતિઓ પછી કરી હશે, કારણ કે એમાં કાલિદાસની પરિપક્વ પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભાનો પરિચય મળે છે.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રી પાત્રોનો વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધને કેન્દ્રમાં રાખી નાયક-નાયિકાઓનો જ વિચાર મુખ્યત્વે કરવામાં આવે છે. સ્ત્રી પ્રિયતમા કે પત્ની હોવા ઉપરાંત પુત્રી છે, માતા છે અને કુટુંબિની પણ છે.કોઈપણ મહાકવિના સ્ત્રીવિષયક મંતવ્યો જોવા હોય તો આ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓની દ્રષ્ટીએ સ્ત્રીપાત્રોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; અને એમ થાય તો જ સમગ્રતયા સ્ત્રીત્વની કેવી કલ્પના અથવા ઝાંખી કવિને હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકે. કાલિદાસની સ્ત્રીસૃષ્ટિ જગતના કોઈપણ સારા કવિની તુલનામાં બરાબર ઉભી રહી શકે તેમ છે. સ્ત્રી આદર્શ કવિની સામે છે જ, પણ કાવ્યો અને નાટકમાં કાલિદાસે સ્ત્રીઓને અલગ- અલગ પરિસ્થિતિ અને અવસ્થામાં બતાવી તેમનું વ્યક્તિત્વ આલેખ્યું છે.

રઘુવંશમાં સુદક્ષિણા, ઈન્દુમતી, સીતા વગેરે સ્ત્રીપાત્રોનું કાલિદાસે નિરૂપણ કર્યું છે.

૧) સુદક્ષિણા:

સુદક્ષિણા પતિપરાયણ અને પ્રૌઢ વયની સ્ત્રી છે. બીજા સર્ગમાં થોડા સમય માટે જ આવતું હોવા છતાં સુદક્ષિણાનું પાત્ર ચિરંજીવ અસર મૂકી જાય છે. સર્ગના પ્રારંભમાં જ કવિએ સુદક્ષિણાના પાત્રનું ગૌરવવંતુ આલેખન કર્યું છે. તે એક પતિવ્રતા આર્યસન્નારી છે. કવિ એના અનન્યશીલને દર્શાવતા “અપાસુલાનાં ધુરિ કીર્તનીયા” કહે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓમાં અગ્રેસર છે. તે સાચા અર્થમાં રાજાની અર્ધાંગીની બની રહે છે; કારણ કે રાજાએ જે નંદિનીપ્રસાદનવ્રત સ્વીકાર્યું છે, તેને તે પૂરા દિલથી સહકાર આપે છે. ગાયને અનુસરતી સુદક્ષિણાને કવિએ સાચા અર્થમાં ‘શ્રુતિને અનુસરતી સ્મૃતિ’ કહી છે -

‘ શ્રુતેરિવાર્થ સ્મૃતિરન્વગચ્છત્ ।

રઘુ. ૨/૨

કાલિદાસે તેનો પરિચય કરાવતા શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે- ‘પત્ની સુદક્ષિણેત્યાસીદધ્વરસ્યેવ દક્ષિણાં ।’ જાણે કે યજ્ઞની દક્ષિણા હતી. સાચંકાળે ગાય સહિત પાછા ફરતા રાજાને તે અનિમેષ નયને નિહાળ્યા કરે છે એમાં એનો પ્રેમભાવ પ્રગટ થાય છે. પતિના મુખ ઉપરના આનંદભાવથી તે કાર્યની સફળતા સમજી લે તેવી ચતુર છે. ગાયનું પૂજન કરતી સુદક્ષિણાનું જે ચિત્ર કાલિદાસે આલેખ્યું છે, તે વાચકના ચિત્તમાં એક અત્યંત શીલવતી સન્નારી તરીકેની છાપ ઉભી કરે છે. છેવટે, સર્ગને અંતે સગર્ભા સુદક્ષિણાને માટે કવિએ જે ઉપમાનો પ્રયોજ્યા છે તે આ સન્નારીના વ્યક્તિત્વને અલૌકિક સ્પર્શ અર્પે છે. સુદક્ષિણાને આકાશ અને દેવનદી સાથે તથા તેણે ધારણ કરેલા ગર્ભને ચંદ્ર તેમજ શિવના તેજ સાથે સરખાવીને કવિએ રઘુ જેવા મહાન પુત્રને ધારણ કરવાની સુદક્ષિણાની ક્ષમતા કલાત્મક સ્વરૂપે સ્પષ્ટ કરી આપી છે.

આમ, થોડા સમય માટે આવતું સુદક્ષિણાનું પાત્ર પણ તેજસ્વી છે. કાલિદાસે કુમારસંભવમાં “ક્રિયાણાં ખલુ ધર્મ્યાણાં સત્પથ્યો મૂલકારણમ્ ।” કહ્યું છે. આ રાણી પણ દિલીપની ક્રિયાઓનું મૂળ કારણ બનેલી દેખાય છે અને દિલીપ તેના દ્વારા જ પોતાની તપસ્યાર્યાનું સુફળ મેળવે છે.

૨) ઈન્દુમતી:

રઘુવંશમાં આવતા ઈન્દુમતીના પાત્રનો ખ્યાલ અજ વિલાપ પરથી આવી શકે તેમ છે. ઈન્દુમતી પ્રત્યે અજને ઘણો આદર હોય તેમ જણાય છે. એક વખત અજ પોતાની પ્રેયસી ઈન્દુમતી સાથે ઉપવનમાં વિહાર કરતા હતા એ સમયે આકાશમાર્ગથી નારદજી વીણા વગાડતા ગોકર્ણસ્થ મહાદેવના દર્શન માટે નીકળ્યા. અચાનક એમની વીણાથી એક દિવ્ય પુષ્પમાળા તૂટીને ઈન્દુમતીના હૃદય પર આવી, એમના આઘાતથી ઈન્દુમતીના પ્રાણાંત થઈ ગયા. આથી રાજાને અસહ્ય દુઃખ થયું. તે ઈન્દુમતીના શીલ અને વિવિધ ગુણોને યાદ કરતા શોક કરવા લાગ્યા-

સ્રગિયં यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमिश्रेच्छया । રઘુ. ૮/૪૬

આ આ ઉપરાંત અજ કાલને(સમય) નિર્દયી કહેતા કહે છે કે

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतं ॥ રઘુ. ૮/૬૬

આ શબ્દો તેનો પુરાવો છે. ઈન્દુમતીના મૃત્યુ પછી અજના જીવનમાં એક પ્રકારની શૂન્યતા આવી જાય છે, માત્ર પુત્ર દશરથને ઉછેરવા માટે તેને જીવવું પડે છે.

૩) સીતા: સીતાનું પાત્ર મુખ્યત્વે પત્ની, પુત્રવધૂ અને માતા તરીકે આપણી સામે આવે છે. તેણે બધી રીતે સ્વસ્થતા જાળવી છે, આત્મત્યાગ કર્યો છે અને તે સૌને પ્રિય થઈ પડી છે. ચારિત્ર્ય વિશે

સૌની સમક્ષ ખાતરી કરાવી હોવા છતા જ્યારે રામ લોકાપવાદની બીકે તેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે લક્ષ્મણ દ્વારા મોકલેલ સંદેશમાં તેના પુણ્યપ્રકોપનો આવિર્ભાવ થાય છે-

વાચ્યસ્ત્વયા મદવચનાત્ સ રાજા વહનૌ વિશુદ્ધધામપિ યત્સમક્ષમ્ ।

માં લોકવાદશ્રવણાદહાસીઃ શ્રુતસ્ય કિં તત્સદૃશં કુલસ્ય ॥ રઘુ. ૧૪/૬૧

“ એ રાજાને મારા વતી કહેજો કે તમારી સમક્ષ અગ્નિમાં વિશુદ્ધ થયેલી એવી મારો લોકોની વાત સાંભળીને ત્યાગ કરો છો એ શું પ્રખ્યાત કુળને શોભે છે? પછી, તરત જ તેને પશ્ચાતાપ થાય છે કે આવા કલ્યાણબુદ્ધિ વિષે બિનજવાબદારીભર્યા વર્તનની શંકા તેણે કરી એ બરાબર નથી એનું દુઃખ એના પોતાના જ અન્ય જન્મના પાપનું ફળ હશે !

સીતાના સંદેશમાં કાલિદાસે પુણ્યપ્રકોપની સાથે સીતાનો કોમળ સ્વભાવ, કડુણાવસ્થા અને પતિવ્રતાધર્મ- પાલનનું વર્ણન ખૂબ જ માર્મિક શૈલીમાં કર્યું છે. નીચેના શ્લોકમાં સીતા કહે છે-

સાહં તપઃ સુર્યનિવિષ્ટદ્રુષ્ટિરુદ્ધવં પ્રસૂતેશ્ચરિતું યતિષ્યે ।

ભૂયો યથા મે જનનાન્તરેપિ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ ॥ રઘુ. ૧૪/૬૬

અર્થાત્, હું પ્રસવ ઉપરાંત સૂર્યની સામે દૃષ્ટિ રાખીને તપ કરીશઃ જેથી બીજા જન્મમાં પણ આપ જ મારા પતિ થાઓ અને વિયોગ ન થાઓ.આ પ્રસંગ પર સીતાની મહાનુભાવતા અને સ્વાર્થત્યાગનું જે વર્ણન કર્યું છે તે અત્યંત કડુણ, ઉત્તેજક, માર્મિક અને પવિત્ર છે. ગર્ભાવસ્થામાં કારણ વિના જ પરિત્યક્ત કરવાવાળા પતિ તરફ આવા ઉદગાર એક આર્ય સ્ત્રીના મુખમાંથી જ નીકળી શકે. સીતાના પાત્રમાં સ્ત્રીજીવનની કડુણતા પ્રતિબિંબિત થાય છે.

એક રાણી વિશે કહેવાનું બાકી રહ્યું અને તે છે અગ્નીવર્ણની ગર્ભવતી પત્ની.રઘુકુલમાં વિષયમાં જ રાત એવો અગ્નીવર્ણ જન્મે એ જ કડુણ વાત છે. તેના મૃત્યુ પછી ગાદી પર કોણ આવે તે પ્રશ્ન હતો, ત્યારે ખબર પડી કે એક રાણી ગર્ભવતી છે. તેથી પ્રધાનોએ તેનો અભિષેક કર્યો અને કાલિદાસ હર્ષભેર કહે છે કે ભર્તાનું રાજ્ય તેણે બરાબર રીતે ચલાવ્યું-

‘ રાજો રાજ્યં વિધિવદશિષદ્ભતુરવ્યાહતાજ્ઞા । ’ રઘુ. ૧૯/૫૭

અહીં અહીં કાલિદાસે આ સ્ત્રીનું નામ નથી બતાવ્યું એ સૂચક હશે?

આમ, કાલિદાસની સ્ત્રી- સૃષ્ટિનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે કાલિદાસની દ્રષ્ટીએ સ્ત્રી એ માત્ર શૃંગારરસનો જ વિભાવ નથી, વિષયવૃત્તિ સંતોષવાનું જ સાધન નથી. કાલિદાસના સ્ત્રી-પાત્રો સુકોમલ, મધુરભાષી આકર્ષક જરૂર હોય છે, પણ સાથોસાથ તેમનામાં એક આંતરિક ગૌરવ, સારવત્વ, ઓજસ હોય છે. આથી જ રાઈડર નામના વિદ્વાને કાલિદાસના પાત્રો વિશે નોંધ્યું છે કે-

I know of no poet , unless it be Shakespeare, who has given the world a group of heroines so individual yet so universal, heroines as true as tender , as brave as are indumati , sudakshina , sita, parvati the yaksha's bride and shakuntala.

“ રઘુવંશ આધારિત મહર્ષિ વસિષ્ઠની ભૂમિકા ”

- પ્રા.રામાનુજ વિદ્યાબેન જી.
સંસ્કૃત ભવન,
આર.આર.લાલન કોલેજ,ભુજ
M.A.B.ED.,NET

મહાકવિ કાલિદાસનાં મનમાં જીવનનું જે આદર્શચિત્ર ઊભું થયું છે તથા સ્થૂળ અને શાંત જીવનમાંથી સૂક્ષ્મ અને અનંત જીવન સિદ્ધ કરવાનો જે મહામાર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં આશ્રમ અને તપશ્ચર્યાનું સ્થાન મહત્વનું છે. જીવન ઉપભોગ નહીં, પણ માણસના વ્યક્તિત્વને સુંદર બનાવતી તપશ્ચર્યા છે.

રઘુવંશનો પ્રરોહ દિલીપથી આગળ ચાલ્યો, તેના મૂળમાં આ મુનિના બ્રહ્મવર્યસનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીતે પડ્યો છે. રઘુવંશી રાજાઓ જ્યારે જ્યારે તેમના જીવનમાં કોઈને કોઈ આપત્તિ આવતી ત્યારે ત્યારે તે વસિષ્ઠ મુનિ પાસે દોડી આવતા. એ જ રીતે રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણા પણ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. અપુત્રપણાનાં કારણો અને ઉપાયો જાણવા માટે તે બંને પરમ શ્રદ્ધેય તપોનિધિ કુલગુરુ વસિષ્ઠનાં આશ્રમમાં આવે છે. દિલીપ આશ્રમમાં આવવાનું પ્રયોજન ગુરુજીને કહે છે. ત્યારે તેની ધારી અસર તેમના હૃદય ઉપર થાય છે. અપુત્ર રાજવીનું વેદનાપૂર્ણ આત્મનિવેદન થોડીવાર માટે ઋષિના હૃદયને પણ શોકમગ્ન કરી દે છે.

ઊંડી ચિંતામાં ડૂબેલા વસિષ્ઠ ક્ષણમાત્રમાં ધ્યાનસ્થ બની જાય છે. ધ્યાનમાં તેમને દિલીપના નિઃસંતાનપણાનું કારણ જણાય છે. માત્ર એ કારણ જણાવીને અટકી જતા નથી, પરંતુ તે ચિંતાજનક પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ પણ ચીંધે છે. દિલીપ અને સુદક્ષિણાને કામઘેનુંના શાપને લીધે સંતતિ નથી. તેના નિવારણમાં કામઘેનુની ગેરહાજરીમાં પોતાના આશ્રમમાં રહેલી તેની પુત્રી નંદિનીની સેવા કરવા જણાવે છે. સાથેસાથ તેની સેવાવિધિ પણ બતાવે છે. તેમને પ્રોત્સાહન આપવા તથા ભવિષ્યમાં સર્વ શુભ થશે એવો સંકેત કરતા વચનો બોલે છે. “તમારું વ્રત પૂર્ણ થાઓ, તું આ વ્રતથી પુત્ર પ્રાપ્ત કરીશ એવા મારા તને આશીર્વાદ છે.

ઋષિ વસિષ્ઠ મહાન તપસ્વી છે. એટલે કે પોતાના તપોબળથી જ તેની સમસ્યા જાણી લે છે. દિલીપ એક ચક્રવર્તી રાજા હોવા છતાં ગુરુ વસિષ્ઠમાં તેને અપાર શ્રદ્ધા છે. એટલે જ પોતાના નિવેદનના આરંભે તે ઋષિના દિવ્ય વ્યક્તિત્વને આલેખે છે.

ધાર્મિક વિધિ માટે કુલાચાર્યની સલાહ લેવી પડે.વસિષ્ઠ પોતાના કુલાચાર્ય હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ દિલીપ પત્ની સહિત તેમના આશ્રમમાં ગયા. દિલીપ રાજા આશ્રમમાં પહોંચ્યા ત્યારે વસિષ્ઠ મુનિ સાયંપૂજન કરી રહ્યા હતા. ધર્મકાર્ય પૂરું કર્યા પછી પત્ની અરુંધતી સાથે વસિષ્ઠ મુનિ બેઠા હતા. ત્યારે દિલીપે તેમના દર્શન કર્યા. વસિષ્ઠને અગ્નિ સાથે તથા અરુંધતીને અહીં સ્વાહા સાથે સરખાવેલ છે. અગ્નિ સાથેની ઉપમા મુનિની તેજસ્વિતા તથા પવિત્રતા સૂચવે છે. આ મુનિ તપોનિધિ પણ હતા.તે બધા કાર્ય કરવા સમર્થ હતા.અનપત્યતા નિવારણ માટે આવા સમર્થ ગુરુનું માર્ગદર્શન મેળવવાનો દિલીપનો નિર્ણય ખરેખર ઉત્તમ હતો.

વસિષ્ઠ મુનિને અથર્વનિધિ-અથર્વવેદના જાણકાર, અથર્વવેદના ભંડાર કહ્યા છે. આ વિશેષણથી તેમના પુરોહિત કાર્યની જાણકારી સૂચવી છે. ચારેય વેદમાં અથર્વવેદને સૌથી છેલ્લી સ્વીકૃતિ મળી. તેમાં શત્રુઓ સામે પ્રયોજવાના વિધિઓ તેમજ રાજકર્માણિ નામનો નામનો વિભાગ પણ છે. આથી રાજપુરોહિત આ બધાને જાણે અને પ્રયોજે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

વસિષ્ઠ મુનિ ઇક્ષ્વાકુ કુળના પુરોહિત હતા. તેથી દૈવી તથા માનુષી આફતોનું નિવારણ તેમને હસ્તક હતું. રાજા દિલીપ માને છે કે તેના રાજ્યનું સમગ્ર તંત્ર સુસ્થિર છે તેનું કારણ કુલપુરોહિત વસિષ્ઠની શક્તિ છે. આને લીધે જ તે રાજ્ય દિવ્ય તથા માનવીય આફતોથી મુક્ત છે. આ બધાને યશ વસિષ્ઠ મુનિને ફાળે જાય છે. દિલીપના દૈવી તથા માનવસંબધી આપત્તિઓનાં હર્તા આ મુનિ જ છે. દૈવીનાં માનુષીનાં ચ પ્રતિહર્તા ત્વમાપદામ્ । આગ,પાણી, રોગ , દુષ્કાળ અને પ્લેગ જેવી દૈવી આપત્તિ તથા આયુક્તક, ચોર, દુશ્મન,રાજાના માનીતા માણસો તથા લોભને લીધે નીપજતી માનુષી આફતો.

વસિષ્ઠ મુનિને મન્ત્રકૃત:મંત્રોના રચયિતા અર્થાત્ મન્ત્રદ્રષ્ટા કહ્યા છે. રાજા કહે છે કે , મંત્રોની રચના કરનાર એવા તમારાથી દૂરથી જ દુશ્મનોનો નાશ કરનારા મંત્રોથી મારા નજરે પડનારા લક્ષ્યને ભેદનાર મારા બાણો વીંધે છે .વસિષ્ઠની દિવ્ય શક્તિની કદર અહીં વ્યક્ત થાય છે. વસિષ્ઠ મુનિ કેવળ બીજાઓના મંત્રોનો વિધિમાં યોગ કરે છે એટલું જ નહીં, પણ સ્વયં સમર્થ મંત્રો અને વિધિઓની નૂતન ઉદ્ભાવના કરે છે . આ મંત્રો એવા અસરકારક છે કે તેના વડે પ્રયોજેલા પ્રક્ષેપાસ્ત્ર દૂર-સુદૂરનાં અદૃષ્ટલક્ષ્યને પણ પાડી શકે છે. રાજાનાં બાણ આવા લક્ષ્ય માટે કામિયાબ નીવડતા નથી. રાજા પોતાનાં બાણ તથા વસિષ્ઠનાં મંત્રોની જાદુઈ શક્તિની સરખામણી કરી વસિષ્ઠની મહત્તા પ્રતિપાદિત કરે છે.

ખેતી કરતા લોકોની વસ્તી ધરાવતા ભારતમાં પ્રાયશઃ અનાવૃષ્ટિ આફત સતત ચિંતાજનક બની રહે છે. પરંતુ દિલીપના શાસનકાળ દરમિયાન આ ચિંતા સતાવતી ન હતી. કારણ કે વરસાદ સમયસર તથા પૂરતા પ્રમાણમાં પડતો હતો. પરંતુ દિલીપ આનું શ્રેય કુલગુરુ વસિષ્ઠ ને આપે છે. વસિષ્ઠના યજ્ઞો એવા અસરકારક અને દોષરહિત હતા કે દેવતાઓ પ્રસન્ન થઈ વૃષ્ટિ મોકલતા જ.

यज्ञात्भवतिपर्जन्यःपर्जन्यात् अन्नसंभवः। (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૩:૧૪)

માટે દિલીપ કહે છે કે, “હે હોતા, વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં તમારાથી હોમવામાં આવેલ ધી વગેરે વરસાદના રોકવાથી સૂકાતા અનાજ માટે વરસાદ સ્વરૂપે થાય છે. માનવજીવનનો વ્યાપ સરેરાશ સો વર્ષનો મનાય છે. આ આદર્શ સ્થિતિ દિલીપનાં રાજ્યમાં હતી, જે તેની સુખ-શાંતિ જનક શાસક રાજવીની દક્ષતા તથા ક્ષમતાનો ખ્યાલ આપે છે, પરંતુ દિલીપ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક સમગ્ર સમૃદ્ધિ વગેરેનો યશ વસિષ્ઠ મુનિને આપે છે. પ્રજાની આબાદીને ધર્મનું નક્કર પીઠબળ હતું. પ્રજાની કુશળતા માટે વસિષ્ઠના વ્રત-અધ્યયનને જ કારણભૂત ગણાવે છે. તસ્ય હેતુઃ ત્વદ્ બ્રહ્મવર્ચસમ્ વસિષ્ઠ મુનિને બ્રહ્મયોનિ-બ્રહ્માના પુત્ર કહ્યા છે, આવા બ્રહ્માના માનસપુત્ર જે રાજ્યનું ધ્યાન રાખતા હોય, પુરોહિત પડે બિરાજેલા હોય તે રાજ્યની સમૃદ્ધિ સંપત્તિ ને આંચ પણ આવતી નથી.

દિલીપ વસિષ્ઠ મુનિ ને તાત્ કહીને સંબોધે છે. તે પુત્રની નમ્રતાથી ગુરુજી પાસે મન મોકળું કરે છે. અને પોતાને આપત્તિમાંથી ઉગારવા વિનવે છે. દિલીપ આ કાર્ય માટે જવાબદારી વસિષ્ઠ ને સોંપે છે. તેને ગુરુજી પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. જે અનુભવે અગાઉ પુરવાર કરી આપ્યું છે. દરવખતની જેમ આ વખતે પણ સફળતાની ચાવી ગુરુ પાસે છે. ઇક્ષ્વાકુણાં દુરાપેઽર્થે ત્વદધીના હિ સિદ્ધયઃ।

વસિષ્ઠ મુનિને સુપ્તમીન હૃદ સાથે સરખાવીને કવિએ તેમનું ગાંભીર્ય સૂચવ્યું છે. દિદિલીપની અનપત્યતાનું કારણ જાણવા માટે તે ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં હતા, ત્યારે શાંત માછલાવાળા સ્થિર સરોવર જેવા લાગતા હતા. મુનિ મહાન યોગી હોવાથી લાંબા ધ્યાનની જરૂર હતી જ નહીં. ક્ષણવારમાં તેમણે પોતાના ધ્યાનથી અનપત્યતાનું કારણ જાણી લીધું.

વસિષ્ઠ મુનિ દિલીપની સમસ્યા તથા તેનું સમાધાન જણાવે છે, સાથે જ તેની ભૂલ સુધારવા ઉપદેશયુક્ત વચનો પણ કહે છે. પ્રતિબદ્ધનાતિ હિ શ્રેયઃ પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમઃ। પૂજ્ય વ્યક્તિઓ કે તત્વો પ્રત્યે ઉચિત આદર દર્શાવીને પવિત્ર અતઃકરણવાળો બનેલો માણસ જ જીવનમાં ભદ્ર બાબતોની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. જિંદગીમાં પ્રાપ્ત થતું કલ્યાણ અનેક બાબતોનો સરવાળો છે.

વસિષ્ઠ મુનિ શુકનની બાબતના જાણકાર હતા. નંદિનીનું આગમન સૂચક છે. એ સમજતા તેમને વાર ન લાગી.તેઓ દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા હતા. એમ આ બાબત પરથી કહી શકાય. નંદિનીનું આગમન એ રાજા માટે સફળતાનો નિર્દેશ કરે છે. સિદ્ધિ અદૂરવર્તિની વિગણય |એવા વસિષ્ઠનાં વચનોમાં તેમની ઊંડી સૂઝ પણ દેખાય છે. સાથોસાથ રાજા માટે આ વચનો આશીર્વાદરૂપે પણ કલ્યાણકારી હોય તેમ લાગે છે.

વસિષ્ઠ મુનિ દિલીપ અને સુદક્ષિણાના સાચા અર્થમાં માર્ગદર્શક પણ બની રહે છે. નંદિની ગાયની સેવા માટે તે બંનેના કાર્યો પણ જણાવે છે. તેની સેવા કરવાની પદ્ધતિ પણ બતાવે છે. તેમજ વસિષ્ઠ મુનિ દિલીપના શુભચિંતક પણ છે. માટે તેઓ આ કાર્યમાં શુભેચ્છા વ્યક્ત કરે અને શુભ આશીર્વાદ આપે છે. અવિઘ્નમસ્તુ તે સ્થેયાઃ પિતેવ ધુરિપુત્રિણામ્ |

દિલીપ અને સુદક્ષિણા જ્યારે વ્રતની સમાપ્તિ પછી રાજ્યમાં પાછા ફરતા હોય છે, ત્યારે તેમને પાછા મોકલવાની ઋષિને ઈચ્છા તો નહિ હોય, પરંતુ તેમણે પોતાની લાગણીઓ પર કાબૂ મેળવ્યો. પોતાની ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખીને વસિષ્ઠે તે બંનેને નગરમાં વળાવ્યા.

વસિષ્ઠ મુનિનાં “રઘુવંશ” મહાકાવ્યમાં આવતા પાત્રનો ટૂંકમાં ચિત્તાર આપવા માટે તેમના માટે પ્રયોજાયલા વિશેષણો પણ એટલા જ નોંધનીય છે. જેમ કે, તપોનિધિમ્, હવિર્ભુજમ્, અથર્વનિધિમ્, બ્રહ્મયોનિમ્, નિમિત્તજઃ, દોષજઃ, સ્રષ્ટુઃ સૂનુઃ, સૂનૃતવાક્, કલ્પવિત્, કુલપતિઃ, વશી-આ બધા વિશેષણો દ્વારા વસિષ્ઠ મુનિના વ્યક્તિત્વની ઝાંખી થઈ જાય છે.જો દિલીપ રઘુવંશનો સમુચિત આદિ હતો,તો જે તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી અને આત્મવિલોપનની ભાવનાથી રઘવંશ તેજોજ્જ્વલ બનતો જતો હતો,તેના મૂળમાં આ મુનિનો પ્રભાવ હતો.

• સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ :

૧. રઘુવંશ - જયંત આચાર્ય, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૨. રઘુવંશ - સં. પ્રિ. સી.એલ શાસ્ત્રી અને અન્ય, જ્યોતિ પ્રકાશન ,અમદાવાદ
૩. રઘુવંશમ્(દ્વિતીયસર્ગ)- પ્રા.પુષ્પાબેન ઉમરાજવાળા અને પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ

Mr.Jitendra M. Agrawal
(M.Com.,B.Ed.,NET,M.B.A)
M.A.Memon Higher Secondary
School, Bardoli, Dist. Surat

ABSTRACT

Anyone watching the world economy is now pretty sure it is in recession. The US is going through tough times as they find their large financial institutions collapsing. The government has decided to spend more than 700 billion dollars trying to revive the economy. but nothing seems to be working yet. The large multi lateral institutions like the World Bank and the international Monetary fund are clueless and don't really crises and recession and its impacts on Indian Economy.

KEY WORDS: Global Recession, Indian Economy, Stock Market, Unemployment

INTRODUCTION:

The media, economists , financial expert intellectuals, everyone seems to have an opinion about the global financial crisis and its ongoing effect. They keep debating on whether it would affect the Indian economy or not. However, Ganesha blatantly states "what goes around comes around", this global economic meltdown is going to influence the economic sector too.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

The objectives of the present study are as under:

- (1) To explain the meaning and origin of global crisis and global recession
- (2) To describe the causes of global crises
- (3) To describe the effects of global crises
- (4) To describe the impacts of global crises in India

WHAT IS GLOBAL CRISIS?

The global financial crisis, brewing for a while, really started to show its effects in the middle of 2007 and into 2008, Around the world stock markets have fallen, large financial institutions have collapsed or been bought financial systems.

The financial and credit crisis of 2008 has reshaped the financial services industry dramatically in the United States and worldwide. The impact of recent events such as illiquidity in the credit

market, bank failures, and central bank and government to rescue financial institutions will continue to affect these companies and their customers for years to come. For some, there are many business challenges and difficult decisions ahead. For others, there may be opportunities to expand geographically or in to businesses.

THE ORIGIN OF THE GLOBAL CRISIS:

The crisis which began with the bursting of the housing bubble in the US. Default as on sub-prime mortgages early last year has its origins in the loose monetary policy followed under former Chairman of the US Federal Reserve. Alan Greenspan. In a bid to counter the economic slowdown brought on by the dotcom bust of 2000, the US Fed steadfastly lowered interest rates to 1% during the period till 2004 before raising it to 5.25% in 2006. The combination of rising prosperity and low interest rates led to a sharp increase in demand for housing loans even as liquidity saw a run up in all asset values, including houses. This encouraged borrowers to assume expensive mortgages in the belief that they would be able to get refinance on more favourable terms. However, once interest rates began to rise and housing prices started to drop in many parts of the US in 2006-07 refinancing became more difficult. Defaults and foreclosures became commonplace once home prices stopped going up and then started falling. What made matters worse was that banks and mortgage lenders that had securitized their loans by issuing mortgage-backed securities, based on underlying mortgage payments, suddenly found the value of these securities falling rapidly as defaults rose.

CAUSES OF GLOBAL CRISIS:

The causes of global crisis are:

(1) Currency Crisis:

A currency crisis, which is also called a Balance-of-payment crisis, occurs when the value of currency changes quickly undermining its ability to serve a medium of exchange or a store of value. It is a type of financial crisis and is often associated with a economic crisis. Currency crisis can be especially destructive to both small open economies and bigger one. Government often take on the role of fending off such attacks by satisfying the excess demand for a given currency using the country's own currency, reserve or it foreign reserve.

(2) Inflation:

Inflation is a rise in the general level of prices of goods and services in an economy over a period of time. There are certain factors which affect the inflation rate hike in crude oil prices, Tax policy of government , Financial disorder etc. Inflation can cause adverse effects on the economy.

(3) Nation Debt:

National debt is also known as government debt. It is money owed by any level of government, central government, federal government, municipal government, or local government. National debt can be seen as an indirect debt of the taxpayers.

(4) Speculation and Economic bubble:

Speculation is the assumption of the risk of loss, in return for the possibility of a reward. Financial speculation involves the buying, holding, selling, and short-selling of stocks, bonds, commodities, currencies, derivatives, or any valuable financial instrument it is the one of the major cause of global crisis because of highly speculative nature of share market, and certain fraud in corporate worlds. eg. As Satyam is come up with the major fraud and this news has affected the Sensex alot.

(5) War:

War is the reciprocal and violent application of force between hostile political entities aimed at bringing about a desired political end- state via armed conflict. War is an interaction in which two or more militaries have a " struggle of wills".

(6) High Interest Rate:

An interest rate is the price a borrower pays for the use of money they do not own, and the return a lender receives for deferring the use of funds, be lending it to the borrower. There are certain factors which affects the interest rate such a CRR rate, Repo rates, Reserve Repo rate etc.

(7) Under Consumption:

Falling consumer demand because of high interest rate, low wages pain to the workers which is in turn reduced the purchasing power of the workers, inflation etc. In short there are large gap between aggregate demand and aggregate supply.

EFFECT OF GLOBAL CRISIS:**(1) Bankruptcy:**

Bankruptcy is legally declared inability or impairment of an individual or organization to pay its creditors. Creditors may file a bankruptcy petition against a debtor in an effort to recoup a portion of what they are owed. And because of U.S. crisis the giant corporate Lehman Brothers declared bankruptcy after failing to find buyers during the weekend of September 13-14.

(2) Credit Crunch:

Credit crunch also known as a credit squeeze or credit crisis is a sudden reduction in the general availability of loans or credit or a sudden tightening of the conditions required to obtain a loan from the banks. A credit crunch generally involves a reduction in the availability of credit independent of a rise in official interest rates.

(3) Stock Market Crash:

A stock market crash is a sudden dramatic decline of stock prices across a significant cross-section of a stock market. Crashes are driven by panic as much as by underlying economic factors. They often follow speculative stock market bubbles. So investors spend less as they fear stock values will fall and thus the stock market falls on negative sentiment.

(4) Unemployment:

Unemployment occurs when a person is available to work and currently seeking work, but the person is without and because of the global crisis many of employers become jobless as employers are no more able to bear the cost of labour and because of under consumption they have to go for layoffs. eg. shut down of certain diamond business in Surat as less demand from foreign countries, or shut down of certain ceramic industries in Morbi.

IMPACTS ON INDIA:

(1) Indian Stock Market:

An eventful week of great turbulence has begun in the global financial scenario as stock prices dipped across much of the globe on news that investment bankers, Lehman Brothers Holdings filed for bankruptcy and Merrill Lynch & Co's forced sale to Bank of America, the investment in Indian firms by these U.S. investment bankers are a major worry for Indian investors. Indian stock market has seen its worst time in the global financial crises. Mostly all the industrial sectors experienced a consistent low in their stock prices. The IT sector has been badly hit. Nearly half of the IT sector firms' revenues come from banking and financial institutions. The IT companies have these investment banks as their clients. With the effect of financial crises, IT companies are not able to enhance their business with these investment banks, and in turn, started retrenching their employees. Apart from the financial crises, the employee's turnover is creating turmoil in the market as well. Job security is the biggest fear among people.

(2) Banks:

The ongoing crisis has an adverse impact on Indian banks. The large investment banks originally from the US, had invested substantially in the stocks of Indian banks. The banks, in turn, have invested derivatives, which might have exposure to these investment bankers. Public sector banks, which have exposure towards derivatives, are the worst hit by the crisis.

(3) Real Estate:

Real estate is badly affected by the current financial downturn. The investment banks had given huge amount of money to real estate companies for development projects. With the large investment banks going bankrupt, the projects have to be discontinued, leading to the slump in the real estate market as well.

(4) India's Exports:

The worldwide financial crisis has caused up to 70% fall in India's exports. Handicrafts exports fall by 70%. Other sectors like tea and carpets were also down by 20% and 32%, respectively. The Indian government is now attempting lifting export curbs on steel and some agro products. Overall export growth went down to just over 10% from 26.9%. Two if India's largest markers, European Union and the US, are both in the throes of financial crisis. Bulk cargo shipping rates have also come down by nearly 50%.

(5) Rupee Value:

Rupee value against the US dollar has weakened dramatically. One reason might be the foreign fund inflow into India that was so prominent in the last couple of years, has turned negative financial institutional investors have deliberated globally. Part of the reason has been the crunch they have faced in home market, and part of it has been the flight to safety of US treasury paper. This net FII flow has been the single most important reason for the rupee's fall. The dollar has also strengthened against most currencies globally, not due to any strength of the US economy, but due to a 'flight to safety' of global capital. The US dollar has been the world's reserve currency for several decades now. The rupee's fall against other major currencies has been less pronounced.

CONCLUSION:

The overall analysis of the intervention to the Indian economy by the global financial crisis depicts that is crisis is the end of the beginning still it has long way to go but one good news for the Indian economy the Indian banks are stable to capitalize the market but together contribution of the factors to the GDP requires some stringent actions from the concerned authorities.

REFERENCES

- Atreya Manohar M. 2008. The U.S. Financial Crisis: Impact on the Indian IT sector.
- www.macrosan.org
- www.vcircle.com

ડાંગ જિલ્લાના આદિવાસીઓનાં જીવનધોરણનો અભ્યાસ

- ડૉ.સ્નેહલ કે. ગાંધિ

વિશ્વના ઘણા દેશો આજે ઝડપથી પ્રગતી કરી રહ્યા છે. દેશના વૃદ્ધિ અને વિકાસને માપવા માટે રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકને આર્થિક વિકાસનાં માપદંડ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી રહ્યાં છે. પરંતુ કેટલાક દેશોના અભ્યાસપરથી રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક ઊંચી હોવા છતાં આવા દેશોનાં લોકોનાં જીવનધોરણમાં સુધારો થયો ન હતો. પરિણામે આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં માપદંડ તરીકે જીવનની ગુણવત્તા(Quality of life) પર ભાર મૂકવામાં આવી રહ્યો છે. આ દિશામાં સૌ પ્રથમ જીવનધોરણ ગુણવત્તા આંક શોધવાનો પ્રત્યન ડેવિસ મોરિસ ડેવિસે કર્યો હતો.. ત્યારપછી વૈશ્વિકકક્ષાએ દુનિયાના દરેક દેશોએ કરેલી પ્રગતિ અને તેમના જીવનધોરણમાં થયેલા સુધારાને માપવા માટે સંયુક્તરાષ્ટ્રોએ તેના વિશ્વ વિકાસ અહેવાલમાં માનવ વિકાસઆંક (Human development index- HDI) શોધીને દુનિયાના દેશોને જીવનધોરણની ગુણવત્તાના અને માનવ વિકાસને અધારે દુનિયાના દેશોને ક્રમ આપવામાં આવે છે. આમ, આર્થિક વિકાસના માપદંડ તરીકે રાષ્ટ્રીય આવક કે માથાદીઠ આવક નહીં પરંતુ જીવન ધોરણને સ્વીકારમાં આવી છે.

આદિવાસીનો(અનુસૂચિત જન જાતિ)નો અર્થ:

ભારતના આદિવાસીઓ કે જન જાતિઓ માટેનું બંધારણીય નામ અનુસૂચિત આદિજાતિઓ છે. આદિવાસીઓ જંગલો અને પહાડી પ્રદેશોમાં તેમજ પ્રાકૃતિક રીતે અલગતા ધરાવતા પ્રદેશોમાં વસવાટ કરે છે. તેઓને જુદા જુદા નામે ઓળખવામાં આવે છે. આદિવાસીઓને ‘ગિરિજનો’, ‘વનવાસી’, ‘મૂળવતનીઓ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આદિવાસીઓ માટેના પ્રચલિત નામોમાં વન્ય જાતિ, વનવાસી, પહાડી, આદિમ જાતિ, આદિવાસી, આદિ જાતિ, અનુસૂચિત આદિજાતિ વગેરે નામોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા નામોમાં ‘આદિવાસી’ શબ્દ વધુ પ્રચલિત છે. ‘અનુસૂચિત આદિજાતિ’ એ આદિવાસીઓ માટે પ્રયોજાતિ બંધારણીય પરિભાષા છે. ‘અનુસૂચિત આદિજાતિ’ પરિભાષા આદિવાસીઓ માટે વપરાતી બધી પરિભાષાઓને આવરી લે છે.

જીવનધોરણ:

જીવનધોરણ એટલે લોકોને પ્રાપ્ત આર્થિક, ભૌતિક, સામાજિક સુખ-સુવિધાઓ.

જીવનધોરણની ગુણવત્તાનું વિભિન્ન જુદી જુદી રીતે અર્થઘટન થઈ શકે. એમાંથી કેટલાંક સલામતી, રોજગારીની તકો, યોજ્ય પર્વાવરણ, સરળ પ્રવાસ, માળખાકિય સુવિધાઓ, પર્યાપ્ત આરોગ્ય સુવિધાઓ, સારી શાળાઓ, કાર્યક્ષમ સરકાર, કુટુંબ અને મિત્રો સાથે ગાળેલો સમય. આ રીતે જીવનધોરણની વિસ્તૃત ખ્યાલ છે.

જીવનધોરણમાં ખોરાક, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ, તબિબી સારવાર, રેલ્વે, રસ્તાઓ, ઊર્જા શક્તિ, પીવાનું પાણી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અભ્યાસક્ષેત્રની પસંદગી:

સંશોધન કરવા માટે સૌથી અગત્યની બાબત અભ્યાસ ક્ષેત્રની પસંદગી કરવાની છે. સંશોધન માટે પસંદ કરેલ વિષય માટે જરૂરી માહિતી સચોટ તથા વિશાળ સ્વરૂપે મળે એ મહત્વનું છે. કોઈ પણ વિષય વસ્તુના અભ્યાસ માટે ક્ષેત્ર પસંદગી ખૂબ જ જરૂરી અને મહત્વની બની જાય છે. પસંદ કરવામાં આવેલ ક્ષેત્રમાંથી વિષયને લગતી જરૂરી માહિતી તેમજ વિશ્વસનીય માહિતી એકત્ર કરવાની સરળ હોવી જોઈએ.

આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાત રાજ્યના ડાંગ જિલ્લાના ગામડાની પસંદગી કરી છે.

(અ)વિસ્તારની પસંદગી:

ડાંગ જિલ્લાનો એક જ તાલુકો આહવા છે.હાલમાં નવા જાહેર થયેલા તાલુકા વઘઈ,સુબીર છે.આમાંથી મેં આહવા તાલુકામાંથી સુન્દા અને જોગબારી,વઘઈ તાલુકામાંથી ગુંજપેડા અને મોટીદાબદર, સુબીર તાલુકામાંથી જામાલા અને વાડીયાવન એમ કુલ છ ગામોની પસંદગી કરી છે.

(બ)નિર્દેશનની પસંદગી :

વિષયને ધ્યાનમાં રાખીને કુટુંબના ઉત્તરદાતાની પસંદગી નિર્દેશન પદ્ધતિથી ૨% લેખે ૪૨૮ કુટુંબોની પસંદગી કરવામાં આવી છે.તેમાંથી યાદચ્છિક પદ્ધતિ (સિમ્પલ એન્ડ રેન્ડમ પદ્ધતિ)થી ૨૭૦ કુટુંબોની પસંદગી કરવામાં આવી છે.પસંદ કરેલા ગામોમાંથી ૪૫ કુટુંબોને પસંદગી કરી અભ્યાસ કરેલ છે.

અભ્યાસના હેતુઓ:

૧. ડાંગ જિલ્લાના આદિવાસીઓનીઆર્થિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
૨. ડાંગ જિલ્લાનાઆદિવાસીઓનીઆરોગ્યવિષયક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
૩. ડાંગ જિલ્લાનાઆદિવાસીઓના શિક્ષણની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
૪. ડાંગ જિલ્લાનાઆદિવાસીઓના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
૫. ડાંગ જિલ્લાનાઆદિવાસીઓમાં જાતિગત સમાનતાનો અભ્યાસ કરવો.
૬. ડાંગ જિલ્લાનાઆદિવાસીઓના જીવનધોરણ સુધારવા સરકારની યોજનાની અસર તપાસવી.

અભ્યાસનું મહત્વ /ઉપયોગ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આદિવાસીના જીવન ધોરણના સામાજિક, આર્થિક પરિસ્થિતિઓને લાગતો છે. આ અભ્યાસ દ્વારા આદિવાસીઓના જીવન ધોરણની સ્થિતિ કેવી તે અંગેનો ખ્યાલ આવશે. તેમજ કોઈ પણ પ્રકારનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેની પાછળ ખાસ હેતુ હોય છે. તે અભ્યાસનું મહત્વ હોય છે.

૧. આ અભ્યાસ તાલુકાના પ્રબુધ વ્યક્તિઓ, જિજ્ઞાસુઓ અને જાગૃત નાગરિકોને પોતાના તાલુકો,પોતાનું ગામ વિશેની તલસ્પર્શી જ્ઞાન આપશે.
૨. આ અભ્યાસ ગ્રામ પંચાયતના નવા નિયુક્ત સરપંચોને ઉપયોગી બનશે.

૩. આ અભ્યાસ અન્ય સંશોધકો માટે નવી દિશા ખુલશે.
૪. આ અભ્યાસ દ્વારા કઈ કઈ જ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે.
૫. આ અભ્યાસ પરથી આદિવાસીઓના વિકાસ માટે વિવિધ યોજના હાથ ધરવામાં આવી છે. તેના દ્વારા આદિવાસીઓનો કેટલો વિકાસ થયો છે. તે જાણી શકાશે.
૬. આ અભ્યાસ પરથી આદિવાસીના સામાજિક, રીત-રીવાજો, સાંસ્કૃતિ, રહેણી કરણી વગેરેનો ખ્યાલ આવશે.
૭. આ અભ્યાસ પરથી આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનો કેટલો વિકાસ થયો છે તે જાણી શકાશે.
૮. આ અભ્યાસ પરથી આદિવાસીઓને વિકાસ માટે નડતા પ્રશ્નો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવશે. તેને લીધે આ પ્રશ્નો પર ધ્યાન પડશે. તેથી તેને ઉકેલવા માટે પ્રયાસો થઈ શકશે.
૯. આ અભ્યાસો પરથી આદિવાસીઓ પ્રત્યે હજી પણ કેટલીક ગેરસમજો છે. જેમકે આદિવાસીઓ એટલે ઝાડ પર રહેનારા, તીર કામઠા લઈને ફરનારા વગેરે ગેરસમજો દુર થઈ શકશે.
૧૦. આ અભ્યાસ અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તેમજ બિન શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે પણ ઉપયોગી થશે.
૧૧. આ અભ્યાસ દ્વારા આદિવાસી લોકોના જીવનધોરણમાં પરિવર્તન આવ્યું કે નહિ તે અંગેનો ખ્યાલ આવશે.

૧.૧૦ અભ્યાસની મર્યાદાઓ:

૧. પ્રસ્તુત અભ્યાસ ડાંગ જિલ્લાના નિદર્શિત રીતે પસંદ કરેલા છ ગામો પુરતો જ મર્યાદિત રહેશે.
૨. આ ક્ષેત્ર કાર્યમાં ઉત્તરદાતાના જવાબો સંપૂર્ણ સાચા હોવાની શક્યતા ઓછી હોય છે.
૩. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતાની સામાન્ય માહિતી લેવા જવા માટે ઉત્તરદાતો વહેલી સવારે ડુંગરો પર ખેતીનું કામ કરવા નીકળી જતા હોવાથી માહિતી લેવા માટે થોડો સમય લાગ્યો.
૪. વાડિયાવન અને જામાલા ગામ મહારાષ્ટ્રની બોર્ડર પર હોવાથી ત્યાંની લોક બોલીના શબ્દો અલગ પડતાં હોવાથી અને એ લોકો ગુજરાતી પણ વધારે જાણતા ન હોવાથી માહિતી મેળવવા મુશ્કેલી પડી.
૫. વાડિયાવન ગામમાં બધાજ કુટુંબો સુગર ફેક્ટરીમાં પોતાની રોજગારી મેળવવા માટે જતા રહ્યા હોવાથી ઘરના આજુ બાજુના વડીલો પાસેથી માહિતી મેળવવા મુશ્કેલી પડી.
૬. સંશોધનના બધા જ ગામો ગ્રામ પંચાયતમાં આવતા હોવાથી પંચાયત શોધવા માટે મુશ્કેલી નડી એટલે માહિતી મેળવવા વિલંબ થયો.
૭. આ અભ્યાસ માટે મેળવેલ પ્રાથમિક માહિતી વર્ષ ૨૦૧૩-૨૦૧૪ પૂરતી જ મર્યાદિત છે.

સંશોધન પદ્ધતિ:

પ્રસ્તુત સંશોધન પ્રાથમિક માહિતી તેમજ ગૌણ માહિતી ઉપર અધારિત રહેશે.

૧. પ્રાથમિક માહિતી:

સંશોધનકાર્યમાં વિષયને અનુરૂપ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા, પ્રાથમિક માહિતી જરૂરી છે. પ્રાથમિક માહિતી સંશોધક પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવીને તેનો ઉપયોગ સંશોધન કાર્યમાં કરે છે. આ માહિતી વિશ્વસનીય અને સચોટ હોય છે.

આ અભ્યાસ માટે પસંદ કરેલ ગામોના આદિવાસી જ્ઞાતિના કુંટુંબો પાસેથી પ્રશ્નાવલી દ્વારા પ્રાથમિક માહિતી મેળવવામાં આવી છે.

(અ) મુલાકાત પદ્ધતિ:

આ પદ્ધતિ દ્વારા ગામમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મુલાકાત લઈ જો માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવે છે તેને મુલાકાત પદ્ધતિ કહેવાય છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા લોકો પાસે જે માહિતી મેળવવાની હોય તેનો સંપર્ક કરવાનો હોય છે. જેમ કે, સરપંચશ્રી, તલાટીશ્રી, ગામના વડીલો દ્વારા પણ પ્રાથમિક માહિતી મેળવી છે.

(બ) પ્રશ્નાવલી:

અભ્યાસના હેતુઓને અનુરૂપ પ્રશ્નોની યાદી બનાવી આદિવાસી જ્ઞાતિના કુંટુંબોની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈ આ માહિતી મેળવવામાં આવે છે.

૨. ગૌણ માહિતી:

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા બીજી કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા દ્વારા મેળવેલ માહિતીનો ઉપયોગ પોતાના સંશોધન કે અભ્યાસ માટે કરે તો તેવી માહિતીને ગૌણ માહિતી કહે છે. ગૌણ માહિતી ગ્રંથાલય, સરકારી કચેરીઓ, પ્રકાશનો વેબસાઈટ વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યાસના તારણો :

સંશોધન અભ્યાસ દ્વારા માહિતી પ્રાપ્ત કરી તેના વિશ્લેષણના આધારે અભ્યાસના તારણો તારવવામાં આવેલ છે.

૧. ડાંગ જિલ્લાના પસંદ કરેલા અભ્યાસ ક્ષેત્રોમાં ડાંગ જિલ્લામાં આંતરમાળખાનો વિકાસ સારો થયેલો જોવા મળે છે. જેમાં શૈક્ષણિક સગવડ, આરોગ્યની સગવડ, વીજળીની સગવડ, વાહનવ્યવહારની સગવડ વગેરે સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે.

૨. પસંદ કરેલા અભ્યાસ ક્ષેત્રના જિલ્લામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ જોઈએ તો કુલ ટકાવારી પ્રમાણે ૭૫.૧૬ % છે.

૩. અભ્યાસક્ષેત્રના ગામોમાં મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓનો વ્યવસાય ખેતી હોવાથી પશુપાલનનો વ્યવસાય પણ વિકસ્યો છે.

૪. આવકની સ્થિતિ તપાસતાં જાણવા મળ્યું છે કે, પસંદ કરેલા મોટા ભાગના આદિવાસી કુંટુંબોની આવકની સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ થઈ રહેલી છે.

૫. અભ્યાસ ક્ષેત્રના ગામમાં સરકારી કે ખાનગી દવાખાનાની સુવિધા નથી પરંતુ બધા જ ઉત્તરદાતાઓને સહાય મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

૧. દવે જે.કે. ભારતમાં સમાજ અનડા પ્રકાશન-૨૦૧૧-૧૨
૨. કૌટિલ્ય મોર્ડન અર્થશાસ્ત્ર બે દિવસમાં સી. જમનાદાસની કંપની,
૩. “કૌટિલ્ય” શૈક્ષણિકપુસ્તકોનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશન ગ્રૂપ- અમદાવાદ (૧૯૮૬)
૪. www.Quality of life.com
૫. મુલાકાત અને પ્રશ્નાવલીના આધારે પ્રાપ્ત માહિતી વર્ષ: ૨૦૧૩-૧૪

“સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પતાકાસ્થાનક”

– પ્રો. ડૉ. હિતાર્થી જી. અગ્રાવત ,
અધ્યક્ષ,

સંસ્કૃત વિભાગ, ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજ ,રાજકોટ

પ્રસ્તાવના :- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્ય શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં વપરાય છે .તેના મુખ્ય બે પ્રકારો –શ્રવ્ય કાવ્ય તથા દૃશ્ય કે અભિનેય કાવ્ય છે. આમાંથી અભિનેય –દૃશ્ય કાવ્યમાં દસ પ્રકારનાં રૂપકો તેમજ ઉપ રૂપકોનો સમાવેશ થાય છે. દૃશ્ય કાવ્યનાં લક્ષણો –તેના પ્રયોગ વિષે, નાટ્યના સંવિધાન (વસ્તુ), નેતા, રસ વગરે વિષયક ચર્ચા નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં નાટ્યનું શરીર કહ્યું છે^૧. નાટ્યનાં હાર્દ અર્થાત આત્મા સુધી પહોંચી શકાય છે . નાટ્યનો આત્મા રસ છે .અને નાટ્યના ઇતિવૃત્ત દ્વારા રસની અનુભૂતિ કરવા કે નાટ્ય પ્રયોગને માણવા માટે સહૃદય પ્રેક્ષકસતત જિજ્ઞાસુ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સમગ્ર નાટ્યનું આસ્વાદન કે તેનો રસાસ્વાદ પ્રયોગ દ્વારા જ માણી શકાય અને પ્રયોગ દરમિયાન સંવાદોમાં જો ચમત્કૃતિ જોવા મળે તો સોનામાં સુગંધ ભળે છે

મનોરંજનનાં સર્વોત્તમ સાધન એવા નાટક (નાટ્ય પ્રયોગ)ને માણવા આવેલા પ્રેક્ષકોને સામાન્ય નાટ્ય ભજવણી કે સાધારણ સંવાદોમાં જ આનંદ મળે અને એ માટે જરૂરી છે. નાટ્યકાર તથા પ્રેક્ષકો બંનેની જીજ્ઞાસાને સંતોષે એવા અર્થ સૂચક સંવાદો ,જેને તેઓ બંને પક્ષ માણી શકે .

સિદ્ધહસ્ત નાટ્યકાર નાટકીય કથાવસ્તુમાં ચમત્કૃતિ લાવવા માટે તેમજ સહૃદય સામાજિકોની જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે અમુક ચોક્કસ સૂચનો –અમુક ચોક્કસ પ્રકારની પ્રયુક્તિ દ્વારા કરે છે, જેને ગુજરાતી સાહિત્યમાં “નાટ્યયુક્તિ” કે “નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ” કહે છે.અંગ્રેજીમાં જેને “Dramatic Irony”કહે છે. તો સંસ્કૃતમાં આવી નાટ્યયુક્તિને “પતાકાસ્થાનક” કહે છે. પતાકાસ્થાનકમાં નાટ્યપ્રયોગ દરમિયાન ભાવિ ઘટનાનું સૂચન કે તેનો સંકેત એવી સફળતાપૂર્વક કરાય છે કે તે ઘટના જ્યારે નાટ્યમાં આવે છે ત્યારે પ્રેક્ષકો તેની ચમત્કૃતિ માણે છે. અરે, સહૃદય સામાજિક તોપતાકાસ્થાનકમાં થતો ભાવિ ઘટનાનો ઈશારો તરત જ પામી જાય છે .એવા અર્થસૂચક સંવાદો ,જેને તેઓ બંને પક્ષ માણી શકે.

“પતાકાસ્થાનક”નું સ્વરૂપ:- ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં “પતાકાસ્થાનક” નાં સ્વરૂપ વિષે કહ્યું છે કે –“જ્યારે કોઈ એક પ્રાયોજનનાં વિચાર કરતા અચાનક તેવા જ અન્યઅર્થની પ્રાપ્તિ થાય અથવા બીજા અર્થની સૂચના મળે ત્યારે તેને પતાકાસ્થાનક થયું કહેવાય છે.”^૨*

દશરૂપકમાં ધનંજયે કહ્યું છે કે “ જ્યાં પ્રસ્તુત ભાવિ વસ્તુનુંઅન્યોક્તિયુક્ત સૂચન મળે તે પતાકાસ્થાનક છે.”^૩ *

સાગરનંદીનાં મતે “જ્યારે કોઈ એક કાર્યનો વિચાર કરતા હોય તે જ સમયે તેવું જ અન્ય પ્રયોજન વિચાર્યા વિના મળે -અથવા તેનો સંકેત મળે તો તેને પતાકા સ્થાનક કહે છે.”^૪*

રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રના મત મુજબ “જ્યાં વિચારેલા અર્થ કરતા અન્ય અર્થની પ્રાપ્તિ ,જે મુખ્ય કથાવસ્તુ માટે ઉપકારક હોય ત્યાં પતાકાસ્થાનક થયું કહેવાય” .૫ *

શારદાતનય પતાકાસ્થાનક વિષે સાવ અલગ જ દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે. તેઓ કથાવસ્તુનાં પ્રાસંગિક વસ્તુમાં પતાકા અને પ્રકરી ઉપરાંત પતાકા સ્થાનકની ગણતરી કરે છે.૬ *

ભરત વગેરે કોઈપણ આચાર્યોએ પતાકાસ્થાનકનો પ્રાસંગિકવસ્તુનાપ્રકારોમાં સમાવેશ કર્યો નથી. વળી, પતાકાસ્થાનકની આ રીતે પ્રાસંગિકકથાવસ્તુનાં પેટા પ્રકાર તરીકે ગણના કરવી જણાતી નથી. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં માત્ર “ભાવપ્રકાશ”માં જ આવો દૃષ્ટિકોણ જોવા મળે છે. ડૉ. એસ.એન. શાસ્ત્રી શારદાતનયના મતને સમર્થન આપતા હોય તેમ જણાય છે. ૭*

શિંગભૂપાલના મતે અંક અથવા મુખ્યવસ્તુની ભાવિ ઘટનાઓનું આગંતુક ભાવથી સૂચન કરી દેવાય ત્યાં પતાકાસ્થાનક છે .૮*

મોટાભાગનાં નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં પતાકાસ્થાનકની ચર્ચા અર્થપ્રકૃતિની સાથે જ કરવામાં આવી છે. કદાચ તેથી જ ભાવપ્રકાશનમાં જોવા મળતી પતાકાસ્થાનક વિશેની સંદિગ્ધતા ઊભી થઈ હશે. જોકે ,અમુક ગ્રંથો એવા પણ છે.જેમાં પતાકાસ્થાનકની ચર્ચા ,અવસ્થા ,અર્થ પ્રકૃતિ ,સંધી ,સંધ્યન્તરનું નિરૂપણ કર્યા પછી કરવામાં આવી છે. ૯*

અહીં સ્પષ્ટતા કરવી આવશ્યક છે કે અહીં પતાકા નામની જ સમાનતા છે,તે સિવાયઅન્ય કોઈ સમાનતા નથી.પતાકાસ્થાનક નાટ્યની શોભા વૃદ્ધિ કરનારા છે, એવું અભિનવગુપ્ત સ્પષ્ટપણે માને છે .૧૦* સાગરનંદી પણ અભિનવને અનુસરીને કહે છે કેપતાકાસ્થાનકની યોજનાથી નાટકાદિમાં શોભાવૃદ્ધિ થાય છે.૧૧ *

નાટ્યદર્પણકાર કહે છે કે એક પતાકાસ્થાનક પણ નાટ્ય તથા કાવ્ય ની શોભા વધારે છે તો પછી બે, ત્રણ, કે ચારની તો વાત જ શી? આમ, નાટ્યદર્પણકારપણ આને નાટકના શોભાવર્ધક ધર્મ તરીકે ગણાવે છે ૧૨ *.

પતાકાસ્થાનકનાં પ્રકારો :- ના. શા.માં ભરતે પતાકાસ્થાનકનાં ચાર પ્રકારો કહ્યા છે .તો ભરતથી જુદા પડી ધનંજય તથા ધનિક માત્ર બે પ્રકારના પતાકાસ્થાનકનો ઉલ્લેખ કરે છે આમ ,પતાકાસ્થાનકનાં પ્રકારો વિષે બે વિચારધારાઓ મળે છે,જેમાં એક – ભરતવગેરેની છે,તો બીજી - ધનંજય વગેરેની છે. ભરતને અનુ- સરીને અભિનવગુપ્ત ,ભોજ ,સાગરનંદી, રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર, વિશ્વનાથ વગેરે ચાર પ્રકારના પતાકાસ્થાનકોનું નિરૂપણ કરે છે . ના. શા. ને અનુસરતા આચાર્યોનાં મતે પતાકાસ્થાનકોનાં ચાર પ્રકારો નીચે મુજબ છે .

પ્રથમ પતાકાસ્થાનક:- જ્યાં સહૃદય સામાજિક ને આકસ્મિક અભીષ્ટ અર્થ નો સંકેત (પરિચય) મળી જાય ત્યાં પ્રથમ પતાકાસ્થાનક છે.૧૩*

દા.ત. નાગાનંદનાટકમાં (૪/ ૨૧ માં) જ્યારે જીમૂતવાહન બીજાના પ્રાણ નું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે. ત્યારે શંખચૂડ એને પોતાનું વધ્યચિન્હ નથી આપતો .પરંતુ એ જ

સમયે મિત્રાવસુની માતાએ મોકલાવેલ બે વસ્રોને ગભરાઈ જવાથી કાંચુકી જીમૂતવાહન આપી દે છે ત્યારે કહેલા જીમૂતવાહનનાં શબ્દો - “ વાસોયુગમિદં રક્તં પ્રાપ્તે કાલે સમાગતં ।મહતીં પ્રીતિમાધત્તે પરાર્થે દેહામુન્જતઃ”ii”૧૪

*

“યોગ્ય સમયે લાવેલા આ વસ્રોની જોડ મને ખૂબ જ આનંદ આપે છે કે જ્યારે હું બીજાના પ્રાણની રક્ષા માટે મારાં પ્રાણ આપી રહ્યો છું.”

દ્વિતીયપતાકાસ્થાનક :-ભરતનાં માટે કાવ્ય બંધનાં આશ્રયે જ્યાં અતિશય શ્લેષ યુક્ત વચન હોય ત્યાં બીજું પતાકાસ્થાનક થયું ગણાય.૧૫* દા.ત. વેણીસંહાર નાટક(૧/૭)માં

નિર્વાણવૈર દહનાઃ પ્રશમાદરીણાં
નન્દન્તુ પાણ્ડુતનયાઃસહ માધવેન ।
રક્તપ્રસાધિતભવઃક્ષતવિગ્રહાશ્ચ
સ્વસ્થા ભવન્તુ કુરુરાજસુતાઃ સમૃત્યાઃii ૧ii

ભીમસેન નેપથ્યમાં બોલે છે -

આઃ દુરાત્મન્ વૃથા મઙ્ગલ પાઠકઃ શૈલુષાપસદઃi સ્વસ્થા ભવન્તિમયિ જીવતિ ધાર્તરાષ્ટ્રાઃii(૮)

શત્રુઓનો વિનાશ થયો હોવાથી શાંત પડેલા વૈરનાં અગ્નિ વાળા પાંડુ પુત્રો કૃષ્ણની સાથે આનંદ પામો ! લોહીથી ખરડાયેલી પૃથ્વીવાળા અને ઘવાયેલા શરીરોવાળા ,અનુચરો સાથેના કૌરવો સ્વર્ગમાં રહો. અન્ય અર્થ જોઈએ તો -શત્રુઓ મરી જવાથી શમી ગયેલા વૈરનાં અગ્નિવાળા પાંડુપુત્રો કૃષ્ણની સાથે આનંદ પામો! પ્રેમથી જેમણે પૃથ્વી સાધી લીધી છે તેવા અને પુરા થયેલાં યુદ્ધવાળા, સેવકો સાથેના કૌરવો સ્વસ્થ બનો .

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં પ્રથમ અર્થનાં સંદર્ભમાં બોલાયેલાં સૂત્રધારનાં શબ્દોનો બીજા (શ્લિષ્ટ હોવાથી) અર્થનાં અનુસંધાને ભીમસેન ગુસ્સે થાય છે. ત્યારે સહદેવ ભીમને સમજાવે છે કે એ શબ્દોમાં સ્તુતિ જ છે . અને નટનું વચન પાંડવોને અનુકૂળ જ છે ,અહીં ખરેખર યમત્કૃતિ જોવા મળે છે .

તૃતીયપતાકાસ્થાનક :-જ્યાં કોઈ બીજા અર્થનો ઉપક્ષેપ અવ્યક્ત અને વિનયપૂર્વક મૂકાય તેમજ જેનો ઉત્તર પણ શ્લેષયુક્ત હોય તે ત્રીજા પ્રકારનું પતાકાસ્થાનકછે. ૧૬* દા.ત. વેણીસંહારનાટક ૨/૨૨માં -

રાજા - લોલાન્શુકસ્ય પવનાકુલિતાન્શુકાન્તં , ત્વદ્ દૃષ્ટિ હારિ મમ લોચનબાન્ધવસ્ય ।

અધ્યાસિતું તવ ચિરં જઘનસ્થાલસ્ય ,પર્યાપ્તમેવ કરભોરુ મમોરુયુગ્મમ્ ii

કચ્ચુકી - દેવ ,ભગ્નં ભગ્નમ્ ।

રાજા - કિં નામ ।

કચ્ચુકી - ભગ્નં ભીમેન ।

આ ઉદાહરણમાં રાજા વડે બોલાયેલાં વચનોનાંછેલ્લા શબ્દો “મમોરુયુગ્મમ્” ની સાથે જ પ્રવેશ કરતાં કંચુકી નાં શબ્દો “ભગ્નં ભગ્નમ્ । ” જોડાઈને એક અન્ય અર્થનું સૂચન કરે છે. કે દુર્યોધનનાં ઉરુઓ નો ભંગ ભવિષ્ય થશે .અને પછી થી કંચુકી એ કહેલા અધૂરા વાક્યને જોડવાથી પણ સ્પષ્ટપણે પ્રેક્ષકોને ખ્યાલ (સંકેત)મળી જાય છે .કે-ભીમેન ઉરુયુગ્મં ભગ્નમ્ । અર્થાત દુર્યોધાનનાં ઉરુઓનો ભંગ ભીમ કરી નાખે છે.

પછી જ્યારે કંચુકી પોતાના વાક્યને પૂરું કરે છે .ત્યારે પ્રેક્ષકોને ખ્યાલ આવે છે કે તે ભયંકર પવને રથની ધજાને ભાંગી નાંખી . આમ, અહીં ખુબ સરસ પતાકાસ્થાનકની યોજના થયેલી જોવા મળે છે.

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् । पतितं किङ्किणि क्वाण बधाक्रन्धिव क्षितौ ॥ श्लोक -२३

ચતુર્થ પતાકાસ્થાનક :-ભરતના માટે સુંદર શ્લેષયુક્ત દ્વયર્થક વચનોનો ઉપન્યાસ હોય , જેનાથી મુખ્ય અર્થની સૂચના મળી જાય ત્યાં ચોથું પતાકાસ્થાનક થયું ગણાય .૧૮ * દા.ત. જાનકીરાધવમાં સીતા ને ઉદ્દેશીને રામની ઉક્તિ -लङ्कासमृद्धिमापन्नः क्रीडारण्ये सपुष्पकः ।

कच्चित्लोहित पत्रस्त्वामशोको असौ हरिष्यति ॥ १८ *

અર્થાત -રક્ત પલ્લવ ધારણ કરનાર ,વિહારવાટિકામાં રહેલ તથા દૃષ્ટિગોચર થતું આ અશોક વૃક્ષ સંભવતઃતારું (સીતાનું) પોતાની આકર્ષક પુષ્પાવલી અને વિપુલ શાખાઓથી અવશ્ય મન હરી લેશે .

અન્ય અર્થ જોઈએતો -પોતાના લાલ પર્ણથી લંકાની સમૃદ્ધિને વધારતો પુષ્પક વિમાનથી યુક્ત , વિહારસ્થળી અશોકવાટિકાનો આ શોકરહિત પ્રદેશ તારું હરણ અવશ્ય કરશે . આમ, અહીં શ્લેષ્ટ શબ્દોથી પ્રેક્ષકને મુખ્ય ઘટના -સીતાહરણનો સંકેત મળી જાય છે .

ધનંજય તથા ધનિકનાં મતે પતાકાસ્થાનકનાં બે પ્રકારો છે.જેમાં,-(૧) તુલ્ય સંવિધાન -જેમાં અન્યોક્તિ કે અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો આશ્રય લેવાય છે ,અને (૨)તુલ્ય વિશેષણ -જેમાં સમાસોક્તિનો આશ્રય લેવાય છે .૨૦*

પતાકાસ્થાનકની યોજના :-પતાકાસ્થાનકની યોજના ક્યાં કરવી એ વિષે અમુક આચાર્યોએ સૂચના આપી છે ,તો અમુક ગ્રંથકારોએ મૌન સેવ્યું છે .અભિનવગુપ્ત પતાકાસ્થાનકની યોજના પ્રથમ ચાર સંધિમાં એવો મત નોંધે છે .પરંતુ તેઓ પોતાનો વિરોધ રજુ કરે છે. ૨૧*

સાગરનંદી માને છે કે ચાર પતાકાસ્થાનકની યોજના કરવાનોનિષેધ કરે છે.૨૨* તેઓનો આ મત વધુ તાર્કિક જણાય છે .કારણ કે નાટકની શરૂઆતનાં કથાભાગમાં જ પ્રેક્ષકને ભાવિમાં - એ વિષે કૂતુહલ શું થશે, એ વિષે કૂતુહલહોય છે ,જીજ્ઞાસા હોય છે , છેલ્લે નહિ .તેથી તેમનો મતતર્ક સંગત જણાય છે.

જો કે વિશ્વનાથ પણ સા.દ. માં કોઈક આચાર્યનો મત નોંધે છે કે પ્રથમ ચાર સંધિઓમાંપતાકાસ્થાનક નો પ્રયોગ થવો જોઈએ. પણ પછી તેઓ આ મતનો વિરોધ કરે છે તેમની દૃષ્ટિએ પતાકાસ્થાનકનો પ્રયોગ કોઈપણ સંધિમાં કરી શકાય છે.

પતાકાસ્થાનક વિષે પોતાનો નવીન વિચાર રજુ કરતા સીતારામ ચતુર્વેદી કહે છે કે ભાવિસંકેત મળતાં જકૂતૂહલનું શમન થઈ જાય છે .અને પ્રેક્ષક ઘટનાઓ માટે પહેલેથી જ તૈયાર થઈ જાય છે .આથી તેઓ પતાકાસ્થાનકને રસના બાધક માને છે ,રસના સાધક નહિ. ૨૪*

હકીકતમાં તેમનો ઉપરોક્ત મત ભૂલ ભરેલો લાગે છે .કેમ કે ભારતીય નાટ્ય પ્રવૃત્તિમાં કૂતૂહલનાં ઉત્તેજનાને ક્યારેય મહત્ત્વઅપાયું નથી . પતાકાસ્થાનક કરતાંય વધારે બલવત્તર સૂચન નાટ્યની પ્રસ્તાવનામાં કરાય છે ,છતાં પણ પ્રેક્ષકનાં રસમાં બાધા પડતી નથી, ઉલટાની પ્રેક્ષકો -સહૃદયો માનસિક રીતે તૈયાર થઈ ચમત્કૃતિને માણે છે,સહૃદય સામાજિક આવા ઇશારાને પામી રસાનુભૂતિ કરે છે .સંસ્કૃત

નાટકો તથા કાવ્યોમાં આવા પતાકાસ્થાનકો ની યોજનાથી ઉદ્ભવતી ચમત્કૃતિની પ્રતીતિ તેનાં પ્રાપ્ત થતાં દૃષ્ટાંતો ૨૫* પરથી અવશ્ય થાય છે ..ii અસ્તુ ii

પાદ દીપ

(૧)ના. શા.(ચૌખમ્ભા પ્રકાશન)૨૧/૧ પૃ. ૪૯ .

ઇતિવૃત્તં તુ નાટ્યસ્ય શરીરં પરિકીર્તિતમ્ ।

(૨) ના. શા.(ચૌખમ્ભા પ્રકાશન)૨૧/૨૯ પૃ. ૫૯

યત્રાર્થે ચિન્તિતે અન્યસ્મિન્ તલ્લિङ્ગો અન્યઃ પ્રયુજ્યતે ।

આગન્તુકેન ભાવેન પતાકા સ્થાનકં તુ તત્ ii

(૩)દ. રૂ. ૧/૧૪ અ-બ, પૃ. ૧૬

પ્રસ્તુતાગન્તુભાવસ્ય વસ્તુનઃ અન્યોક્તિ સૂચકમ્ ।

(૪) નાં.લ.ર.કો. કારિકા -૧૦૬ ,પૃ.૧૦૦

(૫) ના .દ.૧/૩૦ પૃ.૪૪

ચિન્તિતાર્થા પરપ્રાપ્તિર્ વૃત્તે યત્રોપકારિણિ ।

(૬) ભા.પ્ર. ૭/૧૩૫ ,પૃ. ૨૯૨

પ્રાસંગિકાભિધિમ્ વસ્તુ નાટકે ભવતિ ત્રિધા ।

પતાકાપ્રકરીયુક્ત પતાકાસ્થાનકક્રમાત ii

(૭) THE LAWS AND PRACTICE OF SANSKRIT DRAMA- PAGE 72

(૮) રસાર્ણવ સુધાકર -૩/૧૬

(૯)નાટકલક્ષણરત્નકોશ ,સાગરનંદી

(૧૦)) ના. શા.(ગા .ઓ.સિ . પ્રકાશન)ભાગ -૩, પૃ.૧૯

(૧૧) નાટકલક્ષણરત્નકોશ -ગદ્ય ભાગ,પૃ. ૧૦૦

પતાકાસ્થાનાનિ ચત્વારિ કાવ્યસ્ય અલંકાર ભૂતાનિ । પતાકાસ્થાનાનિ શોભાહેતુનિ ।

(૧૨) ના .દ.૧/૩૦ પરની વૃત્તિ , પૃ.૪૪

-મ્ળનં ઇતિ એકમપિ પતાકાસ્થાનકમ્ નાટ્ય કાવ્યસ્યાલંકરણમ્ ।

(૧૩) ના. શા.(ચૌખમ્ભા પ્રકાશન)૨૧/૩૦ , પૃ. ૫૯

સહસૈવ અર્થસંપતિર્ગુણવત્યુપકારતઃ । પતાકા સ્થાનકમિદં પ્રથમમ્ પરિકીર્તિતં ॥

(૧૪)નાગાનંદ -૪/૨૧

(૧૫)ના. શા.(ચૌખમ્ભા પ્રકાશન)૨૧/૩૧ ,પૃ. ૬૦

વચઃ સાતિશયં શિલ્પં કાવ્ય બન્ધ સમાશ્રયમ્ ।

પતાકાસ્થાનકમિદં દ્વિતીયં પરિકીર્તિતં ii

(૧૬))ના. શા.(ચૌખમ્ભા પ્રકાશન)૨૧/૩૨ ,પૃ. ૬૦

અર્થોપક્ષેપણં યત્ર લીનં સવિનયં ભવેત્ ।

શિલ્પ -પ્રત્યુત્તરોપેતં તૃતીયં ઇદં ઊચ્યતે ii

(૧૭) વેણીસંહાર/૨૨ પૃ.૩૮

(૧૮) ના. શા.(ચૌખમ્ભા પ્રકાશન)૨૧/૩૩ ,પૃ. ૬૦

દ્વયર્થો વચનવિન્યાસઃ સુશિલટઃ કાવ્યયોજિતઃ ।

उपपत्त्या संप्रयुक्तः तन्चतुर्थमुदाहृतम् ii

(૧૯) જાનકી રાધવનું ઉદાહરણ- નાં .લ. ૨. કો.માં મળે છે .

(૨૦) દ.રૂ ૧/૧૪, પૃ .૧૬ તથા દ.રૂ.અવલોક પૃ. ૬૦

पताकास्थानकम् तुल्यसंविधानविशेषणम् i

દ.રૂ.અવલોક પૃ. ૬૦-તચ્ચ તુલ્ય ઇતિવૃત્તતયા તુલ્યવિશેષતયા ચ દ્વિપ્રકારકં ,અન્યોક્તિ સમાસોક્તિભેદાત્ i (૨૧) ના. શા.(ગા .ઓ.સિ . પ્રકાશન)ભાગ -૩, પૃ.૨૦

(૨૨) નાટકલક્ષણરત્નકોશ -ગદ્ય ભાગ,પૃ. ૧૦૦ ,---નિર્વહણસંધિવર્જ્યં કાર્યાણિ ।

પૃ.૧૦૪---અસ્ય પ્રયોગો મુખાદિસંધિચતુષ્ટયે ક્વાપિ વિધાતવ્યઃ ।

(૨૩)સા.દ. ૬/૪૯ પરની વૃત્તિ -પૃ .૧૭૯

-यत्पुनः केन्चिदुक्तं -"मुखसन्धिमारभ्य संधि चतुष्टये क्रमेण भवन्ति" इति ,तदान्ये न मन्यन्ते ।

-एतानि चत्वारि पताकास्थानानि क्वचिन् मङ्गलार्थं -क्वचिद् मङ्गलार्थं सर्वसंधिषु भवन्ति ।

(૨૪)અભિનવ નાટ્ય શાસ્ત્ર -ખંડ ૧-પૃ. ૧૬૬

(૨૫)ઉત્તરરામચરિત ૧/૩૮ રામ :-નાં શું એનું પ્રેયસ ?અસહ પણ તે માત્ર વિરહ;

દુર્મુખ (પ્રતિહારી):-દેવ! આવી પહોંચ્યો છે.

રત્નાવલી - અંક -૩/૬.

साये में धूप - दुष्यन्त कुमार की गज़लों में वैयक्तिक चेतना

- डॉ. लविन्द्रसिंह आर. लबाना

(कार्यकारी आचार्य)

जी.एम.डी.सी. आर्ट्स अेन्ड कोमर्स कॉलेज,

नखत्राणा - कच्छ (गुजरात)

हिन्दी गज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर और जिनकी गज़लों को हिन्दी साहित्य की मौलिक धरोहर मानी जाती है, ऐसे सिद्धहस्त गज़लकार दुष्यन्त कुमार की गज़ले व्यक्तिगत पीड़ा एवं सामाजिक विषमताओं की देन है। हिन्दी गज़ल के विकास एवं नरैन्तर्य में दुष्यन्त कुमार एक दीप स्तम्भ है। दुष्यन्त कुमारने गज़ले क्यों लिखी? इसका जवाब वे खुद देते हैं। मैंने अपनी तकलीफ को उस शदीद तकलीफ को, जिससे सीना फटने लगता है, ज्यादा से ज्यादा सचाई लोंगो तक पहुँचने के लिए गज़ले कही है। उन्होंने हिन्दी गज़ल को परम्परागत रूप से बाहर निकालकर समसामयिक जीवंत सन्दर्भों से जोड़ दिया।

डॉ. हरिचरण शर्मा चिंतक ने कहा है -

दुष्यन्त कुमार ने गज़ल को एक नया मोड़ दिया। उनकी गज़लों में अभिव्यक्त दर्द स्वानुभूत है। गज़ल को हुश्न-इश्क के क्षेत्र से हटकर आम आदमी की तकलीफ को व्यक्त करने का इसे माध्यम बनाया।¹

दुष्यन्त कुमार की गज़लों को सुविधा की दृष्टि से इस प्रकार विभाजित किया जा सकता है -

- (क) व्यक्ति - चेतना
- (ख) सामाजिक - चेतना
- (ग) राजनीतिक - चेतना
- (घ) जीवन के विविध आयाम।

(क) व्यक्ति - चेतना : - आधुनिक युगबोध के कवि दुष्यन्त की गज़लों में व्यक्तिवादी चिंतन एक नयी दिशा, एक नयी शक्ति और नये तेवर के रूप में व्यक्त हुआ है। जो व्यक्ति-स्वातंत्र्य, जनतांत्रिक पद्धति और मानवतावादी बुनियाद पर प्रतिष्ठित हुआ है।

आस्था :- दुष्यन्त कुमार आस्था के गायक हैं। अतः उन्हें पराजित होना स्वीकार नहीं। वह उबलते असन्तोष को लेकर ताकत आजमाने के हिमायती हैं। क्योंकि उसमें नयी राह गढ़ने की कामना है।

दुष्यन्त की मान्यता है कि जीवन में सफलता ही प्राप्त हो यह कोई जरूरी नहीं है। अतः असफलता में निराश होना उचित नहीं है, सबसे बड़ी बात है - हमारी आस्था। इसीलिए वे आस्थाओं के बलबूते पर जीने का सबक देते हैं -

दुःख नहीं कोई कि अब उपलब्धियों के नाम पर,

और कुछ हो या न हो, आकाश - सी छाती तो है।²

वे एक बुझार कवि है, इसीलिए उनकी गज़लों में दुखद एवं त्रासद स्थितियों को बदल देने की पुकार है। उनकी मान्यता है कि असम्भव भी सम्भव हो सकता है, लेकिन उसके लिए निश्चय और लगन की आवश्यकता है -

कैसे आकाश में सूरख नहीं हो सकता,

एक पत्थर तो तबीयत से उछालो यारो।³

हर वक्त एक सी परिस्थितियाँ नहीं रहती, उसमें परिवर्तन आता ही रहता है। इसलिए वे प्रतिकूल परिस्थितियों में भी हताश नहीं होते -

रह-रह आँखों में चुभती है पथ की निर्जन दोपहरी,

आगे और बढें तो शायद दृश्य सुहाने आएँगे।⁴

परिस्थितियों की आलोचना करने के पीछे उनका उद्देश्य कोई हंगामा खड़ा करना नहीं है, न कि कोई स्वार्थ। अपितु वे तो उन परिस्थितियों में परिवर्तन चाहते हैं। जिससे कि समाज को नयी दिशा प्राप्त हो सके।

सिर्फ हंगामा खड़ा करना मेरा मकसद नहीं,

मेरी कोशिश है कि ये सूरत बदलनी चाहिए।⁵

दुष्यन्त की यह मान्यता सर्वत्र परिलक्षित होती है कि व्यक्ति को असफलता में भी सफलता के प्रति विश्वास हो। वे तो ज्वलंत आस्थावान कवि हैं, जिसका प्रमाण उनकी गज़ले हैं। वे आस्था, कर्म और संघर्षों से जुझने वाले कवि के रूप में ही अधिक जाने जा सकते हैं।

अनास्था :-

नयी कविता में अनास्था एवं निराशा के स्वरो की प्रचुरता है। दुष्यन्त कुमार की गज़लों में भी कहीं-कहीं यह अनास्था दिखाई देती है। आज के युग में मनुष्य अपने जीवन में श्रेष्ठ उद्देश्यों को लेकर जी रहा है, वह दिन-प्रतिदिन संकुचित होता जा रहा है, मानवता को भूल रहा है। इस बात का दुष्यन्त को बड़ा दुःख है -

जिन्दगानी का कोई मकसद नहीं है,

एक भी कद आज आदमकद नहीं है।⁶

प्रजातंत्र में सबसे महत्वपूर्ण है, आम-आदमी। आम-आदमी अपने प्रतिनिधि इसीलिए चुनता है कि वे उनके हितों की रक्षा करे, उनको जीवन को उचा उठाने की योजनायें बनाये। किन्तु ऐसा नहीं हो या रहा है -

हम को पता नहीं था हमे अब पता चला,

इस मुल्क में हमारी हुकूमत नहीं रही।⁷

लेकिन दुष्यन्त कुमार ने निराशा के क्षणों में पराजय का अनुभव नहीं किया, बल्कि आशा और विश्वास की नहीं दिशायेँ खोजी।

पीडा की स्वीकृति :-

बदलती हुई सामाजिक एवं राजनैतिक परिस्थितियों में आम-आदमी टूटन एवं धूटन महसूस करता है। दुष्यन्त ने भी अपने जीवन में जलन, बेबसी, टूटन एवं धूटन महसूस की है। उनकी गज़लों में शोषित व्यक्ति की

टूटती जिन्दगी का मार्मिक चित्रण
हुआ है।

ये सारा जिस्म झुककर बोझ से दुहरा हुआ होगा,
मैं सजदे में नहीं था, आप को धोखा हुआ होगा।^८

नयी कविता में पीडा की अबाध रूप से अभिव्यक्ति हुई है। नयी कविता का कवि समाज के सुख - दुःख को अपने काव्य के माध्यम से ही अभिव्यक्त करता है। दुष्यन्त ने भी अपनी गज़लों के माध्यम से आम-आदमी की मौन पीडा को मुखरित किया है -

मुझमें रहते हैं करोड़ों लोग चुप कैसे रहूँ,
हर गज़ल अब सलतनत के नाम एक बयान है।^९

जीवन में सुख की अपेक्षा दुःख अधिक है, यदि सुख क्षणिक है तो दुःख चिरन्तन है। इसी सत्य को उद्धाटित करते हुए दुष्यन्त कुमार लिखते हैं -

दुःख को बहुत सहेज के रखना पडा हमें,
सुख तो किसी कपूर की टिकिया-सा उड गया।^{१०}

व्यक्तिगत जीवन की पीडाएँ अव्यवस्था और अनास्था एक ऐसी सामाजिक स्थिति को जन्म देती हैं, जिसमें किसी भी तरह के श्रेष्ठ जीवन मूल्यों से किसी को कुछ लेना-देना नहीं रहता। एक ऐसी नयी सभ्यता का प्रभाव बढ़ता है, जिसमें हर व्यक्ति मात्र स्वार्थ की ही सोचता है। इससे उसमें रंज मात्र दया - सहानुभूति शेष नहीं रह पाती। इस नयी सभ्यता में स्वार्थ इतना बढ़ गया है कि एक मनुष्य का दूसरे के प्रति रवैया कुछ इस प्रकार हो गया है कि

-

अब नयी तहजीब के पेशे-नजर हम,
आदमी को भूनकर खाने लगे हैं।^{११}

दुष्यन्तने सामान्य व्यक्ति के दुःख-दर्द को जाना समझा और अपनी गज़लों में प्रभावी रूप से अभिव्यक्त किया है। अंतिम समय में उनकी लिखी गज़लों ने हर शोषित व्यक्ति के दर्द को भाषा दी थी। यही वजह थी कि उनकी गज़ले बहुत कम समय में लोकप्रियता की हदों को छूने लगी थी।

प्रतिबद्धता :-

दुष्यन्त कुमार प्रतिबद्ध कवि है और उनकी प्रतिबद्धता मानव के प्रति है। उन्होंने ने स्वयं कहा है कि -

मैं प्रतिबद्ध कवि हूँ-यह प्रतिबद्धता किसी पार्टी से नहीं आज के मनुष्य से है।^{१२}

दुष्यन्त ने अपनी गज़लों के माध्यम से आम-आदमी की तकलीफ को मुखरित किया है। सारे जहाँ का दर्द वे अपने सीने में समाएँ हुए है। अतः वह कवि के दायित्व की उपेक्षा नहीं कर सकते हैं। कवि कि यह जिम्मेदारी ये कि वह मौन को वाणी दे -

मुझमें रहते हैं करोड़ों लोग चुप कैसे रहूँ,
हर गज़ल अब सलतनत के नाम एक बयान है।^{१३}

उन्हें खामोश रहकर अन्याय सहना पसन्द नहीं है। वे तो भ्रष्ट व्यवस्था के प्रति आक्रोश करना चाहते हैं, किन्तु वे सिर्फ हंगामा खड़ा करना नहीं चाहते, बल्कि उनकी तो ईमानदार कोशिश है कि व्यवस्था में परिवर्तन हो। उन्होंने ने सामान्य व्यक्ति की विवशता की मार्मिक अभिव्यक्ति की है। आज के युग में आम-आदमी की सहनशीलता विवशता से बढ़कर और कुछ नहीं है। कवि उसे उचित नहीं समझता, अतः व्यंग्य करता है -

न हो कमीज तो पाँवों से पेट ढँक लेंगे,
ये लोग कितने मुनासिब हैं, इस सफ़र के लिए।^{१४}

डॉ. हरिचरण शर्मा चिन्तक लिखते हैं -

दुष्यन्तजी की तकलीफ अपनी निजी नहीं अपितु आम-आदमी की तकलीफ है। देश में महँगाई गरीबी, भुखमरी, बेकारी,

भ्रष्टाचार, लापरवाही आदि से अद्भूत आद-आदमी की फटेहाल जिन्दगी की तकलीफ है।^{१५}

अस्तित्व बोध :-

समाज में सामान्य व्यक्ति की क्या स्थिति है ? इस प्रश्न पर भी दुष्यन्त ने विचार किया है। आज मनुष्य का व्यक्तित्व स्वत्वहीन बन चुका है। इसका व्यक्तित्व कुछ इस प्रकार बन गया है कि उसमें स्वतन्त्र अस्तित्व बनाए रखने की आकांक्षा नष्ट हो गयी है। फलस्वरूप आम-आदमी स्वार्थ-पूति के लिए मनमाना उपयोग किया जाता है -

जिस तरह चाहो बजाओ इस सभा में,
हम नहीं हैं आदमी हम झुनझुने हैं।^{१६}

लेकिन इतना होने के बावजूद भी आम-आदमी सतर्क नहीं है। वह दूसरों के हाथ का खिलौना बन जाता है। वह इस बात से अनभिज्ञ है कि उसका निहित स्वार्थ हेतु उपयोग किया जा रहा है -

तुम्हारे पाँवों के नीचे कोई जमीन नहीं,
कमाल ये है कि फिर भी तुम्हें यकीन नहीं।^{१७}

मनुष्य का यह भटकाव आंतरिक है, बाहरी होता तो उसे दूर भी किया जा सकता है, उसे सही ठिकाने पर लाया जा सकता है। किन्तु अफसोस की यह भीतरी भटकाव है -

मेले में भटके होते तो कोई घर पहुँचा जाता,
हम घर में भटके हैं, कैसे ठौर-ठिकाने आएँगे।^{१८}

दुष्यन्त मानव को उसके सही अस्तित्व का बोध कराते हैं, उसे यह विश्वास दिलाते हैं कि वह चाहे तो परिस्थितियों में परिवर्तन ला सकता है। आम -आदमी में यह शक्ति है कि वह क्रान्ति कर अव्यवस्था को व्यवस्था में बदल सकता है, किन्तु इसके लिए आवश्यक है लगन, परिश्रम एवं मन की दृढ़ता -

कैसे आकाश में सूरख नहीं हो सकता,
एक पत्थर तो तबीयत से उछालो यारो।^{१९}

बौद्धिकता :-

दुष्यन्त कुमार की गज़लों में हमें वैचारिकता के दर्शन होते हैं। प्रत्येक मनुष्य के मन में विधायक कार्य करने की ललक होती है, क्षमता होती है। किन्तु उसे प्रेरणा की आवश्यकता होती है। प्रेरणा के अभाव में वह निष्क्रिय होता है। वे प्रतिकूल परिस्थितियों में परिवर्तन चाहते हैं और परिवर्तन की आग कहीं से भी सुलगे वे उनका स्वागत करते हैं, क्योंकि उनका मूल उद्देश्य है परिवर्तन -

मेरे सीने में नहीं तो तेरे सीने में सही,
हो कहीं भी आग, लेकिन आग जलनी चाहिए।^{१०}

इस तरह दुष्यन्त कुमार ने अपने गज़ल संग्रह साये में धूप में समाज और समाज के व्यक्ति की - आम आदमी की वैयक्तिक चेतना को जगाया है। उन्होंने ने भारत वर्ष के लोगो की पीड़ा का सच्चा रूप अपनी गज़ल में प्रस्तुत किया है। दुष्यन्तजी की गज़ल के बारे में डॉ. नागसेन श्रीमाली लिखते हैं -

उनकी कविता गज़ल, उपन्यास, नाटक सभी विधा में जो स्वर था वह थी उनकी मानवता, भारतवर्ष की जनता की सारे आम लूट-खसोट, बरबादी, छलना, वो बर्दास्त नहीं कर सकते थे। इसलिए जब कभी उन्होंने कलम चलाई जीवन के पक्ष में आधुनिक मानवी की पीड़ा का सच्चा, यथार्थ रूप लिए थी।^{११}

संदर्भ सूची :-

१. दुष्यन्त कुमार और उनका साहित्य - डॉ. हरिचरण शर्मा, पृष्ठ-६०, प्रमोद प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं.-१९८२
२. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-१६, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
३. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-४९, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
४. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-३५, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
५. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-३०, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
६. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-४१, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
७. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-१८, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
८. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-१५, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
९. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-५७, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
१०. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-३८, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
११. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-१४, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
१२. कल्पना-बदरी विशाल पिची
१३. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-५७, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
१४. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-१३, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
१५. दुष्यन्त कुमार और उनका साहित्य - डॉ. हरिचरण शर्मा, पृष्ठ-८८, प्रमोद प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं.-१९८२
१६. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-४३, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
१७. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-६४, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.

१८. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-३५, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
१९. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-४९, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
२०. साये में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृष्ठ-३०, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पहली आवृत्ति-२०१३.
२१. हिन्दी गज़ल साहित्य और दुष्यन्त कुमार, डॉ. नागसेन श्रीमाली, पृष्ठ-५८, सार्थ पब्लिकेशन, आणंद, प्र.आ. -२०१३

विवेकानन्द के समाजशास्त्रीय विचार

- DR.GOPALBHAI R.GAMARA

Shree R.R.Lalan College, Bhuj

भारतीय सामाजिक-राजनीतिक एवं दार्शनिक साहित्य में यह दृष्टिकोण भी व्यक्त किया गया है कि विवेकानन्द राजनीति से कतराते थे तथा राजनीति गतिविधि के प्रति एक नकारात्मक दृष्टिकोण अपनाते थे। ध्यान रहे कि विवेकानन्द के लेखन में उसी प्रकार रवीन्द्रनाथ टैगोर कई अन्य भारतीय चिन्तकों के लेखन में 'राजनीति' शब्द अक्सर अंग्रेज औपनिवेशवादियों की भारत-विरोधी नीति को दर्शाने के लिए प्रयोग में आया है।

दूसरी तरफ विवेकानन्द की दृष्टि में धर्म एवं धार्मिक जीवन की अवधारणा सभी मनुष्यों के शांतिपूर्ण सहयोग, उनकी समानता एवं परस्पर आदर के सिद्धांत पर आधारित जीवन-पद्धति के साथ जुड़ी है।

विवेकानन्द सिर्फ एक दार्शनिक नहीं थे, बल्कि एक प्रमुख सार्वजनिक राजनीतिक व्यक्तित्व थे। १९ वीं शताब्दी के अन्त की भारतीय वास्तविकता के सह-संबंधित विवेकानन्द के समाजशास्त्री विचारों की समानता, ऐतिहासिक विशिष्टता पर उचित ध्यान देते हुए उस लक्षणा से की जा सकती है, जो लेनिन ने १८९४ में नरोदिस्त के कृषक समाजवाद के बारे में कहा था- “पेटी-बुर्जुआ कृषक समुदाय का अति-प्रजातांत्रिक प्रतिनिधित्व।”^(१)

विवेकानन्द ने सामाजिक जीवन के मूल सुधार के नियम द्वारा शासित प्रकृति को पुष्ट करने वाले सामाजिक विकास के एक सही सिद्धांत को खोजने का, जन-साधारण अर्थात् सर्वप्रथम भारतीय कृषकों के हितों का पालन करने वाले नवीन समाजशास्त्र के निर्माण का उद्यम किया। परन्तु वे ऐसे सिद्धांत के निर्माण में असफल रहे, इतिहास पर उनके विचार आदर्शवादी के थे।

विवेकानन्द सामाजिक विकास के नियमों की विशिष्टता को समझ न सके, या और स्पष्ट कहा जाय तो उन्होंने इस प्रस्थापना को अस्वीकार किया कि सामाजिक जीवन प्रकृति के नियमों तथा मानवीय तर्क के नियमों से गुणात्मक रूप में भिन्न नियमों के अनुसार विकसित होता है।

सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड (रेत के कण से ब्रह्माण्डीय पिण्डों तक, अमीबा से मनुष्य तक) समान सार्वभौम नियमों (कर्म-नियम, प्रेरक शक्ति के रूप में प्राण आदि) की क्रिया के विषय हैं, अपने इस मूल दार्शनिक विकल्प के अनुसार उनका विश्वास था कि समाज चक्रीय रूप में विकास करता है : एक उत्थान के बाद पतन है, दूसरे उत्थान के बाद फिर दूसरा पतन आता है, इत्यादि। साथ ही उन्होंने स्वीकार किया कि प्रत्येक चक्र के साथ

समाज, वह जैसा है, उससे ऊपर उठते जाता है और परिपूर्ण होता है-“राष्ट्रों का इतिहास इस प्रकार है : उनका उत्थान होता है और उनका पतन होता है; उत्थान के पश्चात् पतन आता है, फिर पतन के बाद अधिक शक्ति के साथ उत्थान होता है प्रत्येक राष्ट्र के आध्यात्मिक जीवन में पतन के साथ-साथ उत्थान है।”^(%)

विवेकानन्द ने सम्पूर्ण भारतीय समाज को दो वर्गों में धनिक (‘उच्च वर्ग’) तथा निर्धन (‘निम्न वर्ग’) में बाँटा है। निम्न वर्ग (शूद्र) जनता, जन-साधारण है, भविष्य उनका है। विवेकानन्द का विश्वास था कि भारत की एकमात्र आशा जन-साधारण से है, क्योंकि उच्च वर्ग शारीरिक एवं नैतिक रूप में मृतप्राय है। युरोपीय देशों में भी मनुष्यों के वर्ग थे, जो राजनीति के नाम पर दूसरों को लूटते थे तथा जन-साधारण के खून से मोटे हो रहे थे। उनका विश्वास था कि एक ऐसा समय आएगा, जब सभी देशों के शूद्र उठ खड़े होंगे, उच्च वर्गों के प्रभुत्व को फेंक देंगे, तथा सभी जगह अपनी सम्पूर्ण सर्वोच्चता को स्थापित करेंगे।

युरोपीय समाजवादी साहित्य के प्रभाव के अन्तर्गत अपने को एक समाजवादी कहने वाले, विवेकानन्द भारत में पहले विचारक थे। “प्रत्येक वस्तु बतलाती है (उन्होंने लिखा) कि समाजवाद या जनता द्वारा शासन का कोई रूप, जिसे आप किसी भी नाम से कहें, जाने वाला है। जनता वास्तव में अपनी भौतिक आवश्यकताओं की सन्तुष्टि: कम कार्य, अत्याचार नहीं, युद्ध नहीं, अधिक भोजन चाहती है।”⁽³⁾

साथ ही विवेकानन्द १९वीं शताब्दी के अन्त में भारत में हुए गम्भीर सामाजिक परिवर्तनों के वास्तविक महत्त्व को समझने में असफल रहे। एक ओर तो, भारतीय जनता का औपनिवेशिक शोषण जैसे-तैसे अंग्रेजी पूंजीवाद अपने विकास के एकाधिकारी अवस्था में पहुँचा, वैसे-वैसे तीव्रतर होता गया। दूसरी ओर, यह प्रक्रिया चाहे कितनी ही दुरूह रही हो, पर उत्पादन का एक नवीन तरीका आगे आ रहा था: पूँजीवादी-भारत सामन्ती-भारत का स्थान ग्रहण कर रहा था। भारतीय ग्राम में वर्ग-विभेद बढ़ रहा था, और कृषकों की एक नयी पीढ़ी ने जन्म लिया यह मनुष्यों की पीढ़ी, जो शहरों में अपने श्रमको बेच रही थी, तथा जिन्होंने भटकने अपने श्रम को भाड़े में देने के पूरे अनुभवों से काफी कुछ सीखा था। प्रमुख शहरों, कारखानों व उधमों में श्रमिकों की संख्या निरन्तर बढ़ रही थी।

विवेकानन्द ने इन सभी प्रक्रियाओं के नियमों ऐतिहासिक महत्त्व को नहीं समझा था। उन्होंने एक ही तथ्य देखा-इससे शूद्र निरन्तर बद से बदतर अवस्था में पहुँच रहे हैं। उन्होंने, इसीलिए समाजवादी साहित्य को पूरी तरह से वैचारिक रचना माना न कि एक निश्चित ऐतिहासिक आंदोलन का परिणाम। समाजशास्त्र की समस्याओं में स्वयं उनका वैचारिक अध्ययन ‘शुद्ध विचार’ के ढाँचे में सीमित था।

भारतीय समाज के रूपांतरण के कल्पनावादी सिद्धांत की प्रमुख प्रस्थापनाएँ जिसे उन्होंने सुझाया था, निम्न है :

ऐतिहासिक परिस्थितियों पर निर्भर रहते हुए कोई भी चार जातियाँ (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र) राज्य की प्रमुख हो सकती हैं। विवेकानन्द के विचार से, मनुष्य में सत्व, रजत् तथा तमस इन तीनों गुणों की अधिक या कम मात्रा में प्रबलता के अनुसार चार जातियाँ-ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य शूद्र हर समय तथा सभी सभ्य समाजों में हर जगह उपस्थित है।⁽⁸⁾ यह गुणों का समरूपी संगठन है जो किसी भी देश में प्राप्त ऐतिहासिक परिस्थितियों की प्रकृति को निर्धारित करने वाली शक्ति के तथा कथित रूप में निर्मित करता है। ये परिस्थितियाँ, अपनी बारी आने पर, एक की तुलना में दूसरी जाति के शक्तिशाली होने वाले समाज में प्रबल स्थिति प्राप्त करने का कारण मानी जाती है। उन्होंने इस मापदण्ड को मानव-इतिहास के कालक्रम का आधार बनाया।

‘संसार के इतिहास का ध्यानपूर्वक अध्ययन’ करने का उल्लेख करते हुए विवेकानन्द ने जोर दिया कि प्रकृति के नियम के सदृश प्रत्येक समाज में ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं शूद्र चार जातियाँ क्रमशः संसार पर शासन करती है।⁽⁹⁾ सरकार के इन रूपों में प्रत्येक के अपने लाभ एवं कमियाँ हैं। “चीनियों, सुमेरियों, बेबीलोनियों, मिस्रियों, कैल्डियों, आर्यों, ईरानियों, यहूदियों, अरबों-इन सभी प्राचीन राष्ट्रों में समाज को निर्देशित करने वाली श्रेष्ठ शक्ति, इनके इतिहास के प्रथम काल में, ब्राह्मणों या पुरोहितों के हाथों में थी।”⁽¹⁰⁾

जहाँ ब्राह्मणों का शासन था, उन देशों ने अति एकांतिकता के स्वरूपों को दर्शाया है। पुरोहित उनके परिवारों के पास ही समस्त विशेषधिकार थे।

विवेकानन्द के अनुसार, पुरोहितों का शासन उनकी बुद्धि न कि शारीरिक शक्ति पर आधारित था। इस काल के दौरान विज्ञान के आधारभूतों की स्थापना हुई तथा संस्कृति प्रमुख रूप में एक बौद्धिक साहित्यिक चरित्र की थी।

हालाँकि, “प्रकृति के नियम के अनुसार विवेकानन्द विश्वास करते हैं, जहाँ कहीं भी एक नवीन शक्तिशाली जीवन का उदय होता है वहीं वह पुराने ह्रास हो रहे जीवन पर विजय पाने उसका स्थान लेने का प्रयास करता है। प्रकृति अयोग्य के नष्ट होने के पक्ष में तथा योग्यता की अतिजीविता के पक्ष में है।”⁽¹¹⁾ समय के साथ, पुरोहितवाद अप्रचलित हो गया, इसने अपनी उपयोगिता खो दी तथा समाज पर शासन करने में असमर्थ हो गया। दूसरे वर्गों के साथ संघर्षरत, यह “उच्च स्वर्ग की स्थिति के नरक के निम्नतर रसातल को घसीट लाया गया। जब समाज अपनी शैशव अवस्था को गुजार चुका था अपने शक्तिशाली यौवन से पूर्ण अवस्था में पहुँचा तब इसे इस पोशाक को, जो इसके शैशवकाल में अच्छी तरह से आती थी, जबरदस्ती पहनाना तथा इसे संकुचित दायरों में बाँधे रखना,

तब।।।।।इसने स्वयं अपनी शक्ति से बंधनों को ही तोड़ दिया ।”⁽⁹⁾ एक विशेष समय पर “प्रत्येक समाज अपनी प्रौढता प्राप्त करता है, जब जन साधारण शासन करने वाली सत्ता के मध्य एक तीव्र संघर्ष अनुघटित होता है ।” समाज का जीवन, इसका विकास सभ्यता, इस संघर्ष में कौन विजयी होगा तथा कौन हारेगा पर निर्भर करता है । नवीन, प्रगतिशील शक्तियों की विजय कुछ सीमा तक समाज को क्रांतिकारी बनाती है क्योंकि इस प्रकार से राज्य सरकार परिवर्तित होती है । भारत में समाज को क्रांतिकारी बनाने वाले ऐसे परिवर्तन बार-बार हो चुके हैं, सिर्फ इस देश में धर्म के नाम से प्रभावित हुए है विवेकानंद ने बतलाया । सैनिकों (क्षत्रियों) का शासन, जिसने पुरोहितों के प्रभुत्व का स्थान लिया, निरंकुश एवं अत्याचारी था । किन्तु कलाएँ एवं सामाजिक संस्कृति इस काल में अपनी उत्कर्षता में पहुँच गई थीं ।

व्यापारियों (वैश्यों) के शासन, जो बाद में आया, यह लाभ था कि हर जगह घूमते हुए उन्होंने पुरोहितों क्षत्रियों के शासन के दौरान एकत्रित ज्ञान का प्रसारण किया-“जिस प्रकार ब्राह्मण क्षत्रिय के प्रभुत्व के दौरान शिक्षा का केंद्रीकरण था तथा सभ्यता की प्रगति हुई, इसी प्रकार वैश्य की श्रेष्ठता का परिणाम सम्पत्ति का संचय था।।।।। वैश्य ने मुद्रा पर नियंत्रण किया।।।।।”⁽¹⁰⁾

विवेकानन्द के शब्दों में आधुनिक पश्चिमी राष्ट्रों में वैश्यों ने सबसे अधिक ग्रेट-ब्रिटेन में सफलता प्राप्त की । वैश्यों के कारण ही ब्रिटेन आर्थिक रूप में शक्तिशाली बन गया तथा संसार के कई देशों को जीतने में सफल रहा । “इसलिए, इंग्लैण्ड द्वारा भारत पर विजय जिस विजय से बाइबिल की विजय न थी, जैसा प्रायः हमें विश्वास दिलाने के लिए कहा जाता है।।।।।(बल्कि) ऐसे इंग्लैण्ड की थी जिसकी युद्ध पताका कारखाने की चिमनियाँ थीं, व्यापारी जिसकी सेनाएँ थीं, जिसके युद्ध-स्थल, संसार के बाजार थे ।”⁽¹⁰⁾

किन्तु वैश्यों की प्रभुता अब समाप्त हो रही है । भविष्य में शूद्रों की प्रभुता आनी चाहिए । इनके अन्तर्गत, भौतिक मूल्यों का सही वितरण प्राप्त होगा, समाज के सभी सदस्यों के अधिकारों में सम्पत्ति पर स्वामित्व पर समानता स्थापित होगी तथा जाति-भेद का उन्मूलन हो जाएगा । विवेकानन्द इस काल में संस्कृति के विकास के भविष्य पर निराशावादी दृष्टिकोण रखते हैं । उन्होंने घोषणा कि इस काल में ‘साधारण शिक्षा’ व्यापक रूप से फैलेगी, किन्तु असाधारण व्यक्ति कुछ ही होंगे ।

इस प्रकार, विवेकानन्द आदर्श समाज की एक अवधारणा पर आते हैं । “यदि एक ऐसे राज्य का निर्माण करना संभव हो जिसमें पुरोहित काल का ज्ञान, सैनिक काल की संस्कृति, व्यापारिक काल की वितरण भावना तथा अन्तिम शूद्र समानता के आदर्श अविकाल रखे जा सकें बिना इनकी बुराइयों के तब यह एक आदर्श राज्य

होगा।^(११) विवेकानन्द के अनुसार प्रथम तीन काल भारत में पहले ही आ चुके हैं और अब चौथे के आने का समय है जिसके दौरान 'नवीन भारत' का निर्माण होगा।

इस निर्माण पर विवेकानन्द की क्या अवधारणा थी ?

सामाजिक जीवन की घटनाओं पर एक मूर्त दृष्टिकोण पर जोर देते हुए उन्होंने १९वीं शताब्दी के अन्त के राष्ट्रों एवं देशों के मध्य भारत की वास्तविक स्थिति की व्याख्या को ही प्राथमिक कार्य माना।

सर्वप्रथम, उनका विश्वास था कि भारत सम्पूर्ण मानवता की संस्कृति (अधिकतर अध्यात्मिक संस्कृति) की जन्मभूमि है--इस अर्थ में, संसार के सभी देश भारत की जनता के ऋणी है--“समूचे संसार के इतिहास का अध्ययन करो और तुम पाओगे कि तुम्हें मिलने वाले प्रत्येक उच्च आदर्श की उत्पत्ति भारत में थी।।।। संसार हमारी मातृभूमि पर अत्यधिक ऋणी है।”^(१२)

दूसरी ओर, इन्होंने घोषणा कि आधुनिक भारत का अर्थ लगभग आम निरक्षरता, गरीबी, निर्दयी विदेशी विजेताओं का निरंकुश शासन तथा राजनीतिक अधिकारों की कमी है--“भारत अब एक राजनीतिक शक्ति नहीं है; यह एक गुलाम नस्ल है। भारतीयों की अपने स्वयं की सरकार में कोई आवाज, कोई अधिकार नहीं है; वे सिर्फ तीस करोड़ गुलाम हैं और कुछ नहीं।”^(१३)

यह कैसे हुआ कि इतना प्राचीन, प्रतिभाव एवं स्वतंत्रता-प्रेमी राष्ट्र दासत्व में फँस गया तथा विनाश के छोर पर स्वयं को पा रहा है ? इसका क्या कारण है ? किसे दोष दें ? हम भारतीय ही, विवेकानन्द कहते हैं, दोषी हैं। बात यह है कि हम अपने पूर्व के पूर्वजन्मों में नहीं जीते हैं और इसलिए, धर्म के नियम के अनुसार हम इस वक्त उसे काट रहे हैं जो उन पूर्वजन्मों में हमने बोया था--“वेदान्ती के रूप में हम निश्चित तौर से जानते हैं कि ब्रह्माण्ड की कोई भी शक्ति हमें क्षति नहीं पहुँचा सकती जब तक सबसे पहले हम स्वयं की क्षति न पहुँचाएँ। हमें किसी को भी दोष नहीं देना है, हमें अपने स्वयं के कर्म को दोष देना है।”^(१४)

ऐसे निष्ठर कर्म के लायक भारतीय जन ने क्या किया था ? उनके विशेष पाप कौन से थे ? विवेकानन्द की दृष्टि में मुख्य कारण थे। धर्म की विकृति, साधारण जनता के प्रति क्रूरता, आवश्यक शिक्षा एवं सलाह की अनुपस्थिति, स्त्रियों की भूमिका का अल्पानुमान करना तथा भौतिक एवं आध्यात्मिक कमियाँ एवं जडता। अतित में धर्म की विकृति के संबंध में विवेकानन्द ने टिप्पणी कि देश के नेता, जो वेदान्ती थे, धर्म की सहायता से महत्त्वपूर्ण सामाजिक समस्याओं को सुलझाने के स्थान पर पिछले ६००-७०० सालों से सिर्फ यही विवाद किया--“क्या हमें दाँएँ हाथ से या बाएँ हाथ से पानी का गिलास उठाकर पीना चाहिए, हाथ को कितनी बार, तीन बार या चार बार धोना

चाहिए”, इत्यादि । “ऐसे व्यक्तियों से जो अपना जीवन इस तरह के क्षणिक प्रश्नों पर विवाद करने में तथा उन पर अत्यन्त विद्वतापूर्ण दर्शन को लिखने में गुजार देते हैं”, उनसे स्पष्टतः ज्यादा उम्मीद नहीं की जा सकती है ।

विवेकानन्द के विचार से, भारत में सभी सामाजिक परिवर्तनों को कार्यान्वित करने में धर्म को प्रधान पथ-प्रदर्शक शक्ति बनना होगा । उनके शब्दों में, सिर्फ धर्म ही भारतीय जनता को उठाने में सक्षम है क्योंकि यह नहीं भूलना चाहिए कि-“हिन्दू धार्मिक रूप में पीता है, धार्मिक रूप में सोता है, धार्मिक रूप में चलता है, धार्मिक रूप में शादी करता है, धार्मिक रूप में कपड़े पहनता है ।”^(१५) यदि तुम भारत में राजनीति की बात करना चाहते हो, तो तुम्हें धर्म की भाषा में बोलना चाहिए ।”^(१६)

दूसरे शब्दों में विवेकानन्द का विश्वास था कि एक ओर भारतीय जनता के उत्पीड़न एवं दासत्व की स्थिति, उनकी पददलित स्थिति एवं सामान्य निरक्षरता और दूसरी ओर धर्मान्धता उनके दिलों और दिमागों में धर्म के अलावा कोई अन्य दृष्टिकोण को अपनाने की इजाजत नहीं देती है ।

विवेकानन्द ने जोर दिया कि उन्होंने राष्ट्रीय चेतना को जगाने के एक माध्यम के रूप में धर्म का आश्रय इसलिए लिया क्योंकि उन्होंने कोई अन्य उपाय न देखा या जाना है । सामाजिक-राजनीतिक सुधारों के लक्ष्य, उनका कहना था, की प्राप्ति करने में स्वयं उनके विशेष माध्यमों की आवश्यकता होती है परन्तु भारतीय परिस्थितियों में कोई चुनाव नहीं है । मुझसे कई बार पूछा गया है कि- “तुम क्यों इस पुराने शब्द ईश्वर का उपयोग करते हो ? क्योंकि यह हमारे उद्देश्य के लिए सबसे अच्छा शब्द है; तुम इससे और अच्छा शब्द नहीं पा सकते क्योंकि मानवता की समस्त आशाएँ, उम्मीदें खुशियाँ इस शब्द में केंद्रित हैं । अब इस शब्द को बदलना असंभव है ।”^(१७)

भारतीय समाज के कर्म की दीर्घवेदना का अगला कारण, विवेकानन्द के अनुसार, जनसाधारण के प्रति निरंकुशता है, जिसने उन्हें किसी भी प्रकार के अधिकार से रहित भीख माँगने भूख से मरने की स्थिति में ला दिया था । उन्होंने लिखा है, शताब्दियों से शासकों का प्रभुत्व जातियों ने, साधारण जन के हितों अवस्था की उपेक्षा की, और यह सबसे बड़की सामाजिक बुराइयों में से एक थी । “मैं जनसाधारण की उपेक्षा को सबसे बड़ा राष्ट्रीय पाप मानता हूँ, तथा यह उसके पतन का एक कारण है ।”^(१८)

दार्शनिक ने इंगित किया कि शासकों एवं अत्याचारियों ने, यह भूलते हुए कि सम्पत्ति व्यक्तियों द्वारा निर्मित की गई है, अपनी भौतिक सम्पत्ति को बढ़ाया । परन्तु यही एक बात नहीं थी । यह उपनिषदों में लिखा है कि- जिसे सम्पत्ति कहते हैं वह क्षणिक है । मनुष्य ही प्रभुत्व है । इसलिए विवेकानन्द ने निष्कर्ष निकाला “संसार की समस्त सम्पत्ति के मुकाबले व्यक्ति ज्यादा मूल्यवान है ।”^(१९)

जनता के मध्य कार्य करने हेतु अपने कार्यक्रम को निर्मित करने हेतु विवेकानन्द ने सर्वप्रथम रामकृष्ण के नारे 'धर्म भूखे पेट के लिए नहीं है' का आह्वान किया। दूसरे शब्दों में, जनता के दिल में आध्यात्मिकता को जगाने के पूर्व, यह देखना चाहिए कि जनता के पास खाने को पर्याप्त है। और जनता को खाना देना ही पर्याप्त नहीं है; उन्हें उस भोजन को कमाना सिखाना चाहिए; उन्हें काम देना चाहिए तथा काम हेतु परिस्थितियाँ देनी चाहिए। किन्तु यह सामाजिक सुधारों का एक पूरा कार्यक्रम है।

१९ वीं शताब्दी के अन्तिम तीन-चौथाई काल के दौरान, विवेकानन्द ने कहा कि भारत सुधारों एवं सुधारकों से छा गया है, परन्तु वे सब अत्यधिक सीमित हैं तथा जनता के मूल हितों को जरा भी नहीं व्यक्त करते हैं, स्वयं को विधवा- पुनर्विवाहों, नारी मुक्ति आदि में ही सीमित किए हुए हैं। सैद्धांतिक रूप में विवेकानन्द सुधारक विरुद्ध नहीं है परन्तु उनका विश्वास था कि भारत को मूलगामी सुधार की आवश्यकता है। अपनी पुस्तक 'ऑन इण्डिया एण्ड हर प्रॉब्लम्स' में उन्होंने लिखा है कि-“याद रहे कि राष्ट्र झोपड़ी में रहता है। परन्तु दुःख की यह बात है कि उनके लिए किसी ने भी कुछ नहीं किया। हमारे आधुनिक सुधारक विधवा-पुनर्विवाह में काफी व्यस्त है। वास्तव में, मैं प्रत्येक सुधारक का समर्थक हूँ, परन्तु एक राष्ट्र का भाग्य उसकी विधवाओं के पतियों की संख्या पर निर्भर नहीं करता है वरन् जनता की स्थिति पर निर्भर करता है।”

यहाँ उल्लेखित सामाजिक सुधारकों के विपरीत, विवेकानन्द ने एक ऐसे विराट कार्यक्रम को तैयार करने का उद्यम किया, जो सम्पूर्ण राष्ट्र तथा सर्वप्रथम लोकजनों के हितों पर ध्यान रखेगा। उनका कहना था निम्न वर्गों की सहायता के गम्भीर सुधारों का प्रश्न ही नहीं उठ सकता है। हालाँकि उनकी दृष्टि में भारत जैसे देश में निम्न वर्गों को सिर्फ धर्म, शिक्षा एवं अभ्यास द्वारा उठाया जा सकता है।

लोकजनों के लिए आवश्यक शिक्षा एवं शिक्षण की अनुपस्थिति विवेकानन्द के द्वारा भारतीय समाज के कठोर कर्म का तीसरा प्रमुख कारण माना गया है। साधारण भारतीयों की त्रासदी स्पष्ट रूप में यही है कि उनमें अधिकांश लोग अनपढ़ हैं तथा इसीलिए अपने वास्तविक मानवीय सार को जताने में असमर्थ हैं। इस तथ्य को लेते हुए विवेकानन्द का कहना है कि हम शिक्षा एवं शिक्षण के लक्ष्य का अनुभव निर्माण कर सकते हैं। यह मनुष्य को एक व्यक्ति में बदलना है।

“शिक्षा (विवेकानन्द का विश्वास है) सूचना की मात्रा नहीं है, जो तुम्हारे मस्तिष्क में भरी जाए तथा वहाँ अनपचे तुम्हारी सारी जिन्दगी वह खलबली मचाएँ। हमें जीवन निर्माण करने वाले, व्यक्ति-निर्माण करने वाले, चरित्र निर्माण करने वाले विचारों का आत्मीयकरण चाहिए। यदि तुमने पाँच विचारों को आत्मसात कर लिया है तथा उन्हें अपना जीवन व चरित्र बना लिया है तब तुम्हें उस आदमी से जिसने एक पूरा पुस्तकालय हृदयसंगम कर लिया है, ज्यादा ज्ञान है। “चन्दन के गट्ठर को उठाने वाला गधा सिर्फ

उसके वजन को जानता है न कि चन्दन की लकडढी के मूल्य को ।” इस प्रकार, व्यावहारिक जीवन में वैचारिक सिद्धांतों का कठोर पालन व वैचारिक वस्तु वेदान्ती शिक्षा एवं शिक्षण का आदर्श है ।

विवेकानन्द ने आदर्शों की प्राप्ति हेतु साधनों के विस्तार एवं चुनाव पर काफी ध्यान दिया उनके विचार में, जीवन में सबसे अधिक प्रचलित व झुंझलाहट पैदा करने वाली कमी यह है कि मननुष्य आदर्शों को निरूपित करने, लक्ष्यों एवं ध्येयों को निर्मित करने में काफी जोर लगाता है परन्तु इन आदर्शों की प्राप्ति हेतु साधनों पर बहुत कम सोचता है ।

यही कारण है कि ९९ प्रतिशत मामलों में असफलता मिलती है (या, और स्पष्ट कहें, समस्त असफल मामलों से ९९ प्रतिशत मामले लक्ष्य की प्राप्ति के साधनों पर अल्प अनुमान के कारण हैं) “साधनों की पूर्ति, मजबूती पर सही ध्यान ही हमें आवश्यकता है (विवेकानन्द ने जोर दिया) । साधनों के सही होने पर लक्ष्य प्राप्त होना चाहिए । हम भूल जाते हैं कि यह कारण है जो परिणाम पैदा करते हैं; परिणाम स्वयं से नहीं आते हैं।।। आदर्श की प्राप्ति परिणाम है । साधन कारण है : साधनों पर ध्यान, इसीलिए , जीवन का महान रहस्य है ।”^(%)

‘जीवन के रहस्य’ पर अपनी समझ को स्पष्ट करते हुए विवेकानन्द ने इंगित किया है कि नये भारत के निर्माण के साधन लोकजन हैं, जनों की जागृति का साधन शिक्षा है, शिक्षा का साधन जनता के मध्य जाना है ।

शिक्षा के मामले में इन कठिन परेशानियों द्वारा, जो भारत के लोकजीवन की गरीबी एवं भौतिक जरूरत के कारण उपजी है, जनता के मध्य जाने की आवश्यकता को वे समझाते हैं । उनका कहना है कि कल्पना करिए हम प्रत्येक गाँव में एक स्कूल खोलने के साधन पा जाते हैं । क्या इससे सब सुलझ जाएगा ? सम्भवतया नहीं, “क्योंकि भारत में गरीबी इतनी है कि स्कूल आने की अपेक्षा, गरीब लडढके खेतों में अपने पिता की मदद में जाएँगे, या जीवनयापन का प्रयास करेंगे । अब, यदि पहाडढ मोहम्मद के पास नहीं आता है तो मोहम्मद को पहाडढ के पास जाना चाहिए । यदि गरीब लडढका शिक्षा के पास नहीं आता तो परीक्षा को उसके पास जाना चाहिए ।”^(%)

भारत में, हजारों संन्यासी भिक्षु एक गाँव से दूसरे गाँव को धर्म के उपदेश हेतु जाते हैं । यह एक अच्छा उद्देश्य है, विवेकानन्द कहते हैं कि-इसे विकसित, विस्तृत पूर्ण करना चाहिए । साथ ही उन्होंने जोर दिया, समय की मांग के अनुसार ‘धर्म-निरपेक्ष’ वस्तुओं की शिक्षा भी संगठित होनी चाहिए । संन्यासी को एक द्वार से दूसरे द्वार को न सिर्फ उपदेशक के समान बल्कि शिक्षक के रूप में भी जाना चाहिए-“जैसे ये दो व्यक्ति शाम को एक गाँव में एक कैमरा, एक ग्लोब, कुछ नक्शे आदि के साथ जाएँ । वे अज्ञानी को ज्योतिष एवं भूगोल के बारे में काफी कुछ सिखा सकते हैं ।

विभिन्न देशों के बारे में कहानियाँ कहकर वे एक गरीब को जितना वह किताबों के द्वारा पूरे जीवन में जानता उससे सौ-गुना ज्यादा सूचना मौखिक रूप से दे सकते हैं।”^(%)

धर्म-निरपेक्ष शिक्षा के व्यावहारिक महत्त्व पर जोर देते हुए विवेकानन्द, साथ ही इस बात पर सचेत करते हैं कि ‘जनता धर्म-निरपेक्ष वस्तुओं के बारे में काफी अज्ञानी है अर्थात् वे अपनी दुर्दशा के कारणों को नहीं जानती है, वे नहीं जानते कि अपने जीवन की स्थितियों में आमूल परिवर्तन लाने के लिए उन्हें क्या करना चाहिए। इसीलिए संन्यासियों एवं शिक्षकों के लिए उनकी अपील है कि देश के एक भाग से दूसरे भाग को, एक गाँव से दूसरे गाँव को जाओ तथा जनता को यह समझाओ कि महज निरुद्देशीय बैठने से कुछ नहीं होगा।’

विवेकानन्द ने जनसाधारण को शिक्षित करने एवं जागृत करने के लिए आंदोलन को एक निश्चित संगठनात्मक रूप देने का उद्यम किया। इस ध्येय को ध्यान में रखते हुए उन्होंने सम्पूर्ण देश में अपने अत्यन्त सक्रिय अनुयायियों की सहायता से सोसाइटी स्थापित की। उन्होंने उनसे कहा कि “उन युवाओं के मध्य काम करो, जो इस एक कर्तव्य-भारत की जनता की जागृति के कर्तव्य-पर अपने हृदय एवं आत्मा को न्योछावर कर सकें।”^(%)

विवेकानन्द ने स्त्रियों के मध्य कार्य पर विशेष ध्यान दिया उनके अनुसार, स्त्रियाँ सामान्यतः समाज-सुधार में एक महान शक्ति है। विवेकानन्द ने जोर देते हुए दुहराया है कि-“मजबूत और साहसी, फौलादी पेशियों एवं इस्याती स्नायुओं, विराट इच्छा शक्ति, जिसका कोई प्रतिरोध न कर सके, जो ब्रह्माण्ड के रहस्यों और भेदों को जान सके, तथा अपने लक्ष्य की पूर्ति किसी भी रूप में, चाहे इसका अर्थ समुद्र तल में जाना हो, तथा मृत्यु का साक्षात् साक्षत्कार करना हो, पूरा करे”^(%) “ऐसे सौ व्यक्ति हों तो संसार की कायापलट हो जाएगी।”^(%)

“दुर्बल का यहाँ इस जीवन में या किसी अन्य जीवन में कोई स्थान नहीं है”, विवेकानन्द कहते हैं कि-“दुर्बलता दासता लाती है। दुर्बलता दैहिक व मानसिक सभी प्रकार के कष्टों को लाती है। दुर्बलता मृत्यु है। मुक्ति एवं स्वतंत्रता को शक्ति द्वारा लेना चाहिए न कि भीख द्वारा, क्योंकि भिखारी कभी सुखी नहीं है। भिखारी दयावश तथा पीछे से मिलती झिडकती के साथ, सिर्फ एक तुच्छ दान पाता है।”^(%)

विवेकानन्द ने भारतीयों में देशभक्ति, मानवीय प्रतिष्ठा और राष्ट्रीय गर्व की भावना के विकास को काफी महत्त्व प्रदान किया। वे पूंजीवादी पश्चिम पर कुछ भारतीयों की प्रशंसा पर विशेष रूप से चिंतित थे।

विवेकानन्द ने प्रगतिशील ऐतिहासिक कार्यों के सम्पादन में उनकी क्षमता पर भारतीयों के विश्वास को प्रोत्साहित करते हुए, सभी जनता की समानता के विचार का पक्ष लिया।

अमेरिका में प्रवास के वक्त उत्पादन में मशीनों के प्रयोग ने ('हर चीज मशीन है') तथा श्रम पर अधिक मजदूरी ने उन पर जितना अधिक प्रभाव डाला उसके बारे में उन्होंने लिखा। हालाँकि अमेरिका में जीवन स्तर भारत से अतुलनीय अधिक है, फिर भी विवेकानन्द ने टिप्पणी कि "श्रम व पूंजी के मध्य संघर्ष समान है।" (%७)

विवेकानन्द ने पूंजीवादी व्यवस्था की निंदा की। उनका विश्वास था कि भारत समाजवादी होगा परन्तु उनका समाजवाद पैटी-बुर्जुआ व कल्पनावादी रूप का था। मार्क्स एवं एंगेल्स के शब्दों में अपने सकारात्मक विषय-वस्तु में "इस प्रकार का समाजवाद या तो उत्पादन एवं वितरण के पुराने साधनों को तथा उनके साथ पुराने सम्पत्ति के सम्बन्धों तथा पुराने समाज को पुनः स्थापित करने की आकाँक्षा करता है या उत्पादन एवं वितरण के आधुनिक साधनों को प्राचीन सम्पत्ति के संबंधों, जो इन साधनों द्वारा परित्यक्त हो गए हैं और होने ही थे, के दायरे में नियंत्रित करने की आकाँक्षा करता है।" (%८)

॥ संदर्भ ॥

- १ भारतीय क्रांतिकारी कृषकों के विचारक, विवेकानन्द, पृ। १५
- २ उद्धृत पुस्तक, जिल्द ४, विवेकानन्द पृ। ११६
- ३ ऑन इण्डिया एण्ड हर प्रॉब्लम्स, अद्वैत आश्रम, मायावती अल्मोडा हिमालयाज, १९४६, विवेकानन्द, पृ। ३९
- ४ उद्धृत पुस्तक, जिल्द ४, विवेकानन्द पृ। ३८२
- ५ वही, जिल्द ४, पृ। ३८२-३८३
- ६ वही, पृ। ३८९
- ७ वही, पृ। ३९४
- ८ उद्धृत पुस्तक, जिल्द ४, विवेकानन्द पृ। ३९५
- ९ वही, पृ। ३९९
- १० वही, पृ। ३८४-३८५
- ११ वही, जिल्द ६, पृ। ३४३
- १२ ऑन इण्डिया एण्ड हर प्रॉब्लम्स, विवेकानन्द, पृ। ३९
- १३ ऑन इण्डिया एण्ड हर प्रॉब्लम्स, विवेकानन्द, पृ। २
- १४ ऑन इण्डिया एण्ड हर प्रॉब्लम्स, विवेकानन्द, पृ। २०
- १५ माई लाइफ एण्ड मिशन, विवेकानन्द, पृ। ३
- १६ वही, पृ। ८
- १७ द् कम्पलीट वर्क्स, जिल्द २, विवेकानन्द, पृ। २१०
- १८ ऑन इण्डिया एण्ड हर प्रॉब्लम्स, विवेकानन्द, पृ। २३
- १९ वही, पृ। ३७
- २० द् कम्पलीट वर्क्स, जिल्द २, विवेकानन्द, पृ। १

- २१ वही, जिल्द ४, पृ। ३०९
२२ वही, जिल्द ४, पृ। ३११
२३ वही, जिल्द ४, पृ। ३१५
२४ ऑन इण्डिया एण्ड हर प्रॉब्लम्स, विवेकानन्द, पृ। ४१
२५ वही, पृ। ३३
२६ द् कम्पलीट वर्क्स, जिल्द २, विवेकानन्द, पृ। ४
२७ द् कम्पलीट वर्क्स, जिल्द ४, विवेकानन्द, पृ। ३०७
२८ कार्ल मार्क्स एण्ड फ्रेडरिक एंगेल्स, कार्ल-मार्क्स, पृ। ५०९इ

जलवायु परिवर्तन के घातक प्रभाव

हान्डा विरजीभाई आर.

वयाख्याता: श्री सौरभ आर्ट्स कॉलेज-

विसणवेल, तालुका मालीया(हाटी)

प्रस्तावना:

जलवायु परिवर्तन का सबसे दूरगामी प्रभाव पड़ता है उस क्षेत्र में रहने वाली प्रजातियों पर। तापमान के कुछ डिग्री सेन्टिग्रेट ऊपर-नीचे होने भर से कई प्रजातियों के विलुप्तिकरण का खतरा पैदा हो जाता है। ग्लोबल वॉर्मिंग का सबसे ज्यादा दूष्प्रभाव पड़ता है क्षेत्र के स्थानिय पारिस्थितिक तंत्र पर, जो बहुत ही नाजुक होते हैं। इक ओवरहीटिंग जलवायु वैश्विक परिस्थितियों में कितना बड़ा परिवर्तन पैदा कर रही है और मौजूदा नाजुक पारिस्थितिकी प्रणालियों में वर्तमान प्रजातियों का कितना नुकसान हो सकता है, जो निम्नांकित उदाहरणों से समजा जा सकता है-

उत्तरी गोलार्ध में स्थित कनाडा के बर्फीले मैदानों से ध्रुवीय भालु गायब होते जा रहे हैं, क्योंकि कनाडा में बर्फीला क्षेत्र लगातार कम होता जा रहा है। ध्रुवीय भालुओं के प्राकृतिक रहवास में बर्फ उनकी खादय श्रृंखला के लिए सबसे ज्यादा महत्वपूर्ण तत्व है। आर्कटिक महासागर में भालु शिकार के लिए सिर्फ बर्फ पर निर्भर हैं। यह जीव खुल्ले समुद्र में सील व मछलियों का शिकार करते समय बर्फ को इक अस्थाई मंच के रूप में उपयोग करता है।

विशेषज्ञों का मानना है की आर्कटिक महासागर में बर्फ प्रति दशक ९ प्रतिशत की दर से पिघल रही है। यह समुद्र ही भालु का एकमात्र निवास स्थान है, जहा उनके अस्तित्व पर खतरा छा गया है।

दक्षिणी अमेरीका में सालाना प्रजनन के लिए समुद्री कछुए ब्राजील के समुद्र तटों पर अपने अण्डे देने आते हैं, यहाँ तटों की नरम रेत पर घोंसले बनाने की सबसे बड़ी वजह है वहाँ का मुफीद तापमान। रेत का तापमान कछुओं के अण्डों का लिंग निर्धारण करता है। ठण्डी रेत से कछुओं अण्डों से बाहर आते हैं और इस संतुलन से वंशवृद्धि निश्चित होती है। लेकिन ग्लोबल वॉर्मिंग से समुद्र का स्तर बढ़ने लगा है और अलग-अलग स्थानों पर दिा गा। अण्डों का पानी में डूबने का खतरा बना हुआ है। ग्लोबल वॉर्मिंग के कारण पानी का तापमान भी अनिश्चित हो गया है। इससे रेत के तापमान में चढ़ाव-उतार के कारण अण्डों से सभी मादा या नर कछुओं पैदा होने का डर है, जिससे इस प्रजाती का प्राकृतिक संतुलन बिगड़ रहा है।

चीन के विशाल पांडा का भविष्य अनिश्चित बना हुआ है। इसके आवास दक्षिण पश्चिमी चीन के पहाडी क्षेत्रों में पाये जाने वाले बाँस के अन अब खंडित हो चुके हैं। विशाल पांडा की आबादी अब नगण्य है और इसका मुख्य आहार बाँस हैं। चीन के बाँस के जंगल इक नाजुक पारिस्थितिकी तंत्र है और ग्लोबल वॉर्मिंग के कारण जलवायु प्रभावित हैं।

आफ्रीका में हाथियों के रहने और विचरने की जगह में हर साल १२ प्रतिशत की कमी आ रही हैं, जिसकी वजह से उन्हें अकसर स्थानिय लोगों के साथ

संघर्ष करना पड़ रहा है। अपने मवेशियों के लिङ् चरागाहों में इनसान कभी जंगली जानवरों को सहन नहीं करता है और नतीजा अकसर हाथी के लिये घातक सिद्ध होता है। अफ्रीका में लगातार और लम्बे समय तक सूखे की अवधि उनके अस्तित्व पर अधिक दबाव डाल रही है। प्राकृतिक आवास और आहार की कमी से आने वाले कुछ दशकों में हाथियों के लिङ् खुद को बचा पाना लगभग नामुमकिन सा हो जाइगा। इसी तरह की समस्या इशियाइ हाथियों के साथ भी हैं।

ओस्ट्रेलिया में पशु और वनस्पतियों की इसी कई अनोखी प्रजातियाँ हैं, जो पूरे ग्रह में ओर कहीं नहीं मिलती। यहाँ जलवायु परिवर्तन से ओस्ट्रेलिया की मेंढक प्रजातियों में से कई का प्रजनन चक्र प्रभावित हो रहा है। चूँकी मेंढक मुख्यतः पानी पर निर्भर रहता है इसलिङ् इस नस्ल को पानी की कमी या वर्षा की अनुपात बदलने की भारी किंमत चुकानी पड़ रही है।

जलवायु परिवर्तन यहाँ के मेंढको की प्रजनन क्षमता को प्रभावित कर रहा है। उच्च तापमान के परिणाम के रूप में टेडपोल और अण्डे खत्म हो रहे हैं। वयस्क मेंढकों के मरने का कारण भी सूखे की स्थिति है। अत्यधिक गर्मी के कारण बहुत से मेंढक अपनी त्वचा का पानी सूखने से लगभग झुलसी हालत में मिले हैं।

हाल ही में वन्य जीव संरक्षण विभाग द्वारा किये गये इक सर्वेक्षण में ओस्ट्रेलियाइ कुआला भालू की संख्या पिछले छह साल में इक लाख से घटकर ५३ हजार रह गइ है।

भारत में विशेषज्ञों का अनुमान है की बाघों के सबसे बड़े क्षेत्र सुन्दरवन डेल्टा में लगातार मैंग्रोव के जंगल गायब होते जा रहे हैं। दुनिया के सबसे बड़े मैंग्रोव क्षेत्र को समुद्र के स्तर में वृद्धि का भयानक परिणाम अपनी गोद में पल रही कइ अनमोल प्रजातियों की जान से चुकाना पड़ रहा है।

मानव प्रजाति के भी खतरे में आने की शुरूआत हो चुकी है। बेतहाशा आबादी और प्राकृतिक संसाधनों का अत्यधिक दोहन ग्लोबल वॉर्मिंग को तेज कर रहा है। प्रकृति की हर प्रजाति कहीं न कहीं इक दूसरे से जुडी है, इक प्रजाति का सर्वनाश दूसरी प्रजाति पर आसन्न खतरे को अधिक विकट बनाता है। घटते संसाधनों और बढ़ती माँग ने इस समस्या को और भी जटिल बना दिया है, जिसे जल्दी सुलझाना पूरी पृथ्वी के हित में होगा।

स्रोत:-

- डॉ. गायत्री प्रसाद और डॉ. राजेश नौटियाल कृत, पर्यावरण भूगोल:-२००८
- www.google.com (जलवायु परिवर्तन के घातक प्रभाव)

વૈદિક રાષ્ટ્રગીત

- રાજપરા મનિષ વી.
(M.A., M.Phil, UGC-NET, G-SLET)

ભારતીય સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ એટલે વેદ. તેથી વધારે આપણા માટે ગૌરવપૂર્ણ વાત એ છે કે સમગ્ર વિશ્વના પ્રાચીનતમ પુસ્તક તરીકે ઋગ્વેદને માનવામાં આવે છે. આ માત્ર વેદની મહાનતા નથી, પરંતુ ભારતવાસીઓના જીવનનું નિરૂપણ કરતી તાદૃશ છબી છે. આમ વૈદિક વાક્ય “આ નો ભદ્રા: ” જેવા વિશાળ હૃદયની વૃત્તિવાળા આર્યોના સાંસ્કૃતિક જીવનનો પરિચય કરાવે છે. આવા વૈદિક મંત્રોના અધ્યયનથી જ્ઞાત થાય છે કે વૈદિક ઋષિઓએ રાષ્ટ્રના સ્વરૂપની મહત્તાની અને તેના તત્વોની સ્પષ્ટ કલ્પના કરી હતી. તેથી રાષ્ટ્રોત્પતિ માટે આપણે આપણા પૂર્વજ ઋષિઓના ઋણી છીએ.

ભદ્રમિચ્છન્ત ઋષયઃ સ્વર્વિદસ્તપો દીક્ષામુપનિષેદુરગ્રે ।

તતો રાષ્ટ્રં બલમોજશ્ચ જાતં તદસ્મૈ દેવા ઉપસંનમસ્તુ ॥ (અથર્વ -19-71-1)

આ મંત્રમાં ઋષિએ કહ્યું છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની શરૂઆતમાં જે સમયે લોકો પ્રગતિ કરવા લાગ્યા. તે સમયે ઋષિઓએ સર્વ જનતાના અભ્યુદય નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિને માટે દક્ષતાથી જે ચત્નો કર્યા, તેનાથી રાષ્ટ્રનિર્માણ થયું. રાષ્ટ્ર બન્યા પછી સંઘિકબળ બન્યું અને સંઘશક્તિથી પરાક્રમ કરવાનું સામર્થ્ય વધી ગયું. તેથી બધા જ્ઞાની લોકોએ રાષ્ટ્રસામર્થ્યનો આદર કરવો જોઈએ. આપું રાષ્ટ્ર એટલે માત્ર કોઈ સરહદોથી બંધાયેલું કે વિશિષ્ટ વેશભૂષા વાળું નહીં, પરંતુ એક પિયાર, વાણી, વર્તન અને વૃત્તિથી બનેલા સંઘને અહીં રાષ્ટ્ર કહેવામાં આવ્યું છે.

રાષ્ટ્ર શબ્દ રાજ્ ધાતુની સાથે સ્ટ્રન્ પ્રત્યયથી બન્યો છે. રાજતે શોભતે इति રાષ્ટ્રમ્ । આમ વિશ્વમાં શોભાયમાન થનારું, પૃથ્વીમાતાની રક્ષા કરનારું રાષ્ટ્ર કેવું હોવું જોઈએ. તેમાં વસનારા લોકો કેવા હોવા જોઈએ. કુદરતી સંપત્તિ કેવી હોવી જોઈએ, તેનું વર્ણન શુક્લયજુર્વેદના વૈદિક રાષ્ટ્રગીતમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. જે રાષ્ટ્રગીતને કોઈ ભાષા,દેશ, સ્થળ, પ્રાન્ત, જાતિ, જ્ઞાતીનું બંધન નથી. માત્ર રાષ્ટ્રના નિર્માણ, એકતા, જાગૃતીનું જ નિરૂપણ છે.

ॐ આ બ્રહ્મન્ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મચર્યસી જાયતામ્
રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ શૂર ઇષવ્યોઢતિવ્યાધી મહારથો જાયતાં,
દોઘ્રી ધેનુર્વોઢાનઢ્વાનાશુઃ સપ્તિઃ પુરન્ધિર્યોષા
જિષ્ણુ રથેષ્ઠાઃ સભેયો યુવાસ્ય યજમાનસ્ય વીરો જાયતાં,
નિકામે-નિકામે નઃ પર્જન્યો વર્ષતુ

ફલવત્યો ન ઓષધયઃ પચ્યન્તાં યોગક્ષેમો નઃ કલ્પતામ્ ॥ (શુક્લ યજુર્વેદ - 22/22)

અર્થાત આ રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ-જાતિમાં વેદાધ્યયન-સંપન્ન બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થાય, તેમજ બાણ-આદિ આયુધોમાં કુશળ શૂરવીર, મહારથી રાજપુત્રો ઉત્પન્ન થાઓ. તથા દૂધ આપનારી ગાયો ઉત્પન્ન થાઓ, ભાર વહન કરનારા બળદો ઉત્પન્ન થાઓ, તીવ્ર શક્તિવાળાં ઘોડાઓ ઉત્પન્ન થાઓ, નગરરક્ષા કરી શકે એવી વીરાંગનાઓ તેમજ રૂપવતી નારીઓ ઉત્પન્ન થાઓ. રાષ્ટ્રના પુરુષોને તુરણ, વિજયશાળી, રથ હાંકવામાં નિપુણ, સભામાં કુશળ, એવા શૂરવીર પુત્રો ઉત્પન્ન થાઓ, સમયે-સમયે યોગ્ય વર્ષા વરસો, વૃક્ષ-વનસ્પતિ ઉત્તમ ફળ આપો. અમારો યોગક્ષેમ સુખમય બનવો.

આ વૈદિક રાષ્ટ્રગીતમાં રાષ્ટ્રશાસન, રાષ્ટ્રરક્ષણ અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સંબંધી સર્વ વિચારો જોવા મળે છે. અહીં રાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણો કેવા હોવા જોઈએ, તેની સ્પષ્ટ કલ્પના દર્શાવવામાં આવી છે. વેદોમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ માત્ર જાતિ વાચક ન હતો પરંતુ બ્રહ્મન્ અર્થાત બ્રહ્મ-વેદ-વિચારોનું વહન કરનાર, અધ્યયન અને અધ્યાપન કરનાર, ચણ કરનાર અને કરાવનાર થતો હતો. તેથી

જન્મના બ્રાહ્મણો જ્ઞેયઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।
વિદ્યયા યાતિ વિપ્રત્વં ત્રિભિઃ શ્રોત્રિય ઉચ્યતે ॥

રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે લોકોમાં બ્રહ્મ-તેજયુક્ત વિચાર, બુદ્ધિપ્રતિભા સમ્પન્ન લોકો આવશ્યક છે. જો આવા વિચારોનું વહન કરનારા લોકો રાષ્ટ્રના હિત માટે ફરતા રહે તો ખરેખર રાષ્ટ્રનો વિકાસ થાય. તેથી બુદ્ધિમાનની પ્રસંશા કરતા વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે.-

ધિયઃ અવિષ્ટં પુરંધિઃ જિગૃતમ્ ॥ (ઋ-7/64/5)

તેથી જે વિશાળ બુદ્ધિવાળા હોય તેમની બધાએ પ્રશંસા કરવી જોઈએ અને રાષ્ટ્રમાં બુદ્ધિમાનોનું સન્માન થવું જોઈએ. રાષ્ટ્રમાં બુદ્ધિનું સંવર્ધન થાય તેવી વિધાના પ્રસારનો પ્રબંધ થવો જોઈએ. આ બુદ્ધિથી માત્ર જ્ઞાન નહીં પરંતુ સાથે વિજ્ઞાનનો પણ વિકાસ થવો જોઈએ. “ત્રયં યદા વિન્દતે બ્રહ્મમ્ એતત્ ।” અર્થાત પ્રકૃતિ, જીવ અને પરમાત્મા આ ત્રણેયનું જે સંયુક્ત જ્ઞાન છે, તે જ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. અને આવા બ્રહ્મજ્ઞાનવાળા બ્રહ્મવર્ચસ્ બ્રાહ્મણો રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થાય તેવી કલ્પના કરવામાં આવી છે.

વિચારની સાથે રાષ્ટ્રરક્ષણ માટે શૂરવીરો પણ આવશ્યક છે. આજે પણ રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે રાષ્ટ્ર-સુરક્ષા દળ (Defence ministry) ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આમ, રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરનારા સૈનિકો શૂરવીર, શત્રુઓને પરાસ્ત કરનારા, વિવિધ શસ્ત્રોના જાણકાર અને તેમાં હાથ અજમાવી શકે તેવા હોવા જોઈએ. રાષ્ટ્ર સૈનિકો શૂરવીર, સામર્થ્યવાન, સંઘનિષ્ઠ, આત્મસમર્પણની વૃત્તિવાળા હોવા જોઈએ. તેથી

विश्वेषु जनेषु शूरः शैन्यः । (ऋ - 7 - 30 - 2)

महासेनासः अमेभिः शत्रु तपन्ति । (ऋ - 7-34-19)

गणः तुविष्मान् । (ऋ- 7-56-7)

આમ, મારા રાષ્ટ્રનું જ્ઞાનબળ અને શક્તિબળ અર્થાત બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેજસ્વી પૃતિના, દૃઢ મનોબળવાળા બને તેવી પ્રાર્થના આ વૈદિક રાષ્ટ્રગીતમાં કરવામાં આવી છે.

संशितं म इदं ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् ।

संशितं क्षत्रं अजरं अस्तु जिष्णु येषां अस्मि पुरोहितः ॥ (अथर्व - 3 - 19 - 1)

રાષ્ટ્ર એ માત્ર મનુષ્યજાતિથી જ બનતું નથી, પરંતુ તેમાં પ્રકૃતિના બધા તત્વો પશુ, પક્ષી, નદી, પર્વત, જંગલો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પુરાતન અર્થશાસ્ત્રમાં પશુસૃષ્ટિને રાષ્ટ્રની સંપતિ માનવામાં આવતી હતી. તેથી ગાય માટે “અઘ્ન્યા” અર્થાત “ન હનનીયા” એવો શબ્દ પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે. (ઋ- 8-102-19) તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પશુઓને પણ દેવતા સ્વરૂપે પૂજન કરીને તેની રક્ષા કરવામાં આવી છે. માતૃભૂમિ સૂક્તમાં પશુસૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ માટે યાચના કરવામાં આવી છે.

सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ।

(અથર્વ - 12-1-4)

‘યત્ર નાર્યસ્તુપૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા ।’ મા માનનારી ભારતીય સંસ્કૃતિએ નારી (સ્ત્રી) ને માત્ર અબળા ન ગણતા સબળા (શક્તિ) કહી તેનું બહુમાન કર્યું છે. તેથી રાષ્ટ્રમાં નગર રક્ષા કરી શકે તેવી વીરાંગનાઓ અને રૂપવતી નારીઓ ઉત્પન્ન થાય તેવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. આર્યનારીઓ માત્ર પુરુષોની ગુલામ ન હતી પરંતુ એક રાષ્ટ્રનીર્માત્રી, સેવાપરાયણ, ધર્મનિષ્ઠ હતી. તેથી ભારતીય નારીઓને નારાયણીનું સ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. વેદોમાં તો “ન અરિ ઇતિ નારી” ‘જેનો કોઈ શત્રુ નથી તે નારી’ આવી કલ્પના કરવામાં આવી છે.

साम्राज्ञी स्वसुरे भव, साम्रज्ञी श्वश्वां भव ।

ननान्दरी साम्रज्ञी भव साम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ (ऋ - 10-85-46)

યુવાન એ રાષ્ટ્રની શક્તિ છે. આવા યુવાસ્યાત્ સાધુ યુવાધ્યાયકઃ આશિષ્ટઃ દ્રઢીષ્ટઃ બલિષ્ઠઃ..... યુવાનો રાષ્ટ્રનું નીર્માણ કરી શકે છે. તેથી સ્વામી પિવેકાનંદ જેવા મહાપુરુષો પણ યુવાનોને જાગૃત કરવા માટે હંમેશા સંદેશ આપે છે. આવા શૂરવીર, અધ્યયનશીલ, દયેયનિષ્ઠ, દૃઢનિશ્ચયી યુવાનો જ દેશનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરી શકે છે.

વરસાદ અને ખેતીપ્રધાન રાષ્ટ્રની જીવાદોરી છે. તેથી રાષ્ટ્રમાં યોગ્ય સમયે વરસાદ વરસે તો જ રાષ્ટ્રનું અર્થતંત્ર જળવાઈ રહે. આવો પૃથ્વીના સુવર્ણ સ્વરૂપ વરસાદ જ વૃક્ષ-વનસ્પતિમાં ઉત્તમ ફળ આપે છે. તેનાથી જ રાષ્ટ્રનો રાષ્ટ્રવાસીઓનો યોગક્ષેત્ર સુખમય બને છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે.

કાલે વર્ષતુ પર્યન્યઃ પૃથિવીસસ્યશાલિની ।

તેથી આવું જ રાષ્ટ્ર ભારતભૂમિ માટે મુક્ત કંઠથી કોઈ કપિ ગાઈ ઉઠે છે.

ગાયન્તિ દેવાઃ કિલ ગીતક્રાન્તિ

ધન્યાસ્તુ તે નુ ભારતભૂમિભાગે ।

સ્વર્ગાપર્ગાસ્પદહેતુભૂતે,

પવન્તિ ભૂયઃ પુરુષાઃ સુરત્વાત્ ॥

“મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત” ના પ્રથમ સર્ગમાં આવતી સૂક્તિઓનું વિવેચન

-ડૉ. ભાવપ્રકાશ ગાંધી

પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ -સંસ્કૃત વિભાગ

સરકારી વિનયન કોલેજ-ભેસાણ, જુનાગઢ

વિશ્વની પ્રાચીનતમ, હૃદયંગમ, મનોહર, સમસ્ત અપેક્ષિત સંસ્કારોથી સંપન્ન, સાહિત્ય-કાવ્ય-કોષ-વ્યાકરણ વગેરે અનિવાર્ય અંગોથી સમન્વિત, અનાદિકાલથી ઈશ્વરપ્રદત્ત ત્યાર બાદ ઋષિમુનિઓ દ્વારા સમયે સમયે સંરક્ષિત, ગૌરવગરિમાન્વિત, શુદ્ધ, પરિષ્કૃત, વૈજ્ઞાનિક અને બધી જ ભાષાઓની જનની સંસ્કૃતભાષા છે. આ સંસ્કૃતભાષામાં આપણું સમગ્ર પ્રાચીન વાક્ય વિરાજમાન છે. એક કવિએ આના મહત્વને સમજાવતાં કહ્યું છે કે -

यस्यां मुनीनां विदितं सुबद्धं यस्यां च बद्धं गदितं मुनीनाम् ।

ज्ञानञ्च विज्ञानमयं विशेषात् सा संस्कृता वाग्भुवि पूजिताऽस्ति ॥

આમ વિવિધલોકોથી સભર આ ચરાચર જગતની સમસ્ત ભાષાઓમાં સંસ્કૃતભાષાનું સ્થાન નિશ્ચિતપણે પહેલું છે આમ કહી શકાય. વૈદિકસંસ્કૃતિના તો બધા પ્રાચીનગ્રંથો સંસ્કૃતમાં ઉપલબ્ધ છે તેની સાથે જૈનસાહિત્યના પણ ઘણાં ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જોઈ શકાય છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા જૈનાચાર્યોના ગ્રંથો સંસ્કૃતભાષામાં જોઈ શકાય છે તેની સાથે બીજા પણ કેટલાક કવિઓના ગ્રંથો સંસ્કૃતભાષામાં રચાયેલા છે. જેમાં આચાર્ય શ્રીવિનયચંદ્રસૂરિવિરચિત ‘શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત’નો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથના પ્રથમ સર્ગમાં આવતી સૂક્તિઓનું વિવેચન મારો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

સંસ્કૃતભાષામાં સૂક્તિઓનું સ્થાન સુમેરૂપર્વતની જેમ મૂર્ધન્ય છે. આવા સુભાષિતોને પૃથિવીના રત્ન તરીકે ગણવામાં આવે છે.

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।

मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥

સંસ્કૃતસુભાષિતરૂપી રસને દ્રાક્ષ કરમાયેલ મુખવાળી, સાકર પથ્થર થઈ ગઈ અને અમૃત તો સ્વર્ગમાં જતું રહ્યું . એવું એક સુભાષિતમાં સુભાષિત વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. આવી સૂક્તિઓ માત્ર મનોરંજન સુધી સીમિત નથી પરંતુ ઇહલોકના જીવનના ઉત્કર્ષ માટે માર્ગદર્શન તો આપે છે સાથે જ પારિવારિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિકસંબંધોની પણ શિક્ષા આપે છે. કર્તવ્ય-ધર્મ-નીતિ-વ્યવહાર-ચરિત્ર જેવા વિષયોથી યુક્ત આ સુભાષિતો જો મોઢે હોય તો સોનામાં સુગંધ જેવું કામ કરે છે. પ્રસ્તુત સ્વાધ્યાયપત્રમાં પ્રથમ સર્ગની કેટલીક સૂક્તિઓનું વિવેચન કરવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુતગ્રંથ 'શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત'ના પ્રથમ સર્ગમાં કુલ ૨૯૪ શ્લોકો છે. જે અનુષ્ટુપ છંદમાં જોવા મળે છે. આ ગ્રંથની ભાષા પ્રસાદગુણને અનુસરે છે. જે વૈદર્ભી રીતિનો પરિચય કરાવે છે. આમાં આવતી કેટલીક સૂક્તિઓમાં પ્રસિદ્ધ કવિઓની સૂક્તિઓની ઝાંકી જોઈ શકાય છે તો કેટલીક સૂક્તિઓમાં કવિની મૌલિકતા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આમાં સૂક્તિઓ તો પદે પદે જોવા મળે છે જે ચરિત્ર, અતિથિસત્કાર, પરોપકાર, વિદ્યા, પારિવારિક ભાવના, સજ્જન પ્રશંસા, દુર્જનવિગર્હા, સત્યની મહત્તા, વિક્તની ગતિ, ધર્મપ્રિયતા જેવા વિષયોને આવરી લે છે.

આ સર્ગમાં ભાગ્યની ગતિ વિશે વાત કરવામાં આવી છે જે ધ્યાનાકર્ષક છે. અહીં અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારના માધ્યમથી કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે ભાગ્ય વિપરીત હોય છે, ભાગ્યનો નાશ થાય છે ત્યારે બધું જ અન્યથા થઈ જાય છે. દોરડું સાંપ, અમૃત વિષ, પાણી આગ અને મિત્ર શત્રુ લાગે છે.

અથવા ભાગ્યનિર્ણયે જાયતે સર્વમન્યથા ।

રજ્જુઃ ફળી સુધા ક્ષ્વેડઃ પયો વહ્નિઃ સુહૃદ્રિપુઃ ॥¹

એવા સમયમાં મનુષ્યે ધૈર્ય ધારણ કરી પોતાના પુરુષાર્થ પર વિશ્વાસ રાખી તેનો સામનો કરવો જોઈએ એવું સમાધાન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રકાશ્યં સત્ત્વમેવોચ્ચૈઃ પુરુષેણ જિગીષુણા ।²

મણિમાલી અને મુનિસુવ્રતસ્વામીના વાર્તાલાપમાં અતિથિસત્કાર વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે બધાએ અભ્યાગતનો સત્કાર કરવો જોઈએ³ અને સજ્જન અતિથિના દર્શન પ્રાપ્ત થાય તો તેને જંગમ (મોબાઇલ) તીર્થ દર્શનનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.⁴ આ સુભાષિતોમાં અલંકારોનો પણ યથોચિત પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દૃષ્ટાંત અલંકારનું સુંદર ઉદાહરણ -જેમ વાદળોથી છોડેલું પાણી જ્યારે સીપીમાં પડે છે ત્યારે તે મોતી બને છે તેમ સુપાત્રને આપેલી વિદ્યા મનને આનંદ આપે છે. આમ નિમ્ન સુભાષિતમાં વિવેચન જોવા મળે છે.

સુપાત્રે યોજિતા વિદ્યા મનો રમયતેતરામ્ ।

જાયતે વારિદૈર્વારિ મુક્તં શુક્તિષુ મૌક્તિકમ્ ॥⁵

એવી જ રીતે એક બીજો શ્લોક પણ આવું જ કંઈ વિવેચન રજૂ કરે છે.

¹. શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત - ૧.૩૨

². એજ - ૧.૩૩

³. સર્વસ્યાઘ્યાગતો મતઃ ॥ એજ - ૧.૩૯

⁴. સાધૂનાં દર્શનં સદ્ધિર્જઙ્મમં તીર્થમિષ્યતે ॥ એજ - ૧.૪૦

⁵. એજ - ૧.૪૩

जटी मुण्डी तपस्वी च वल्कली सुतपा अपि ।

शोभते न दयां मुक्त्वा जलहीनं यथा सरः ॥⁶

જેમ પાણીથી રહિત સરોવર શોભતું નથી તેમ જટાધારી, મુંડી, તપસ્વી હોય અન્ય દયા વગર શોભતાં નથી. ગઘેડા સાથે કામ કરવાથી ઘોબીની પણ બુદ્ધિ તેની જેમ જ થઈ જાય છે.⁷ એવી સૂક્તિ એક અન્ય પ્રસંગમાં આવે છે. અન્યાય કરનારાઓને કેવી રીતે જીતી શકાય⁸ આમ કહીને તે અન્યાયીઓથી દૂર રહેવાની સલાહ આપે છે. જેવી રાજ્ય વિશેની વાતો કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર અને મનુસ્મૃતિ જેવા ગ્રંથોમાં કરવામાં આવી છે તેવું જ કંઈ વર્ણન અહીં સંક્ષેપમાં જોવા મળે છે. રાજ્યની ઇચ્છાવાળો માણસ શું નથી કરતો⁹ તે રાજ્યના લોભના લીધે બાળક, ભાઈની નિર્દયતાથી હત્યા કરવામાં અચકાતો નથી.¹⁰ જ્યાં સુધી લોભરૂપી હાથી અન્તઃકરણરૂપી વિન્ધ્યમાં વિચરતો નથી. ત્યાં સુધી જ જ્ઞાન, કળા અને કાર્યનું મહત્વ છે.

तावद् ज्ञानं कलास्तावत्तावत्कार्यविवेचनम् ।

यावલ्लोભગजः स्वान्तविन्ध्यशैले न खेलति ॥¹¹

સંસ્કૃતમાં સજ્જનો, દુર્જનો અને પરોપકાર વિશે ઘણી સૂક્તિઓ મળી આવે છે. અહીં પણ એ સૂક્તિઓને મળતી સૂક્તિઓ જોઈ શકાય છે. સજ્જનો ક્યારેક પણ આત્મશ્લાઘા નથી કરતા તેઓ પોતાનું ચરિત્ર વાણીથી પ્રદર્શિત નથી કરતા પણ આચરણથી તેઓનો પરિચય થાય છે.¹² અને સજ્જનો બીજાને દુઃખી જોઈને દુઃખી થાય છે. વિરલાઃ પરદુઃખેડપિ જાયન્તે હન્ત દુઃખિનઃ ॥¹³ સજ્જનો હમેશાં વિનમ્ર હોય છે અને નમ્ર વ્યક્તિ તેઓની પ્રિય હોય છે.¹⁴

આ સાથે દુર્જનો વિશે પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે દુર્જનોના ચરિત્રને જાણવું ખૂબ જ અઘરું છે.¹⁵ દુર્જનોના સ્વભાવ સર્પ જેવો હોય છે તેઓથી સજ્જનોને દૂર રહેવાની સલાહ આપતા પણ કવિ ચૂકતા નથી.

⁶. એજ - ૧.૨૨૪

⁷. વ્યસને રજકસ્યાપિ રાસભસ્ય યથા મતિઃ ॥ એજ - ૧.૫૩

⁸. અન્યાયિષુ કુતો જયઃ ॥ એજ - ૧.૫૪

⁹. રાજ્યાર્થી કુરુતે ન કિમ્ ? ॥ એજ - ૧.૬૪

¹⁰. મારયન્તિ સુતં બાલં ભ્રાતરં નિર્દયાશયાઃ ॥ એજ - ૧.૬૭

¹¹. એજ - ૧.૬૮

¹². એજ - ૧.૧૪૨

¹³. એજ - ૧.૭૪

¹⁴. એજ - ૧.૧૭૪

¹⁵. એજ - ૧.૧૮૧

જો પિતાની હાજરીમાં પુત્ર મૃત્યુ પામે તો નરકના દુઃખ કરતા પણ વધારે દુઃખ થાય છે.¹⁶ જો પોતાના પુત્ર પર દુઃખ આવી પડે તો તેને સહન કરવું ખૂબ જ અઘરું હોય છે.¹⁷ પુત્ર પિતા પર સૌથી વધારે નિર્ભર હોય છે.¹⁸ આ પ્રકારનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન સહજતાથી આ સૂક્તિઓથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સર્ગમાં કેટલીક સૂક્તિઓમાં વિરોધાભાસ પણ જણાય છે પણ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જણાય છે કે પ્રસંગાનુરૂપ આ પ્રકારનો વિરોધ છે. સળંગ બે શ્લોકોમાં પહેલાં તો નિદ્રાને દુઃખ દૂર કરનારી સખી તરીકે બતાવવામાં આવી છે¹⁹ અને બીજા શ્લોકમાં નિદ્રા કરનાર કશું કરી શકતો નથી ?²⁰ એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આવી જ રીતે પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના આધારે જ મનુષ્યને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની કીર્તિનો આધાર તેના સંચિત કર્મો હોય છે અને ફળની પ્રાપ્તિમાં ક્યારેય પણ અન્યાય થતો નથી તેવા વૈદિક સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન આ સૂક્તિઓમાં મળે છે.

यत्क्रियतेऽपवरके लोके तदपि कीर्त्यते ॥²¹

न भवेदन्यथाभावः पूर्वोपार्जितकर्मणाम् ॥²²

यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुते ॥²³

સૂક્તિઓના માધ્યમથી કેટલાક શાશ્વત સત્યોની પણ વાત કરવામાં આવી છે. ગીતાનું સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ ના ભાવને લઈને કવિએ અહીં પણ એક સૂક્તિ મૂકી છે.- અવશ્યમેકદા મૃત્યુર્ભવિષ્યતિ યથા તથા ॥²⁴

આમ પ્રાચીન સુપ્રસિદ્ધ વાક્યોના ભાવને લઈને પણ કવિએ પ્રસંગાનુરૂપ સૂક્તિઓનો બહુશઃ યત્ર તત્ર સર્વત્ર પ્રયોગ કર્યો છે. જેને વાંચતા જ અર્થગૌરવની , સારગર્ભિતતાની તત્ક્ષણ પ્રતીતિ થાય છે. અહીં સંક્ષેપમાં આ સૂક્તિઓ પાઠકો માટે પ્રસ્તુત છે. - દુર્જયા ભવિતવ્યતા ,²⁵ મુખબન્ધે હિ

¹⁶ . પુત્રાપહારદુઃખં હિ દુસ્સહં નરકાદપિ ॥ એજ - ૧.૭૭

¹⁷ . એજ - ૧.૧૬૪

¹⁸ . એજ - ૧.૨૧૩

¹⁹ . નિદ્રા હિ ચેદચ્છેદકરી સખી ॥ એજ - ૧.૯૨

²⁰ . નિદ્રિતઃ કિં કરોતિ હિ ॥ એજ - ૧.૯૩

²¹ . એજ - ૧.૮૬

²² . એજ - ૧.૧૪૪

²³ . એજ - ૧.૧૪૫

²⁴ . એજ - ૧.૧૧૧

²⁵ . એજ - ૧.૧૬૫

कार्याणि प्रायः सिद्ध्यन्ति नान्यथा ।²⁶ धर्मकार्येषु देवा हि त्वरन्ते दर्शनप्रियाः ।²⁷ समये समयजस्यापक्रमोऽपि हि विक्रमः ॥²⁸ परहस्तगतानां स्यात् किं न कष्टं शरीरिणाम् ॥²⁹ पंक्तिभेदे हि पातकम् ॥³⁰ आज्ञाभङ्गे हि नाथानामगदं किल ॥³¹ एकमार्गप्रवृत्तानां गतिरेकैव पान्थवत् ॥³²

જીવનની અનિત્યતાનું ,સુખ દુઃખના ગમનાગમનનું, રૂપ સૌંદર્યની વિનાશિતાનું અને મૃત્યુની નિશ્ચિતતાનું વર્ણન કરતાં આ નિમ્ન શ્લોકો બધી જ પ્રકૃતિના માનવીમાં વૈરાગ્યનો ભાવ જગાડી દે એવા છે.

यथैष बिभिदेऽम्भोदः पवनेन तरस्विना ।
तथैव देहिनां देहो रोगाभोगेन सर्वतः ॥
अनित्यं सर्वमप्येतत् पयःपूर्णाऽऽमकुम्भवत् ।
ममत्वमिति तत्रोच्चैस्तन्मोहस्य विजृम्भितम् ॥
पुत्रमित्रकलत्रेषु याऽऽत्मीयमिति भावना ।
पित्तोद्रेकवतां सेयं शङ्खादिषु सुवर्णधीः ॥
न दुःखैः खिद्यते प्राणी न सुखैरपि तुष्यति ।
तस्मान्मुमुक्षुभिः किन्न भूयते द्वन्द्वहारिभिः ॥
य एव रूपान्नारीणां कन्दर्पं तनुतेतराम् ।
स एव वार्धके प्राप्ते कं दर्पं संविधास्यति ॥
य एव मन्द्रनादेन भारतीवल्लकी यथा ।
स एव श्लेष्मणा हन्त ! भाषमाणोऽरघट्टति ॥
यैरेव श्यामलैः स्निग्धैः केशपाशैः प्रशस्यते ।
तैरेव तूलपूलप्रस्पर्धिभिः परिभूयते ॥
य एव सुरभिद्रव्यैश्चलत्कर्पूरवृक्षति ।

²⁶ . એજ - ૧.૨૨૧

²⁷ . એજ - ૧.૨૬૦

²⁸ . એજ - ૧.૮૬

²⁹ . એજ - ૧.૮૪

³⁰ . એજ - ૧.૧૦૮

³¹ . એજ - ૧.૧૧૦

³² . એજ - ૧.૧૧૨

स एव कुष्ठसम्भूतव्रणगन्धैः शवायते ॥³³

આમ આજથી ઘણાં વર્ષ પહેલાં લખાયેલી આ સૂક્તિઓ તે સમય માટે જેટલી ઉપયોગી હતી તે સામ્પ્રત સમય માટે પણ એટલી જ ઉપકારક છે. આ સૂક્તિઓ આપણાં જીવનને સુંદર, આકર્ષક, ઉત્કૃષ્ટ, અને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. જીવનરૂપી સાગરમાં જ્યારે આપણે દુવિધા, ધર્મસંકટ કે મુશ્કેલીઓમાં મૂકાઈએ છીએ ત્યારે આ સૂક્તિઓ નૌકાની જેમ આપણી રક્ષા કરે છે અને માર્ગ પણ ચીંધે છે. આ લાઘવની વિશેષતાથી યુક્ત સુભાષિતો નીરસમાં સરસતા, નિરાશામાં આશાવાદ, અનુદારમાં ઉદારતા, સ્વાર્થમાં પરાર્થભાવ નક્કીપણે જગાડે છે. આવી સૂક્તિઓ ક્યારેય જૂની નથી થતી કે પુનરુક્ત લાગે છે. આચાર્ય આનન્દવર્ધનનો આ શ્લોક આ સૂક્તિઓ પર નિસ્સંદેહ લાગૂ પડે છે.

न च तेषां घटतेऽवधिः न च ते दृश्यन्ते कथमपि पुनरुक्ताः ।

ये विभ्रमा प्रियाणामर्था वा सुकविवाणीनाम् ॥³⁴

³³ . એજ - ૧.૨૦૦ -૨૦૭

³⁴ . દ્વન્યાલોક ૪.૭

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના 'વિભૂતિયોગ'નું દાર્શનિક વિવેચન

પ્રા.હાર્દિક.એમ.ગોહિલ

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક(સંસ્કૃત)

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, સોનગઢ જિ.તાપી

ગીતાના દરેક અધ્યાયનું આગવું દાર્શનિક સૌન્દર્ય છે. તેમાંય ગીતાના વિભૂતિયોગની દાર્શનિકતા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. આમ તો, ગીતાનો દરેક શબ્દ દાર્શનિક ભાવથી સંપન્ન છે. વેદમાં,ઉપનિષદમાં અને દાર્શનિક ગ્રંથોમાં જીવ,જગત અને બ્રહ્મ વિશે જે વિચાર થયો છે તે અહીંયા વિભૂતિયોગમાં એકદમ સરળ રીતે રજૂ કરાયો છે. બ્રહ્મને નિહાળવાની એક નવી દૃષ્ટિ બતાવી છે. અહીંયા, અધરી ભાષા ગીતાકારે વાપરી નથી. કેમ કે, તેને વિષયની રજૂઆતમાં વધારે રસ છે.

'વિભૂતિ'(૧) શબ્દ બ્રહ્મના સ્વરૂપનાં અર્થમાં વપરાયો હોય તેવું લાગે છે કારણ કે, સામાન્ય જગતનો સિદ્ધાંત છે કે, કારણ કાર્ય વગર નથી રહેતું અને કાર્ય કારણ વગર રહેતું નથી અને જેવું કારણ તેવું જ કાર્ય હોય છે.(૨) જગત બ્રહ્મનું કાર્ય છે તેથી બ્રહ્મ પણ જગતથી અલગ હોય તે અશક્ય છે. કાલિદાસે પણ અભિજ્ઞાનશાકુંતલમાં શિવની અષ્ટમૂર્તિની વાત કરી છે(૩) તે આ પરબ્રહ્મનાં વિભૂતિના સન્દર્ભમાં જ છે જે ગીતાકારે બતાવેલી વિભૂતિ સાથે ઘણી સમાનતા જોવા મળે છે.

વેદમાં થયેલી પ્રકૃતિની દૈવી સ્વરૂપમાં થયેલી સ્તુતિ પણ સગુણ ઉપાસનાનું ઉદાહરણ છે. જે સ્વરૂપને ગીતાકારે વિભૂતિમાં સમાવ્યું છે. એટલે સાવ સીધી વાત કે, બ્રહ્મને સમજવું અને નિહાળવું હોય તો સર્વ પ્રથમ જગતને સમજવાની વૃત્તિ હશે તો બ્રહ્મના અનાદિ સ્વરૂપને સમજવામાં સરળતા પડે તેમ લાગે છે. જગતને નકારનાર કે નિંદા કરનાર બ્રહ્મને પૂર્ણ રીતે પામી શકે જ નહિ; તે સિદ્ધ છે કારણ કે, ગીતાકારની દૃષ્ટિએ જગત એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. એક બીજો અર્થ એ પણ કરી શકાય કે, પ્રકૃતિ સાથે માણસનો વ્યવહાર સૂમેળ ભર્યો રહે તે હેતુથી ગીતાકારે પ્રકૃતિના સ્વરૂપને વિભૂતિ તરીકે ગણાવી હોય તે શક્ય છે.આ રીતે ગીતાકારનો પ્રકૃતિપ્રેમ પણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

હવે, વિભૂતિનું દાર્શનિક વિવેચન જોઈએ. અધ્યાયનાં આરંભમાં ભગવાન અર્જુન કહે છે. મારી ઉત્પત્તિનાં કારણો દેવો અને મહર્ષિઓ જાણતા નથી. હું તેમનો પણ આદિ છું. જે મને અજન્મા,અનાદિ અને લોકોના મહેશ્વર તરીકે જાણે છે તેઓ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. પ્રાણીઓના બુદ્ધિ,જ્ઞાન,અસંમોહ,ક્ષમા વિગેરે ભાવો ભગવાનથી થાય છે. પ્રાચીન સમયના સાત મહર્ષિઓ,ચાર મોનિઓ તથા ચૌદ મનુઓ કે જેમનાથી આ પ્રજા જન્મી છે. તેઓ ભગવાનના માનસપુત્રો છે.

ભગવાન કહે છે, હું સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ છું. મારાથી બધું પ્રવર્તે છે, એ જાણી ડાહ્યા પુરુષો ભાવયુક્ત થઈ મારું ભજન કરે છે. મારામાં ચિત્તવાળા, મારામાં રહેલા પ્રાણવાળા, પરસ્પર મારો બોધ કરતાં અને મારી કથા કરતાં તેઓ સંતોષ પામે છે. મચ્ચિત્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયન્ત : પરસ્પરમ્૧૦/૯ ગીતા. સદા યોગમાં રહેલા અને પ્રીતિપૂર્વક મને ભજતાં તેઓને સમત્વ બુદ્ધિનો યોગ હું જ આપું છું. તેથી તેઓ મને મેળવે છે. તેમના પર અનુગ્રહ કરવા તેમના અંતઃકરણમાં રહી હું જ જ્ઞાનરૂપી દીપક વડે અજ્ઞાનથી થયેલા અંધકારનો નાશ કરું છું.(૪) પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, તત્ત્વમસિ(ગીતાકારની દૃષ્ટિએ તદહમસ્મિ) અને સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ સર્વે વેદવિધાનોનો સાર અહીંયા સમાયો છે. કૃષ્ણની વાણીમાં ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે, તેમાં ફક્ત સમર્પણ ભાવ જરૂરી છે. પરબ્રહ્મની એક વૈશ્વિક આકૃતિ ગીતાકારે આપણી સામે રજૂ કરી છે. માટીમાંથી ઘડો બન્યા પછી માટી ઘડામાં જ સમાય જાય, તેમ બ્રહ્મનિર્મિત આ જગતમાં બ્રહ્મ ઓતપ્રોત થયેલ છે. એટલે બ્રહ્મ સ્વયં જગતુ અસ્તિત્વ બની ગયું છે, તેનાથી અલગ છે જ નહિ. ગીતાના વિભૂતિયોગમાં બ્રહ્મની આ આકૃતિ સાકાર થતી જોવા મળે છે. પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર બ્રહ્મ પ્રસરેલું છે. ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં.....૧ ઈશ.ઉ. ની દાર્શનિક ચર્ચા ગીતાના આ અધ્યાયમાં જનભાષામાં વહેતી મૂકી છે. તેથી વિષ્ણુ એટલે જ જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત એવું તત્ત્વ.

અર્જુન કહે છે: તમે પરબ્રહ્મ, પરમધામ અને પરમતત્ત્વ છો, દિવ્ય અને શાશ્વત પુરુષ છો, આદિદેવ, અજન્મા અને સર્વવ્યાપી છો. ઋષિઓ, નારદ વિગેરે તમને આવા જ કહે છે. તમે પોતે પણ મને એમ જ કહો છો. એ બધું હું સાચું માનું છું. તમારા સ્વરૂપને દેવો-દાનવો જાણતા નથી. જે વિભૂતિઓ વડે તમે આ લોકમાં વ્યાપીને રહેલા છો, તે તમારી દિવ્ય વિભૂતિઓ મને કહો. ક્યા પદાર્થોમાં હું તમારું ચિંતન કરું ? તમારી વાણીથી મને તૃપ્તિ થઈ નથી.

શ્રીકૃષ્ણ પોતાની દરેક વિભૂતિનું સવિસ્તર વર્ણન કરે છે, જે તમારી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરું છું.

નામ	વિભૂતિ	નામ	વિભૂતિ	નામ	વિભૂતિ	નામ	વિભૂતિ
ભૂતોમાં	આત્મા	ભૂતોમાં	ચેતન	મહર્ષિમાં	ભૃગુ	ઘોડામાં	ઉચ્ચૈઃશ્રવા
આદિત્યોમાં	વિષ્ણુ	કુન્દોમાં	શંકર	વાણીમાં	ૐકાર	હાથીમાં	ઐરાવત
તેજસ્વીઓમાં	સૂર્ય	યક્ષમાં	કૂબેર	યજ્ઞોમાં	જપ	મનુષ્યોમાં	રાજા
વાયુમાં	મરીચિ	વસુઓમાં	પાવક	સ્થાવરોમાં	હિમાલય	આયુધોમાં	વજ્ર
નક્ષત્રોમાં	ચન્દ્ર	પર્વતોમાં	મેરુ	વૃક્ષોમાં	અશ્વત્થ	ગાયોમાં	કામધેનુ
વેદોમાં	સામ	પુરોહિતમાં	બૃહસ્પતિ	દેવર્ષિમાં	નારદ	પુરુષાર્થમાં	કામ
દેવોમાં	ઇન્દ્ર	સેનાપતિમાં	કાતિકિય	ગન્ધર્વોમાં	ચિત્રરથ	સર્પોમાં	વાસુકિ

ઇન્દ્રિયોમાં	મન	જળાસયમાં	સમુદ્ર	સિદ્ધમાં	કપિલ	નાગમાં	અનંત
જળચરમાં	વરુણ	પિતૃઓમાં	અર્ચમાં	નિયમીઓમાં	યમ	દૈત્યોમાં	પ્રહલાદ
ગણનામાં	કાળ	પશુઓમાં	સિંહ	પક્ષીઓમાં	ગરુડ	વગવાનમાં	વાયુ
શસ્ત્રધારીમાં	રામ	જળચરમાં	મગર	નદીઓમાં	ગંગા	વિદ્યાઓમાં	અધ્યાત્મ
વાદીઓમાં	વાદ	અક્ષરમાં	અકાર	સમાસમાં	દ્વન્દ્વ	નારીમાં	કીર્તિ,શ્રી, વાક, સ્મૃતિ,મેઘા અને ક્ષમા
છન્દમાં	ગાયત્રી	મહિનામાં	માગસર	ઋતુઓમાં	વસંત	છળમાં	દ્યુત
યાદવોમાં	વાસુદેવ	પાંડવોમાં	અર્જુન	મુનિઓમાં	વ્યાસ	કવિઓમાં	શુકાચાર્ય
શાસનમાં	દંડ	વિજેતામાં	નીતિ	ગુહ્યપદાર્થમાં	મૌન	જ્ઞાનીઓમાં	જ્ઞાન

વેદાનાં સમવેદોડસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૧૦/૨૨ ગીતા

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણામ્ દેવર્ષિણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૧૦/૨૬ ગીતા

સાતમાં અધ્યાયમાં પણ વિભૂતિની ગણના કરી છે, તે પણ જોવા જેવી છે. જળમાં રસ,યન્દ્ર અને સૂર્યની પ્રભા, વેદોમાં પ્રણવ,આકાશમાં શબ્દ,પુરુષોમાં પૌરુષ, પૃથ્વીમાં ગન્ધ,અગ્નિમાં તેજ,પ્રાણીમાં જીવન, તપસ્વીમાં તપ,બિદ્ધિમાનમાં બુદ્ધિ,પ્રાણીમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ વગેરે વિભૂતિ ગણાવી છે.(૫)

આટલી વિભૂતિઓ ગણાવ્યા પછી અંતે ભગવાન કહે છે કે, મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી. જે જે વસ્તુ વૈભવ,લક્ષ્મી અથવા પ્રભાવયુક્ત હોય તે તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ તું જાણ. હું એક અંશથી આ જગતને વીટળાઈને રહ્યો છું. આ વિભૂતિઓમાં પ્રકૃતિઓનાં પદાર્થો જ સમાવિષ્ટ છે અને વેદમાં વિરાટપુરુષની કલ્પનાને નવી રીતે રજૂ કરી છે. કઠોપનિષદ પણ બ્રહ્મના સ્વરૂપને ઓળખાવતા કહે છે કે, બ્રહ્મ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ અને મહાનથી મહાન છે.(૬) વેદનાં ઋષિએ પણ પ્રકૃતિના તત્ત્વની જ ઉપાસના કરી છે.

ભૂમિસૂક્ત,અગ્નિસૂક્ત,ઇન્દ્રસૂક્ત,ઉષાસૂક્ત,વિશ્વામિત્રનદીસૂક્ત વિગેરે તેના ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. જે ગીતાકાર વિભૂતિ તરીકે ગણાવે છે. આ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ આપણને નવી બાબત જણાવે છે કે, પરમતત્ત્વ જગતથી પર નથી, પણ એમાં જ સમાવિષ્ટ છે. માણસની આદિકાળથી પરમતત્ત્વ

વિશેની ઝંખનાને ગીતાકારે આકાર સ્વરૂપ આપ્યું છે. વિશ્વ સાહિત્યની દરેક ભાષામાં આની અસર જોવા મળી છે. ગુજરાતી ભજનોમાં, સંસ્કૃત સ્તોત્રમાં હિન્દી ભજનોમાં આ દરેક તત્ત્વની ઉપાસના કોઇને કોઇ સ્વરૂપે થઇ છે. જગતમાં જ પરમતત્ત્વ ઓતપ્રોત છે. સાકર દૂધમાં ભળે તેમ જગતમાં પરબ્રહ્મ અવિભાજ્ય રીતે રહેલ છે. આ બ્રહ્માંડ જ બ્રહ્મનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. જે સગુણ, સાકાર અને અનાદિ છે. બ્રહ્માંડના દરેક ગ્રહો (પૃથ્વી પણ)ને ગતિ કરાવનાર તત્ત્વ જ નિરાકાર પરબ્રહ્મ છે. જે વર્ષોથી જગતનું આદિ, મધ્ય અને અંત છે. કૃષ્ણ ગીતામાં વ્યક્તિવાચક નામ બની રહેતું નથી, પણ પરમતત્ત્વવાચક અવિનાશી ઉપાધિ બની રહે છે. આ અધ્યાત્મનું દાર્શનિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઇ જાય તો વેદ, પુરાણ, ઉપનિષદ, દર્શનો, વિગેરેમાં કહેલ પરમતત્ત્વને પ્રગટ રીતે ઓળખી શકીએ, તે જ આ અધ્યાયની ફલશ્રૂતિ હોઇ શકે.

દશમાં અધ્યાયમાં ભગવાનની વિભૂતિઓનું વર્ણન હોવાથી એનું નામ 'વિભૂતિયોગ' છે. તેમાં ૪૨ શ્લોકો છે. ટીકાકારોએ વિભૂતિ શબ્દને જુદી જુદી રેતે સમજાવ્યો છે. તેના વિસ્તાર, ઐશ્વર્ય, સ્વામિત્વ, મહિમા, આવિર્ભાવ વગેરે અર્થ કર્યા છે. અવતાર અને વિભૂતિમાં તફાવત છે. ભગવાન જતે પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન કરીને અમુક હેતુઓ માટે સંસારમાં અવતરે તે અવતાર છે. જ્યારે મર્ત્ય વસ્તુઓમાં વિશિષ્ટપણે આવિર્ભાવ પામેલ અમર્ત્ય તત્ત્વ તે વિભૂતિ છે. અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં જે યાદી આપી છે તે તરત સ્ફૂરે એવા વિચારના સંબંધથી સંકળાયેલી છે. આ યાદી વિષ્ણુથી શરૂ થાય છે અને જ્ઞાનથી પૂરીએ થાય છે. હિંદુ સમાજમાં ગાય, પીપળો, ગંગા, સમુદ્ર, હિમાલય વગેરેની પૂજા, તે ભગવાનની વિભૂતિ હોવાથી, કરવામાં આવતી હોય તેમ લાગે છે. સાતમાં અધ્યાયમાં કેટલીક વિભૂતિઓ વર્ણવી હોવા છતાં આ અધ્યાયમાં વધુ વિશદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સમુદ્ર, પર્વત વગેરે મહાન વિભૂતિઓમાં પરમેશ્વર તરત આંખોમાં સમાઇ જાય છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપી અને અણુએ અણુમાં રહેલ છે. જ્યાં જ્યાં સારી કે કાંઈ ખરાબ વિશિષ્ટતા રહેલી હોય તે બધાને ગીતાએ પરમેશ્વરની વિભૂતિ કહેલ છે. વાસુકિ, સર્પ, અનંત, નાગ, દ્યુત વગેરે પણ વિભૂતિઓ છે. કેમકે, તેમનામાં વૌભવ મહાનતા પ્રતાપ છે. પરમાત્માની વિભૂતિઓનો પાર આવે તેમ નથી. એટલે ભગવાને યદ્યદ્વિભૂતિમત્ સત્ત્વમ્ ૧૦/૪૧ ગીતામાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે વિભૂતિના ખ્યાલને સમજાવ્યો છે. અંતે સંસ્કૃતના એક સુભાષિતમાં સરસ કહ્યું છે કે, સર્વદેવનમસ્કારં કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ।

પાદટીપ:

૧ સમૃદ્ધિ, કલ્યાણ, પ્રતિષ્ઠા, ઉચ્ચપદ પૃ. ૧૦૧૮ સં. શ. કો.

૨ અસદકરણાદુપાદાનકરણાત..... ॥ પૃ. ૫ સાંખ્યકારિકા

૩ યા સૃષ્ટિ સષ્ટરાદ્યા વિધિહૂતં યા હવિર્યા.....॥ ૧/૧ અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ્

૪ અ. ૧૦/૧૮ ગીતા

૫ ધર્માવિરુદ્ધઃ કામઃ.....॥ ૭/૮ ગીતા

૬ અણોરણીયાન્મહતો મહીયાન્.....॥ ૨/૨૦ પૃ.૨૨૭ કઠોપનિષદ

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ:

૧, સંસ્કૃત હિન્દી શબ્દકોશ,વામન શિવરામ આપ્ટે, કમલ પ્રકાશન ન્યુ દિલ્લી

૨, અમરકોશ,કે.કા.શાસ્ત્રી,યુનિસર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,૧૯૯૮

૩, અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ્ સંપાદક:શ્રીકૃષ્ણમણિત્રિપાઠી,

ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી આ.૨૦૦૯

૪,સાંખ્યકારિકા, ઇશ્વરકૃષ્ણ,

પ્રકાશન: સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર,અમદાવાદ પ્ર.આ.૨૦૧૪

૫, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર

૬, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, અ.૭થી૧૨ પ્રકાશન: સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર,અમદાવાદ પ્ર.આ.૨૦૧૪

USE OF INDIAN ENVIRONMENT AND THEME IN “THE GUIDE” BY R.K.NARAYAN

- Mr. Kalpeshkumar H. Solanki

M.A.,B.Ed.,M.Phil (English) Lecturer in English,

The Veraval Education Society BBA/BCA College, Veraval-362265

Indianness of R.k.Narayan

R.K.Narayan is an Indian Writing in English and his Indianess is reflected in various ways in the novels.

(1) He is a story-teller first and last, and he is a story-teller in the Indian tradition His tales are episodic and loose in construction Except in *The Guide*, there is a straightforward chronological narration.

(2) He has a great regard for family ties and pieties of the home and the family, Human relationship, particularly domestic relationships, occupy a central place in his novels If the accepted norms are violated, the order is disturbed, and order is restored and normalcy established once again largely as a result of the influence if the family This stress on the role of the family shows his Indianness

(3) There are a number of housewives in his novels, who bear the tyranny of their husbands, passively and meekly They are all typically Indian wives Even when they revolt, like Savitri in *The Dark Room*, the revolt is temporary and they return to their home and their children Even Rosie in *The Guide*, shows her essential Indianness in her solicitude for her husband and the attitude of resignation she adopts when Raju is arrested for forgery She tells him : “ *I felt all along you were not doing the right things This is Karma What can we do ?* ”

(4) His Indianness is further seen in the introduction of much that is fantastic but which is credible in the Indian context. Many popular superstitions., rituals and beliefs are frequently exploited: Sadhus, Sanayasis and Swanis are ever-recurring character In *The Guide* there is fasting to bring down the rain, and Raju is easily taken to be a Mahatma by the credulous villagers, Communication with the sprit of the dead, undertaking of a fast to please a god or goddess to win some favour or other, are other relevant examples Much is woven into the fabric of his novels, which recognizes no logic.

(5) There is the exploitation of such Indian motifs as cobras and dancing girls as, devadavis for example, in *The guide Rosie reads Natya Shastra of Bharat Muni*.

(6) Frequent use is made of Indian myth and legend as in God, Demons and others Stories An Indian myth forms the background to The background to The Man-Eater of Malgudi .

But in one important respect he deviates from the Indian tradition He Steers clear of didacticism he makes no attempt to preach or deliver a message He is perhaps a moral analyst, an analyst of Character and conduct but he does not attempt to impose his views on his readers “He is an analyst of individual feelings, emotions and action, in an

exploration of hidden human conflicts. Nowhere in his novels does he preach or pontificate in the Indian tradition”

The Indian Theme and Atmosphere

Simple Narration and Indian Motifs

The novel is an essentially western art form but Narayan has successfully used it to express Indian sensibility. Narayan’s art is a curious blend of western method and Eastern material. The Indianness of Narayan is seen in various ways. It is seen in his simple and traditional mode of narration, which is straightforward and chronological, even in the *Guide*, where part of the story is narrated by Raju and a part by the novelist. It is also seen in his exploitation of such Indian motifs as cobras, Devdasis, Bharatnatayam, Gurus, Sadhus and Swamis. It is also seen in the setting of the novel. Malgudi is a typical Indian town in the process of transition from a semi-agricultural town to a big city and the change is symbolic of the change that was taking place in India as a whole.

Stress on the Family

This Indianness is also seen in his stress on the family which is assigned a place of central importance in each of the novels. As **William Walsh** points out, “The family is the immediate context in which his sensibility operates, and his novels are remarkable for able subtlety and conviction with which family-relationships are treated – that of son and parents and brother and brother in *The Bachelor of Arts*, of husband and wife and father and daughter in *The English Teacher*, of father and son in *The Financial Expert*, and of grand-mother and grandson in *Waiting for the Mahatma*. The Closeness of relationship between the adults and children, and the absence of watertight compartments between the worlds of the two, constitute the basis of these novels” But the action is developed through the conflict between the ego-centricity of an individual member and the family’s claim on him

Typically Indian Heroines

The heroines of Narayan are typically Indian. Rosie in *The Guide* is not so meek and submissive as the heroines in other novels, and she is also more modern, but even she shows her essential Indianness in the attitude of resignation she adopts when Raju is arrested for forgery. She tells him: “*I felt all along you were not doing right things This is karma What can we do?*” Even though she has sexual relations with Raju, the pull of middle class morality and traditional subservience of a Hindu wife to her husband make her remark, “*After all he is my husband I have to respect him, I cannot leave him there*” she practices Bharat Natayam and reads Natya Shastra of Bharat Muni

Indian Credulity – Superstitious Nature

The Indianness of Narayan is also seen in his treatment of the credulous and superstitious villagers of India. They believe in *Sadhus and any fraud and cheat can easily impose upon them and make them worship him as a Guru or Mahatma*. Raju is able

to deceive them quite easily: they worship him, heap food and other offering upon him They accept him as their spiritual guide and mentor. When there is drought and famine, their reaction is typically Indian. The continued absence of rains evokes fantastic speculations from the villagers. One villager wants to know if the 'rains fail' because, the movement of aeroplanes disturbs the clouds', While the other seeks to know if, the atom bombs are responsible for the drying up of the clouds'. This reveals a peculiar aspect of Indian life : the remarkable co-existence of science and superstition, knowledge and ignorance, mythology and weather- prediction .When cattle stop yielding milk and fail to drag the plough through the furrows, when sheep look scurvy and bony and when wells and earth dry up, the harmony of human relationship is acutely disturbed. "They quarreled over the water-hole for priorities, and there was fear, desperatuion and lamentation in their voices" *In all these matter, their response is entirely Indian*

Indian Response

Raju, the inhuman monster, and an ex-convict, is readily accepted by them as a Swami, and when he undertakes the fast they hail him as their savior. Their reaction to the fast itself is typically Indian. In India, every event and situation, even the most grim, is turned into an occasion for feasting and merry-making, They give feasts to celebrate a death. As the fasting Raju is on the verge of death a large crowd gathers on the banks of the river-women, children and men- and they eat, drink and make merry.

Indian Theme: Order –Disorder -Order

In all these ways Narayan renders the Indian sensibility, in a western art-form. However, his Indianness is best seen in his theme According to Indian belief is custom, convention and traditional modes, are violated there is disorder, and chaos. Any deviation from the traditional norms results in disorder, and order and normalcy are restored only when there is a return to the normal, is also the traditional *The story of the novel is used to illustrate the rhythm of order-disorder–order.*

Raju's Violation of the Norn

Raju, a romantic individualist and self-seeker, creates disorder by violating traditional norms and morality : He seduces the Wife (Rosie) of another (Marco). The result is the husband goes away leaving the wife behind Thus he ruins is the domestic life of an innocent, confiding and generous man. Rosie, the seduced wife, comes to live with him. This creates disorder in the family. It is against traditional norms to have one's mistress in the home, it is a flagrant violation of the accepted order of things The neighbours are annoyed as she practices dancing, and his mother is compelled to leave the home of her husband and go to her brother's home in the village. This she does with a heavy heart. Raju's violation of accepted norms results in great misery and suffering for all concerned. There is disorder and chaos all around.

Consequent Disorder

Raju wastes his money on Rosie, and soon he faces financial ruin. He has to give up the railway stall, and he finds no time to take up his old work as a tourist guide. Whatever money his father had left is soon gone, and he is unable to pay his debts. There is some *Satan within him*, he laughs at the *Seth* when he comes to him to demand his money. The result is the *Seth* goes away in great anger and Raju has to face prosecution in the law-courts. Not only that, later on, when Rosie is launched as a dancer, he earns a lot of money. But he wastes it all in drinking and gambling with his friends. He keeps up a lavish way of living, much beyond his means. Then he conceals the book of Macro, meant for Rosie, and thus is guilty of misappropriation. Soon after, he commits forgery which lands him in jail. Rosie does her best to defend him and when he is jailed, she leaves him and returns to Madras. The disorder represented by Raju causes suffering to himself and to all those who enter his life.

The Turning Point

On coming out of jail, Raju sets up as a Swami, a Mahatma. He exploits fully the credulity and ignorance of the simple villages of Mangal, and lives in luxury as a parasite on their offerings. But there is failure of rains, and consequent drought and famine. Raju is called upon to undertake a fast to bring down the rain. He tries to escape the ordeal but in vain. He, therefore decides to face the situation to go through the fast to the best of his ability. In other words, he accepts the traditional norms, and decides to act in the way society expects him to act. This resolution is the turning point in Raju's career. He undertakes the fast, not because he believes that it would cause rainfall, but as a concession to popular belief and as an act of self-discipline and self-purification. "For the first time in his life he was making an earnest effort, for the first time he was learning the thrill of full application, outside money and love: for the first time he was doing a thing in which he was not personally interested." Rising above a narrow selfish identification of his fate with that of the whole humanity. Thus Raju rises, for the first time, above narrow individualism and self-seeking, and achieves spiritual regeneration by identifying himself with the life of the community. This is an act of supreme self-sacrifice in the noblest Hindu tradition of social and individual morality. The rain which Raju sees falling on the distant hills may be taken to symbolise the spiritual bliss which follows such an act of self-effacement. He dies but his death is his spiritual rebirth.

Conclusion

In short, the *Guide* is Indian both in its theme and atmosphere. Even while using a western art-form Narayan remains an Indian to the core. As **Srinivasa Iyenger** puts it we do witness in the novel, "*amid all the small talk and crazed thoughts, all the comic gestures and frantic movements, the miracle of Faith enacting its own mysterious surprise in minds darkened and deadened by the galloping herbs of the sickness of modern life*" From 'In my beginning is my end' to 'In my end is my beginning' is a full circle, indeed, and to this is in the noblest tradition of Hindu philosophy.

Bibliography

1. *"The Guide"*, By R.K.Narayan
2. *"A Study of Representative Indo-English Novelists"* by Uma Parameswarm.
3. *"Critical Essays on Indian Writing in English"* , Ed. by M.K.Naik.
4. *"Glossary of Literary Terms"*. By M.H. Abrahams.

“મૂલ્યો જ માનવીને માનવી બનાવે છે.”

- પ્રા.અમૃતભાઈ નાથાભાઈ પટેલ
બી.એડર્કલેજ, ભેટાલી
તા. ઈડર જિ.સાબરકાંઠા

પ્રસ્તાવના :

દરેક માણસની પોતાની જીવન રીત હોય છે. જે પ્રમાણે તે જીવન કેટલીક મૂલ્યવાન વસ્તુઓને પસંદ કરે છે. કોઈ પૈસાને મહત્વ આપે છે કોઈ ઈશ્વરને, તો કોઈ આનંદને, તો કોઈ સફળતાને મહત્વ આપે છે. પરંતુ આથી પસંદગીનો ખ્યાલ વ્યક્તિને શિક્ષણથી જ આવે છે. શિક્ષણ વ્યક્તિને મૂલ્યની ઓળખ છે.

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો મૂલ્ય એટલે કશુંક ઉપયોગી, ગુણવત્તાવાળું, મહત્વનું મૂલવી શકાય એવું. વિશ્વમાં મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ બીજું બાજુ કશું નથી. મનુષ્યત્વ શ્રેયઃત્વ અનિવાર્ય બને છે. જે આદર્શોનું અનુસરણ કરવાથી વ્યક્તિને ગૌરવ મળે, પ્રતિષ્ઠા પામે, સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે, સમ્માનનો અધિકારી બને એવા આદર્શો એટલે મૂલ્યો. કોઈ પણ દેશના અસ્તિત્વ અને વિકાસનો આધાર એ દેશના લોકજીવનમાં વ્યાપ્ત મૂલ્યો પર હોય છે. રાષ્ટ્રને પ્રગતિના પંથે આગળ ધપાવવામાં મૂલ્યો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એક જ સમાજમાં માનવીને ઈશ્વરની ઉપમા મળે છે. તો તે જ સમાજમાં બીજાને આંતકવાદીની આમ થવાનું કારણ એકના જીવનમાં મૂલ્યોનો સરવાળો છે તો બીજાના જીવનમાં મૂલ્યોની બાદબાકી.

મૂલ્યનો અર્થ

મૂલ્યને સંસ્કૃતમાં “ઈષ્ટ” શબ્દ છે. આ રીતે મૂલ્યનો અર્થ “ઈચ્છીત” થાય એટલે કે આપણી ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે પ્રવાસ કરીએ છીએ. જ્ઞાન આ પ્રયત્નનો માર્ગ ચીંધે છે. જ્ઞાનના આધારે જાગૃત અવસ્થામાં કરેલી ઈચ્છાઓની પૂર્તિ અથવા મેળવેલા લક્ષ્ય પરથી મૂલ્ય શબ્દને અભિવ્યક્તિ કરી શકાય છે. માનવીનું વર્તન રહેણીકરણી, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, આદર્શોનો સરવાળો એટલે મૂલ્ય.

“મૂલ્ય એટલે જીવન રીતિમાં વણાયેલો વિવેક” —કાકાસાહેબ કાલેલકર

“મૂલ્યો એટલે વ્યક્તિમાં નૈતિકતાનો વિકાસ” —ગાંધીજી

કોઈ પણ દેશનું મહત્વ તેની સંપત્તિના કારણે નહિ પણ તેના મૂલ્યોને કારણે હોય છે.”

મૂલ્યો એ જીવનની ઉત્તમ બાબતો માટેના માપદંડો છે.

મૂલ્ય શિક્ષણનો અર્થ :

માનવમાત્રને વ્યક્તિ કુંટુંબ સમાજ દેશ દુનિયા અને પ્રકૃતિ પ્રત્યે સદ્ભાવના જાગે તેવા કાર્યો કરવા પ્રેરણા આપતું શિક્ષણ એટલે મૂલ્ય શિક્ષણ

માનવીને ઈચ્છાઓ કે આકાંક્ષાઓ, જરૂરીયાતો અને આવેગોને સંતોષી શકે તેવું શિક્ષણ એટલે મૂલ્ય શિક્ષણ.

શિક્ષણનો ગર્ભિત હેતુ વ્યક્તિને મૂલ્યોથી ઓળખ અને મૂલ્યોની સમજ આપવાનો છે. આ અર્થમાં કોઈ ચોક્કસ ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ— વિચારની સમજ વિકસાવવી એ મૂલ્ય શિક્ષણનું કાર્ય છે. અહીં ઘટના તરીકે ‘હડતાલ’ પરિસ્થિતિ તરીકે ‘પર્યાવરણીય કટોકટી’ અને વ્યક્તિ વિચાર તરીકે ‘વિશિષ્ટ’ કાર્યશિબીર’ લઈએ તો તેના ફલિતાર્થોનું શિક્ષણ એ મુખ્ય શિક્ષણ છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

—શાળામહાશાળા કક્ષાએ વર્ષ દરમિયાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વચ્છતા, રાષ્ટ્રીયતા, સામાજિકતા વગેરે ગુણોની ખીલવણી માટે હોય છે. વિદ્યાર્થી જેટલા વર્ષ શાળામાં પસાર કરે છે.તેટલા વર્ષો દરમિયાન તે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે અને એક ચોક્કસ દષ્ટિકોણવિકસાવી પોતાની જીવનરીતિ માટે આચાર મીમાંસા કેળવે છે.

ભાવનાત્મક ક્ષેત્રના હેતુઓ

૧. ધ્યાનમાં લેવું ૨. પ્રતિચાર આપવો ૩.મૂલ્ય ધારણ કરવું ૪. મૂલ્યને વ્યવસ્થિત કરવા ૫. ચોક્કસ મૂલ્યને આત્મસાત કરવા.

—મૂલ્યશિક્ષણ એ મૂલ્યો પ્રત્યે સંવાદિતા વિકસાવાવ માટેની પ્રક્રિયા સમજ છે. કચરો ઘરમાં ન ફેંકવો અને જાહેરમાં ન ફેંકવો. આ બંને બાબતોની સમજ મૂલ્ય શિક્ષણ આપે છે. હડતાળ વ્યક્તિને હક્ક આપે છે. પણ દેશને નૂકશાન કરે છે. ખોટું બોલ્યા છીએ તાત્કાલિક સારૂ છે. પણ જેટલું ખોટું બોલ્યા પછી લાંબા સમય સુધી યાદ રાખવું કઠિન છે. વ્યક્તિ પોતાના જીવન વ્યવહાર દરમિયાન સાચા મૂલ્યોને પસંદ કરે તે મુજબનું જીવન જીવવા સક્ષમ બનેતે મૂલ્ય શિક્ષણ.

શિક્ષણ અને મૂલ્ય :

શિક્ષણ દ્વારા કયા મૂલ્યો વિકસાવવા જોઈએ તેનો નિર્દેશ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૧૯૮૬ માં છે. તેના નીચેના મૂલ્યોનો વિકાસની વાત કરવામાં આવી છે.

—જાતીય સમાનતા

—પર્યાવરણનું રક્ષણ

—બંધારણીય જવાબદારીઓ

—સામાજિક ભેદભાવો દૂર કરવા

—રાષ્ટ્રપ્રેમ

આ ઉપરાંત આંતર રાષ્ટ્રીય સમજ અને સહકાર, શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ, શ્રેષ્ઠની પ્રાપ્તિ માનવ અધિકારોનું રક્ષણ અને અખંડિતતા જેવા મૂલ્યોના વિકાસ અંગે પણ ઈચ્છા વ્યક્ત થઈ છે. રાષ્ટ્રીય અંકીકરણની સંપૂર્ણાનંદ સમિતિ (૧૯૬૧) એ વિદ્યાર્થીઓનું શું સાચું અને શું સાચું નથી. એ જાણવાની સમજવાની તક મળે તે માટે.

૧.ધર્મોના ઉપદેશ ૨. આંતરિક વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ ૩. મહાન પુરુષોનું દષ્ટાંતો દ્વારા તેમના ગુણો કાર્યો ૪. સમાજના પ્રણાલિગત સદ્ગુણો.

જવાબદારી સ્વીકારવાની તાલીમ, કાર્યમાં ખંત, સમાજસેવા, અન્યની લાગણીનો સ્વીકાર, વગેરેનાં સંદર્ભમાં નૈતિક કેળવણીની હિમાયત કરેલી છે.

મૂલ્યશિક્ષણના અભિગમો :

—પ્રત્યક્ષ અભિગમ

—પરોક્ષ અભિગમ

—પ્રસંગોપાત અભિગમ

—વિવેચનાત્મક તપાસ અભિગમ

—સમગ્રતયા પર્યાવરણીય અભિગમ

પ્રત્યક્ષ અભિગમ :

પ્રત્યક્ષ અભિગમ એટલે શાળાના સમયપત્રકમાં ફાળવવામાં આવેલ ખાસ. તાસોમાં હેતુપૂર્વકની અને પદ્ધતિસરની નક્કી કરેલ પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા માહિતીનું વિતરણ કરવામાં આવે તો આજે આ અભિગમ પ્રમાણે

શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિકતા, સ્વશિસ્ત સહનશક્તિ, ચારિત્ર્ય, આત્મવિશ્વાસ, સમાજસેવા, રાષ્ટ્રપ્રેમ, પ્રમાણિત વગેરે ગુણો વિકસાવે છે. આ ગુણો વિકસાવવા માટે મહાન પુરુષોના જીવન પ્રસંગો સારી વાર્તાઓ દંતકથાઓ વગેરેના અભ્યાસક્રમ કરવો જોઈએ.

પરોક્ષ અભિગમ :

આ અભિગમમાં શાળાકક્ષાએ વિષયવસ્તુ સાથે જે સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ કાર્યક્રમો પ્રયાસ પર્યટનનો વગેરે દ્વારા વિદ્યાર્થીના જીવનમાં મૂલ્યો ઉતારી શકાય છે.

આ માટે શાળાના પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવતા કાવ્યો, વાર્તાઓ, એકાંકીઓ, ઐતિહાસિક પ્રસંગો વગેરેમાંથી નિખરતા મૂલ્યોનું ગુણદર્શન કરાવવું અને વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં આ મૂલ્યો ઉતારે તે માટે શાળા કક્ષાએ નિબંધસ્પર્ધા, વક્તૃત્વ સ્પર્ધા, પ્રવાસ પર્યટન જેવી વિવિધ સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ.

પ્રસંગોપાત અભિગમ :

પ્રસંગોપાત અભિગમ એટલે શાળામના પર્યાવરણમાં કે સમાજમાં ઉભા થતા ચોક્કસ બનાવ કે પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં મૂલ્યોનું શિક્ષણ થાય તે શાળા કક્ષાએ વિષયવસ્તુ ભણાવતી વખતે ચર્ચા પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે સમયે મૂલ્યો કેળવી શકાય તે ઉપરાંત એકબીજાના અનુભવોનું આદાન-પ્રદાન કરવાથી પણ મૂલ્યો શીખી શકાય છે.

વિવેચનાત્મક તપાસ અભિગમ :

વિવેચનાત્મક તપાસ અભિગમ એટલે અધ્યેતા ઉદ્ભવેલી સમસ્યાનું વિશ્લેષણ માર્ગદર્શનની નજર હેઠળ થયા કરે અને એમાંથી સાચા કે ખોટા વર્તનને જુદા પાડી એમાંથી નીપજતા પરિણામો તેની અસર વગેરેનો અભ્યાસ કરે તે વર્તમાન સમયમાં મૂલ્યો કેળવવા માટે મૂકવામાં આવ્યા છે. તે અભિગમ પૂરવાર થાય છે. ઉ.ત.સરદાર પટેલ. સમગ્રતયા પર્યાવરણીય અભિગમ :

ઉપદેશ કે ભાષણ દ્વારા મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થાય જ એવું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મૂલ્યશિક્ષણની વિધિ ઔપચારિક નહીં અનૌપચારિક અને જીવન વ્યવહારની હોવી જોઈએ.

આજે આ દષ્ટિ એ ઘર શાળા મંદિર તેમજ અન્ય મંડળો જેવી સામાજિક સંસ્થાઓમાં વડીલો શિક્ષકો ધર્મગુરુઓ નેતાઓના આચરણ દ્વારા એવું સમગ્ર પર્યાવરણ સર્જાવું જોઈએ કે જેમાં રહીને વિદ્યાર્થી કે વ્યક્તિ નૈતિકતા કે મૂલ્યોના પાઠ શીખી શકે.

“अनुवाद में भाषा एक महत्वपूर्ण माध्यम”

- डॉ. प्रकाशचंद्र .ऐच. पटेल
महिला आर्ट्स कोलेज,
हिंमतनगर जि. साबरकांठा

प्रत्येक रचना का एक विशिष्ट उद्देश्य होता है अर्थात् रचना उद्देश्य पूर्ण होती है। रचनाकार अपने उद्देश्य की परिपूर्ति कई माध्यमों से करते हैं जिन में भाषा एक महत्वपूर्ण माध्यम है। भाषा भावों की आभिव्यक्ति माध्यम है। ‘भाषा’ शब्द संस्कृत की ‘भाष्’ धातु से बना है। जिसका अर्थ होता है वाणी को व्यक्त करना भाषा द्वारा मनुष्य के भावों विचारों और भावनाओं को व्यक्त किया जाता है और इनका माध्यम जितना ही स्पष्ट, सशक्त होगा, भाषा उतनी ही सुदृढ़ होगी उसमें कोई संशय नहीं है। डॉ. बाबुराय सकसेना के मुताबित जिन ध्वनि-चिह्नों द्वारा मनुष्य परस्पर विचार-विनिमय करता है वो चंचल होती है उसका रुकना असंभव है। यदि उनकी प्रवृत्ति है। भाषा का इतिहास पुराना है। हमारे भारत देश में लॉग कई कालों से तरह-तरह की भाषाएँ बोलते आये हैं। विविध प्रान्तों में भिन्न-भिन्न भाषायें प्रयुक्त होती रही हैं। हमारे ऋषियों, मुनियों, विद्वानों और कवियों ने आलग-आलग भाषा से व्यवहार किया है। संस्कृत भाषा देशकी पुरानी भाषा मानी जाती है जिसे आर्यभाषा मानी जाती है जिसे आर्यभाषा या देवभाषा भी कहा जाता है। संस्कृत भाषा के बाद जनभाषाओं का युग प्रारंभ हुआ जिनमें पालि, प्राकृत और अपभ्रंश भाषाएँ शामिल हैं। उसके बाद हिन्दी भाषा सामने आयी। अन्य भाषा की तरह हिन्दी भाषा अस्तित्व में आयी वो यूरोप की भाषाओं में जर्मन भाषा से मिलती जुलती है। जो विशेषता अंग्रेजी में नहीं वो हमें हिन्दी में दिखाई पड़ती है वो है अपने ही प्रत्ययों से नवीन शब्दों का निर्माण कर लेने की शक्ति। हिन्दी रचनाकार भाषा के रूप में प्रचलित हुई। हिन्दी भाषा अपनी विशेषताओं के कारण जनता की भाषा बन पड़ी।

हिन्दी का जन्म जन सामान्य की गोद में हुआ। हिन्दी में हजारों-लाखों शब्द प्रयुक्त हुए जो घरों-घरों समझे गये। हिन्दी शब्द का प्रयोग एक विशिष्ट शैली के अर्थ में भी होता है हिन्दी एक सशक्त और सरल भाषा उन्होंने संस्कृत की वर्णमाला और उच्चारण को अपनाया है हिन्दी भाषा आज सारे देश की भाषा बन गई है। हिन्दी भाषा साहित्य, पत्रकारिता स्कूल, कोलेज, प्रशासन, संसद आदि में गई हिन्दी एक सशक्त जीवित और सशक्त भाषा है। हिन्दी भाषा अपनी रचनात्मकता के कारण प्रसिद्ध हुई उनमें अन्य भाषाओं की ध्वनियों, मुहावरों, कहावतों को पचाने की क्षमता है उन्होंने अपना अलग शब्द भंडार समृद्ध किया है। हिन्दी में अनुवाद कार्य बड़ी मात्रा में हो रहा है। हिन्दी में अनुवाद कार्य बड़ी मात्रा में हो रहा है। अपनी सरलता के कारण वो प्रसिद्ध हो रहा है। हिन्दी की संरचनात्मक प्रकृति की रक्षा करते हुए और यथासंभव अनुवाद कार्य होने चाहिए।

દક્ષિણ ગુજરાતનાં ઘોડિયા આદિવાસી સમાજનાં મૃત્યું પ્રસંગેના રિત-રીવાજો મૃત્યું અત્યેષ્ઠી ક્રિયાનાં રિત-રીવાજો

- પ્રો. ડો. શૈલેષકુમાર મણીલાલ પટેલ
(અર્થશાસ્ત્રવિભાગ)
આદિવાસી આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ
ભિલોડા, જી.સાબરકાંઠા

માણસ મૃત્યું પામ્યાં પછી તરતજ શબના શરીરને સીધું રાખી હાથ પગ વગેરેને વ્યવસ્થિત ગોઠવી દેવામાં આવે છે. આંખો અને મોં બંધ કરી દેવામાં આવે છે. નાક મોં તથા કાનમાં રૂનાં પુંમડાં મુકી દેવામાં આવે છે. મોં મા ગંગાજળ અને તુલસીનું પાન તથા ૧ રૂપિયાનો છિકો મુકવામાં આવે છે. ખાટલા ઉપરથી મૃતક શબને જમીન ઉપર પૂજા અથવા ડાંગરની પુળીની પથારી કરી તેની ઉપર ગાંદલું (ગોદડું) પાથરી શબનું માંથું ઉત્તર દિશા તરફ રહે તેરીતે પથારી ઉપર ઉઘાડવામાં (સુવાડવામાં) આવે છે. શબનાં માંથા નીચે દાતરડું મુકવામાં આવે છે.

બાજુ માં ડાંગરનાં દાણા મુંકી તેના પર કોડીયામાં ઘીનો અખંડ દીવો સળગતો રાખવામાં આવે છે. અગરબત્તી શળગાવી બટાકાનાં નાના ટુંકડો કે માટીનાં ગોળાનું સ્ટેન્ડ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઘરનાં કુંટુબીજનો સગાવહાલાઓ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ મોટા અવાજે મરનારની વિવિધ કાર્યપ્રવૃત્તિની યાદ અપાવી રડતી હોય છે. ગામનાં લોકો સગાવહાલાઓ તથા સર્વે સબંધીઓ ભેગા થાય છે. ત્યાર પછીજ અંતિમયાત્રાની તૈયારી કરવામાં આવે છે.

અંતિમયાત્રા માંટે શબ માંટે ઠાઠડી તૈયાર કરવાનું કાર્ય મરનારનાં કુંટુબીજનો ભાઈઓ તૈયાર કરે છે. ખાસ કરીને તાજી વાંશ (બંબુ) તે ન મળેતો શુકી વાંશ કાપી ને તેની શબશૈયા તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે માં એક લાકડું સાગનું હોવું જરૂરી માનવામાં આવે છે. બીજું વાંશનું કે ટોકરાનું હોય છે. તે બે લાકડા ઊભા મુંકી તેની ઉપર વાંશનાં નાના ટુંકડાઓ પાડી તેને ચીરીને તેને થોડા થોડા અંતરે મુંકી તેને ડાંગરની પુળી માંથી બનાવેલ દોરી થી કે બજારમાંથી તૈયાર સુત્તર (કાચા સુત્તર નાં દોરા માંથી બનાવેલ)નો દોરો લાવી તેને કોઈ પણ જગ્યાએ ગાંઠ માર્યા વગર બાંધવામાં આવે છે. આ રીતે તૈયાર કરેલ ઠાઠડી ને (શબશૈયા) કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર ડાંગરની પુળી પાથરી તેની ઉપર ગાંદલું કે ગોદડું પાથરવામાં આવે છે. માંથા પાસે તકીયું (ઓશિકું) મુકવામાં આવે છે. આ રીતે શબ શૈયા તૈયાર થઈ ગયા પછી

શબને ઘરનાં રસોડામાં લઈ જવામાં આવે છે. શબને ખુરશી ઉપર ઉત્તર દિશામાં મોં રાખી બેસાડવામાં આવે છે. ત્યાં ચુલા ઉપર નવા માટલામાં (દોરીયો) પાણી ગરમ કરવા માં આવે છે. જેને (હાંખોડ) દૂધી માંથી બનાવેલ ચમચાનો ઉપયોગ પાણી માંટલા માંથી લેવા માંટે કરવામાં આવે છે. ઘરની સૌથી મોટી(વડીલ) વહૂં હોય તે શબને માંથા થી પગ સુધી નીચે ઉતરતા ક્રમમાં પાણીથી સ્નાન કરાવે છે.

જો મરનાર પુરુષ હોય તો તેને નવી પેન્ટ, શર્ટ, લેધો , ઝબ્બો, ઘોતી, ટોપી પહેરાવે છે. કપાળમાં શિંદુરનો ચાંદલો કરવામાં આવે છે.

જો મરનાર સ્ત્રી હોય તો નવી સાંડી , બ્લાઉસ , ચુંડી (બંગળી) , ચાંદલો , આંખોમાં કાજળ આંજવામાં (પુરવામાં) આવે છે. શબની ઉપર સુંગધિત દ્રવ્યો (સેન્ટ) નો છંટકાવ કરવામાં આવે છે. શબને ગંગાજળ

કુંટુબના સભ્યો પીવડાવે છે. શબની કંકુ, અબીલ, ગુલાલ, ચોખાથી પૂજા કરે છે. શબના પગના પંજાની કંકુ અને પાણીથી તૈયાર કરેલ લેપ દ્વારા કોરા કાગળમાં છાપ લેવામાં આવે છે. અને તેની છબી મઢાંવીને પુજાના સ્થાનમાં રાખવામાં આવે છે.

શબને ઘરમાંથી બહાર કાઢતી વખતે એક માટીનાં નાના માંટલામાં દેવતા, (અગ્નિ દેવતા) છાણાં નાંખી તૈયાર કરવામાં આવે છે. માટલાને ડાંગરના પુળા માંથી તૈયાર કરેલ દોરીથી બાંધેલ હોય છે. જેને આગીયો કહેવામાં આવે છે. આગીયો લઈને એક વ્યક્તિ આગળ ચાલે છે. તેની પાછળ ચાર વ્યક્તિ શબને પકડીને બહાર આવે છે.

જો વ્યક્તિનું મૃત્યું પંચાગમાં થયું હોય તો તેની આલગથી વિધિ થાય છે. શબને ઘરની બહાર કાઢતાં પહેલાં ઘરનાં દરવાજા પાસે એક વ્યક્તિ શાજની (એક પ્રકાર નું ઘાસ) પુળી દરવાજાની મધ્યમાં રાખી દેવામાં આવે છે. આજુ બાજુ સરખા ભાગે ઘાસને ફેલાવી ઉભો રહે છે. તેની વચ્ચેથી શબને ઘરની બહાર કાઢવામાં આવે છે. પછી શાજની પુળી એક બાજુ કેરી દેવામાં આવે છે.

ઘરનાં આગણાંમાં તૈયાર કરીને મુકેલ (શબશૈયા) ઠાઠડી ઉપર ઉત્તર દિશામાં માંથુ રાખી સુવાડવામાં આવે છે. તેના ઉપર કફન શબનું મોં ખુલ્લું રહે તેરીતે તેને ઢાંકવામાં આવે છે. પછી ડાંગરની પુળી (ઘાસ) માંથી તૈયાર કરેલ દોરીથી શબને એક પાગ ગાંઠ માંચાં વગર બાંધવામાં આવે છે. તેની ઉપર કુલની ચાદર અને પુષ્પોના હાર શબને સગાસબંધીઓ પહેરાવે છે. દસ, વીસ, પચાસ. સૌરપિયાની દક્ષિણા મુકી પગલાગે છે. મરનાર વ્યક્તિ માંટે રસોઈ બનાવનાર વ્યક્તિ અલગ હોય છે. એ વ્યક્તિ સગાભાઈજ હોય છે. તે નમળે તો બીજા કોઈ કુંટુબનો વ્યક્તિ વેચાતો (ખરીદીને) લેવો પડે છે. વેચાતો એટલે કે તે રસોઈ કાર્ય કરવા માંટે કાર્ય બદલ રૂપિયામાં મહેનતાણું ચૂકવવું પડે છે તે વ્યક્તિ કક્ત પેન્ટ કે ઘોતીજ પહેરેલી હોય છે. તેજ વ્યક્તિ શબની રીત-ભાત પુજાવિધિ કરે છે. રસોઈમાં કક્ત ભાત (ચોખા) રાંધવામાં આવે છે. તેમાં થોડું મીઠું નાંખી તૈયાર કરે છે. અને તેની સાથે આથેલી કેરી (પામચું) નાં નાના ટુંકડાઓ કરી મુકવામાં આવે છે. તેના ત્રણ પડીકા ખાખરાં (પળસ કે કેસુડો) નાં પાનમાં ભેડાંળી કે દેશી ભીંડાંના વાકથી કે રેસા થી બાંધવામાં આવે છે. શબના નીચે એક પડીકું માંથા પાસે મુકવામાં આવે છે બીજુ પડીકું કમરની નીચે અને ત્રીજુ પડીકું પગની નીચે મુકવામાં આવે છે. અને લીલી હળદરને વાંટીને તેમાં પાણી ઉમેરી એક વાટકામાં પેસ્ટ તૈયાર કરીને તેને શબનાં માંથાથી પગ સુધી છાંટી દેવામાં આવે છે.

ઘરનાં કે કુંટુબનાં ચાર વ્યક્તિઓ જેઓ શબને ખાંધ મારનાર કે ઉપાડનાર હોય તેમનાં માંથા ઉપર અબીલ, ગુલાલ, શિંદુર નાંખવામાં આવે છે. શિંદુર ચોખાનો ચાંદલો કરી કુલનો હાર પહેરાવવામાં આવે છે. અંતે સર્વી સ્વજનો તથા ઘરનાં કુંટુબીજનો ગામના લોકો સમુહમાં શાંતિપ્રર્થનાં અને આરતી કરી બે મિનીટનો મૌન રાખી સ્વર્ગમાં નવા આવનાર બાળકને સ્વીકારી લેવાની વિનંતી કરે છે. અને શબની પ્રદક્ષિણા પુરી કરી આગિયો લેનાર વ્યક્તિ કુહાડી સાથે આગળ ચાલે અને ચાર વ્યક્તિઓ શબની ઠાઠડીને ઊંચકીને "રામ બોલો ભાઈ રામ " ની ધૂન ગાતા અંતિમ યાત્રા નીકળે છે. એક વ્યક્તિ ડાંગર (ભાત) માં થોડા છુટાં પૈસા નાખી થોડા થોડા અંતરે રસ્તાની બાજુમાં જમીન ઉપર નાંખતો જાય છે. કુંટુબી જનો તથા કળિયાની સ્ત્રીઓ રડતા રડતા ઘર થી થોડે દૂર વિશામાં સુધી આવે છે. વિશામો બોરડી કે બાવળનું નાનું ઝાડ હોય ત્યાં વિશામો મુકવામાં આવે છે. વિશામાં પાસે મરનાર વ્યક્તિની વસ્તુઓ જેવી કે કપડા, ગોદળું, ચાદર, ઓશીકું, ખાટલો, ઉપયોગી વસ્તુઓ જેવીકે અરીસો, દવા, ચંપલ, લાકડી, કાસકી વગેરે બધીજ ઉપયોગ કરેલ હોય અને બચેલ હોય તેવી બધીજ વસ્તુઓ વિશામાં પાસે મુકવામાં આવે છે. ઘરમાં પાણી ગરમ કરી શબને સ્નાન કરાવ્યું હોય તે માટલું ચમચો (હાખોળ) દૂધી માંથી કે તુંબડીમાંથી બનાવેલ

ચમચો તથા તેને ઢાંકવા માંટે માટીનો વાટકો સ્ત્રીઓ ઉચકીને વિશામાં સુધી લાવી ત્યાં મુંકી દેવામા આવે છે. વિશામાં પાસે એક વ્યક્તિ નાનો પથ્થર લઈ શબ ઉપર ચાર આંટા(કેરા) ફેરવી વિશામાં પાસે વસ્તું મુંકી હોય ત્યાં મુંકી દેવામાં આવે છે. શબની ઠાઠડીને ચાર વ્યક્તિઓ ચાર વખત ઊંચે નીચે કરી ને અને ઘડીયાળની વિરૂધ્ધિશામાં એટલે કે "ગધેડ કેરા " નાં ક્રમમાં ચાર વખત ફેરવે છે. અને ત્યાર પછી ત્યાંથી બહેનો ઘર તરફ પાછી વળી જાય છે. શબયાત્રા ભાઈઓ સ્મશાન તરફ લઈ જાય છે. સ્મશાનઘાટ નજીક હોયતો ચાલતા અને દુર હોયતો ટેમ્પો કે ટ્રક કે શબવાહીનીમાં શબને લઈ જવામાં આવે છે.

સ્મશાનમાં અગ્નિસંસ્કાર :

આગિયામાં લાવેલ અગ્નિ છાણાં એક ખૂણામાં માટલામાંથી ખાલી કરી લાકડાંઓ ભેગાકરી અગ્નિ પેટાવવામાં આવે છે. નાના લાકડાંની ભારી (જુળી) બનાવી તેને સળગાવવામાં આવે છે. સગડી ની જમણી બાજુ ઠાઠડીને મુકવામાં આવે છે. બે વ્યક્તિઓ પાણીથી સ્નાન કરી બાજુમાંથી નદી કે ઝરણાંના વહેણ માંથી માટલામાં પાણી ભરી લાવે છે. તે પાણીનો થોડો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્મશાનમાં સગડીને પાણીથી ઘોવામાં આવે છે. પછી તેની ઉપર લાકડાં ગોઠવ્યા પછી શબને માંથુ ઉત્તર દિશામાં રાખીને ચીતા ઉપર ગોઠવવામાં આવે છે. શબના શરીર ઉપર દેશી ઘી કે વનસ્પતીઘી (ડાલડાઘી) લગાવવામાં આવે છે. અને તેને પહેરાવેલ કપડાં, ઘરેણાં, બંગડી, કાનમાં પહેરાવેલ રીંગ, સાકળાં વગેરે કાઢી લેવામાં આવે છે.

હાથ ઘોઈ રાંધેલ ચોખા અને આથેલ કેરી (પામચું)નાં ટુંકડાવાળું પગ પાસેનું પડીકું છોડીને તેમાંથી જમીનને ચાર વખત ભોજન કરાવવામાં આવે છે. અને શબને પાણી પીવડાવવામાં આવે છે. ત્યાર પછી કમ્મર પાસે મુંકેલ પડીકું છોડી ચાર વખત હાથ ઘોઈને શબ એટલે કે લાકડાં મુકીને તૈયાર કરવામાં આવેલ સગડી (હળી કે સળી)ને પડીકું છોડીને ભોજન કરાવવામાં આવે છે. ત્રીજું પડીકું માંથા પાસેથી લઈ તેને છોડી તેમાંથી રાંધેલ ચોખા અને આથેલ કેરીનું ભોજન શબને હાથ ઘોઈને ચાર વખત કરાવવામાં આવે છે. તથા મૃતકનાં સગાસંબંધીઓ જીણે ભોજન કરાવવું હોય તે કરાવી શકે છે. આ વિધિ પુરી થયા પછી શબ ઉપર સાગનાં લાકડાંની છળી (ટુંકળી) શબનાં છાતીનાં ભાગઉપર મુકવામાં આવે છે. ત્યારે બે વ્યક્તિઓ સાથે સળી પકળીને " તુંવાં ઉપાર નાહીં પણ તુંણાં દુઝ્મનાં ઉપર થવેં તાંચ " એમ બોલીને (તારી ઉપર નહીં પણ તારા દુઝ્મનનાં ઉપર આ સળી મુકીએ છીએ) લાકડાં ની છળી મુકવામાં આવે છે. ત્યાર પછી શબ ઉપર બીજા લાકડાં મુકવામાં આવે છે.

રીત કરવા માંટે બે વ્યક્તિઓ સ્નાન કરી માંટીના માંટલાંમા પાણી ભરી લાવેલ હોય તે અને ખાખરાનાં ઝોરખાઓ તથા સળગતી લાકડાંની ભારી લઈને એક બીજાની વિરૂધ્ધિ દિશામાં માંથા અને પગ તરફ ચાર વખત અગ્નિનો ધુપ આપવામાં આવે છે. જમણાં ખભા ઉપર પાણી થી ભરેલું માટલું લઈને ચિતાનાં ચાર આંટા ફેરવામાં આવે છે. અને શબના માથા પાસે ઉભા રહી પગ તરફ માટલું ફેરવામાં આવે છે. અને છેલ્લી વખતે ચિતાને અગ્નિ દાગ આપવામાં આવે છે. વપરાશ કર્યા પછી માંટલામાં બાકી બચેલ પાણી સાથે શબનાં માથાં પાસે રહીને ચિતા ઉપરથી માટલું પગ તરફ ફેરવામાં આવે છે. છેલ્લે ઠાઠડી ને પણ ઉધા હાથે ઉધી બાજુ એ બેસાડેલ કુહાડીથી (રેશાઓ) દોરીને કાપીને ચિતાની જમણી બાજુથી ચિતાઉપરથી ડાબી બાજુ ફેરવામાં આવે છે. પછી ઠાઠડીનાં લાકડાં છુટાપાળીને તેમાંથી બે મોટાં લાકડાં એક બાજુ કાઢી મુકવામાં આવે છે. જેમાં એક વાસનું અને બીજું સાંગનું બાકી રાખી બીજા વાસના લાકડાં ચિતામાં સળગાવી મુકવામાં આવે છે. ચિતાને આગ લગાવ્યાં પછી કંકનનો એક છેડો કાઢીને લઈ લેવામાં આવે છે. અને તેને કુહાડીનાં નકુચામાં બાંધી દેવામાં આવે છે. ચિતાને શમતાં બેથીઅઢી કલાક ત્રણથી સાડાત્રણ કલાક જેટલો સમય લાગતો હોય છે. શબ પુરે પુરૂ બળીને પંચમહાભૂતમાં ભળી ગયા પછી તેમાંથી

થોડા અસ્થિ અને રાખ એક તાબાનાં લોટાંમાં ભરી તેની ઉપર વાટકી મુકી લાલ કલરનાં કપડાથી બાંધી લેવામાં આવે છે. શબ પુરે પુરું બળી ગયા પછી અગિયાર વખત માંટલા પાણી ભરીને ચિતા સળગતી હોય તેની ઉપર રેડવામાં આવે છે. બધી રાખ પાણી સાથે નદી કે ખનકિમાં ધોઈ મુકવામાં આવે છે. બારમાં નંબરનું માટલું ભરીને ભાત (ડાંગર)ની ઢગલી કરી તેની ઉપર મુકવામાં આવે છે. બાજુ માં ઘી થી સળગતો દીવો મુકવામાં આવે છે. પાણી ભરેલા માટલાઉપર કાંચા સુત્તરનો દોરો મુકવામાં આવે છે. તેનો એક છેડો દીવા તરફ અને બીજો છેડો નદી તરફ રાખવામાં આવે છે. (પશ્ચિમ દિશા અને પૂર્વ દિશા) ઉપયોગમાં લીધેલ કુહાડીનો અણીદાર છેડાથી માટલામાં અધ્ધવચ્ચે બે હોલ કરવામાં આવે છે. એક હોલ દીવો સળગતો હોય તે બાજુ અને બીજો હોલ નદી તરફ કરવામાં આવે છે. પૂજાની (અકશાણાની) થાળી માંની બધીજ સામગ્રી સ્મશાનમાંજ ખાલી કરી દેવામાં આવે છે. કક્ત કુહાડી અને તેના નકુચામાં કક્તનો ટુંકડો અને દાભડો(દાભ)બાંધવામાં આવે છે. અને એક રૂપિયાનો છીકો પાછોલેવામાં આવે છે. પૂજા વિધિ માં જોડાયેલ વ્યક્તિઓ તથા બીજા સંબંધીઓ ઉમરા ના ઝાડનાં ચાર ચાર દાતણ કરી તેને બે કાડા પુરે પુરા કરવામાં આવતા નથી તથા ઓરપ પણ કાઢવામાં આવતો નથીબે કાડા અડધાં સાથે રહે એ રીતે દાતણ કર્યા પછી કોગળા કરી મોં ધોઈ લેવામાં આવે છે. અને કરી બીજુ, વીજુ, ચોથું એમ દાતણ કરીને અડધી ચીરી કરી મોં માથી ઓરપ કાઢવાનો હોતો નથી (ઓલીયું કરવાનું હોતુ નથી) સ્મશાનમાં ગયેલ બધાજ લોકો હાથ પગ ધોઈ ,સ્નાન કરી શુધ્ધ થઈ જાય છે. અને સ્મશાનમાં ભેગો કરેલ કાળાં માથી નાસ્તો અને ઠંડુપીણું કે દાડ મંગાવવામાં આવે છે. આ સામગ્રીનો એક થાળ (વાટો) મરનારનાં નામનો અલગ કાઢી બાજુમાં મુકવામાં આવે છે. અને બાકી નો બધો નાસ્તો બધા આરોગે છે. સ્મશાનથી ઘરે જતી વખતે સ્મશાનમાં એક વ્યક્તિ પોતાના જમણા હાથમાં કુહાડી પકડી રાખે છે. અને દરેક વ્યક્તિ જમણા હાથની પહેલી આંગળીથી કુહાડીને ટકોર મારીને પોતાની હાજરી પુરાઈ હોવાનું માને છે. બધાજ વ્યક્તિઓ એવી રીતે પોતાની હાજરી પુરે છે.

અગ્નિસંસ્કાર વિધિ પૂરી થયા પછી ઘરે ખાંધિયાઓ (શબને ખાંધ આપનારા કે ઉચકનારા) જાય છે ત્યારે ઘરની સ્ત્રીઓ કરી મરનારની યાદ કરી પોક મુકી રૂદન કરે છે. ગાય કે ભેંશનું દૂધ સ્મશાનમાંથી પરત ઘરે આવેલ દરેક વ્યક્તિનાં ઉપર છંટકાવ કરે છે. ઘુપીયામાં અંગારા નાખીને તેમાં ઘુપ નાંખી ઘુમાડો આપવા માં આવે છે. ડાંગરની પુળી છોડીને ઘરનાં નેવ ઉપર પાથરી (મુકી) લોટામાં પાણી લઈ એક વ્યક્તિ આ પુળી ઉપર નાખે છે. બીજો વ્યક્તિ આ પુળી ઉપર થી પડતું પાણીને સ્મશાનમાંથી પરત આવેલ ખાંધિયાઓ તથા બીજા વ્યક્તિઓ જેઓ સામે ઉભેલા હોય તેમની ઉપર હાથથી જોરદાર છાલક મારે છે. અસ્થિકુલ ભરેલ લોટો પ્લાસ્ટીકની થેલીમાં વીંટાળી દોરીથી બાંધી તેને ઘરની નજીક કે બાજુમાં ઝાડ ઉપર ટીંગાડી રાખવામાં આવે છે. અને એ અસ્થિકુલ દશમાંના દિવસે નદીકેનદીઓના સંગમ સ્થાને જેમ કે ચાણોદ, નાશિક, હરિદ્વાર, સિધ્ધપુર વગેરે જેવી ધાર્મિકસ્થળે જઈને વહેતા પાણીમાં વહેવડાવી મુકવામાં આવે છે. (વહેતા પાણીમાં અસ્થિકુલને છોડી મુકવામાં આવે છે.)

સ્મશાનમાં જે નાસ્તો કર્યો હોય તે અને ચા કે ઠંડુપીણુંની શાક ઘરે પાડવામાં આવે છે. ઘરની બહાર બાજુમાં સ્મશાનમાંથી લાવવામાં આવેલ કુહાડી , કક્તનો ટુંકડો, દાભ અને એક રૂપિયાનો છીકો તથા મૃતકનાં શરીર ઉપરથી ઉતારી લીધેલ ઘરેણાં કુહાડી ઉપર મુકવામાં આવે છે. તેની ઉપર ચોખા તથા પીણું કે દૂધ , ચવાણુંનો વાટો મુકવામાં આવે છે. કુંટુંબના વડીલ વ્યક્તિ હોય તે પોતાની જમણા હાથની પહેલી આંગળીએ દાભની બનાવેલ વીંટી પહેરીને ખાખરાનું જમણું પાન લઈ તેને બે હાથે પકડી કુહાડી અને સામગ્રી મુકી હોય તેની ફરતે (જમણે થી ડાબે તરફ) ઘડિયાળની વિરૂધ્ધ દિશામાં ધાર કરી રેડવામાં આવે છે. સાથે મૃત્યું પામેલ પૂર્વજોનાં પિતૃઓના નામો લઈને નવા બાળકને પોતાને ત્યાં સમાવી લેવાની વિનંતી કરે છે. (આજ નવા બાળક આવના આર્યે ત્રીયાં સમાવી લેજાં..વધાવી લેજાં..) એવી રીતે બોલી પાણીથી

હાથઘોઈ પાણી, દૂધ, પીણું, ચા, દારૂ વગેરે ની ચાર વખત શાક પાડવામાં આવે છે. દરેક જુદી જુદી વસ્તુ માટે નવું પાન લેવામાં આવે છે. ચાર સાક પાણીની અને ચાર સાક દૂધની મુકવામાં આવે છે. ત્યાર પછી કોઈ વ્યક્તિ નજીક જતુનથી કે તેની તરફ નજર પણ કરતું નથી બે ત્રણ કલાક નો સમય પસાર થયા પછી એ સામગ્રી લઈ લેવામાં આવે છે. કુહાડી ઘર ના દરવાજાની પાસેકે બારસઠ પાસે ખીલીમાં ટીંગાળી રાખવામાં આવે છે. ઘરે બધાને વાલનાં દાણા અને ચોખા બનાવી તેનું ભોજન કરાવવામાં આવતું હોય છે. ઘરનાં ઓટલા ઉપર દરવાજાની બાજુમાં પાટલાં ઉપર મૃત્યુંપામેલ વ્યક્તિની છબી મુકવામાં આવે છે. ત્યાં અખંડ ધી નો દીવો અને અગરબત્તી ડાંગરની ઢગલી ઉપર સળગતો મુકવામાં આવે છે. તે બારમાંની વિધિ પુરી ન થાય ત્યાં સુધી સળગતો રાખવામાં આવે છે. ઘરનાં બધા સબંધીઓને દાળ ભાત શાકનું ભોજન કરાવવામાં આવે છે. રસોઈમાં તેલનો વધાર કરવામાં આવતો નથી બાર દિવસ સુધી રસોઈમાં વધાર ન થાય કાર્યુ તેલ નાખીને ખાઈ શકાય છે. કુંટુંબનાં બધાજ સભ્યો ખાટલા કે પલ્લગ ઉપર સુતા નથી. જમીન ઉપર પથારી પાથરીને સુતાં હોય છે.

કળિયાનાં ભજન મંડળનાં સભ્યોની રાત્રે એકાદ બે કલાક ભજન મંડળીની બેઠક હોય છે. ત્યાં મૃત્યુંલોકનાં ભજનોજ ગવાય છે. અને મરનારના આત્માને પ્રભું શાંતિ અર્પે તે માટે સામુહિક પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ભજન પુરા થયા પછી ઘરનાં બધા દરવાજા બંધ કરતા નથી રસોડાનું બારણું અડધું ઉઘાડું રાખવામાં આવે છે. અને બધા સભ્યો શાંતિથી ઉઘીજાય છે.

બીજા દિવસે રાત્રે ઘરમાં ચુલાઉપર ડાંગરનાં ચોખા રાધવામાં આવે છે. તેની સાથે આથેલ કેરીનું ચાખણું તૈયાર કર્યા પછી કુહાડી સાથેની સામગ્રી મુંકી તેની ઉપર ચોખા મુંકવામાં આવે છે. ભાત આને કેરીનું ચાખણું એક ખાખરાના પાનમાં મુકવામાં આવે છે. દૂધ, પાણીનો ખ્યાલો ભરીને મુકવામાં આવે છે. પાણીથી હાથ ઘોઈ જમાણા હાથમાં પહેલી આંગળીએ દાભડાની વીંટી પહેરી પહેલા ચાર વખત પાણીની સાક પૂર્વજો ના નામો બોલીને પડે છે. થોડું પોતે પણ પીયે છે. " મોતીડાખત્રી, રધલાખત્રી, રૂપલીખત્રી, રાણીયાખત્રી, કાવલીખત્રી આજ નવા બાળક આવના આયે ત્રીયાં સ્વીકારી લેજાહ.. " એવું નામો લઈને બોલતા બોલતા સાક પાડવામાં આવે છે. દરેક વખતે નવું ખાખરાનું પાન લેવામાં આવે છે. તે ન મળે તો કરોટીનું પાન લેવામાં આવે છે. ઘરના બધા સભ્યો રસોડાનું બારણું અડધું ખૂલ્લું રાખી બીજા રૂમમાં આવીને બધા સાથે બેસીને ભોજન આરોગે છે. વાળું પતાવીને શાંતિથી બધા રાત્રી શયન કરી જાય છે. સવાર થતાંજ જે વસ્તું મુકીહોય જેવીકેભાત, શાક ઓછા થયા કે વેર વિખેર કર્યા હોય દૂધ પાણી પીગયા હોય તો એવું માંનવામાં આવે છે. કે મૃતક પોતે આવી ને પીગયો હશે એવી માન્યતા માંનવામાં આવે છે. અને કુંટુંબના સભ્યો ભોજન આરોગ્યાનું સંતોષ માને છે. આવી રીતે મૃત્યુંના દિવસથી બાર દિવસ સુધી અને બારમાંના ચાર દિવસ પહેલા અનુક્રમે ચાર સાક પાડવાનો રીવાજ ચાલે છે ને ચલાવે છે. જ

ઘોડિયા આદિવાસી સમાજમાં પહેલા નાં સમયમાં "પીતીયો " જે વ્યક્તિ મૃતકવ્યક્તિની બારમાંની વિધિ કરતો હતો. સમય સંજોગો બદલાતાં લોકોમાં જાગૃતિ વધી હોવાથી તેઓ હવે બ્રહ્મણ દ્વારા અગિયારમાં અને બારમાંની શાસ્ત્રોક્ત રીતે શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યાં પ્રમાણેની બ્રહ્મણ દ્વારા વિધિઓ કરાવતા હોય છે.

બીજા દિવસે બ્રહ્મણ પાસે બારમાંની વિધિ કરાવવાં માટે તારીખ વાર અંગે માર્ગદર્શન માટે તથા અશુભકાર્ડ છપાવવામાંકુંટુંબના સભ્યો ભેગામળીને જાય છે.

મુંડનવિધી –

બ્રહ્મણ જરૂરી ચીજ વસ્તુઓની થાદી લાખી આપે છે. તે મુજબ નક્કી કરેલા દિવસે સ્થળે કુંટુબના સભ્યો ભાઈઓજ ભેગા થઈ બારમાંના ચાર દિવસ પહેલા કે બ્રહ્મણ કહે એ દિવસે ઘરેજ વાંળદને બોલાવવામાં આવે છે. અને તેની પાસે કુંટુબના નાના મોટા ભાઈઓનું જ મુંડન સામુહિક રીતે કરાવવામાં આવે છે. વાંળદને એ કાર્ય બદલ અક્ષાણું આપવામાં આવે છે. અક્ષાણામાં કુંટુબની આર્થિક પરિસ્થિતિ મુંજબ સામગ્રીઓ આપવામાં આવે છે. જેવી કે ચોખા, દાળ, બટાકાં, કાદા, ઘોતી, ઝભ્ભો-લેધાનું કપડું , રૂપિયા (રી) આપવામાં આવે છે.

અગિયારમાંની વિધિ –

બ્રહ્મણે લાખી આપેલ થાદી મુજબની વસ્તુઓ લઈને ધાર્મિક સ્થળે કે શિવમંદિર કે નદી કિનારે , વાંધા (ખનકું) કિનારે, તળાવ કિનારે બેસી અગિયારમાંની વિધિ કરાવવામાં આવે છે. આવા સ્થળે કુંટુબનાં ભાઈઓજ હાજર રહે છે. બ્રહ્મણ શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણે વિધિ કરે છે. વિધિમાં મરનારનાં કુંટુબમાં જે સૌથી મોટો દિકરો હોયતે બેસી શકે છે. વડીલો કોને વિધિમાં બેસાડવો તે નક્કી કરે છે. પંચાગમાં વ્યક્તિ મૃત્યું પામ્યો હોયતો તેની અલગથી વિધિ કરવામાં આવે છે. સાથે અગિયારમાંની વિધિ પણ કરવામાં આવે છે. આ બે વિધિ પુરી કરવાં માંટે લગભગ પાંચ થી છ કલાકનો સમય થતો હોય છે. વિધિનાં સ્થળે ડાંગરની ઢગલી કે ચોખાની ઢગલી ઉપર કોડીયામાં ઘી નો દિવો પ્રગટાવવામાં આવે છે.

વિધિમાં બેસનાર વ્યક્તિ ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરી સ્વચ્છ થઈ ઘોતી પહેરી બ્રહ્મણે મંડળ ગોઠવેલ હોય તેની સામે એક આસન ઉપર બેસાડી શ્લોક બોલી જનોઈ પહેરાવે છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે સંસ્કૃતભાષામાં શ્લોકો બોલી તેની ગુજરાતી ભાષામાં સમજૂતી આપતા જાય છે. વિધિમાં વચ્ચે હવન યજ્ઞ આવતો હોય તો તે વખતે ફરી થી સ્નાન કરાવી ઘોતી બદલી ફરી થી વિધિમાં બેસવાનું હોય છે. ભૂત યોનીમાં જીવ જતો હોવાથી મૃતકનાં નામનું પિંડનું પૂજન થાય છે. પિતૃઓની પૂજા અવળા હાથે અવળી રીતે (ઉઘી રીતે) કરવામાં આવે છે. આ બધી વિધિઓ જવ, ઘઉં, ચોખા વગેરે માંથી બનાવેલ લોટનો ઉપયોગ પિંડ બનાવીને કરવામાં આવે છે. મૃતક વ્યક્તિનો આત્મા ભૂત યોની માંથી દેવયોનીમાં પહોંચે તે માટે આ વિધિઓ કરવામાં આવે છે.

જ્યારે દેવોની પુંજા સીધા હાથે સીધી રીતે (સવળી રીતે) કરવામાં આવે છે. પુંજાની સામગ્રીમાં બાજટ, તાંબા કળશ, ફુલો, તુલસીપત્ર, ચોખા, ચોખાનો લોટ, ઘઉં, ઘઉંનો લોટ, નાગરવેલના પાન, સોપારી, વચ્ચો, નાળિયેર, દાળ, મગ, દર્ભ (દાભડો) , ઘી, મધ , અબિલ , ગુંલાલ , કંકું, સિંદુર, દૂધ , દહીં, પંચામૃત (ઘી, દહીં, ખાંડ, મધ, પાણી પાંચ વસ્તુઓ ભેગી કરી ને પંચામૃત બનાવવામાં આવે છે. અગરબત્તી, ધુપ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, આ બધી સામગ્રીઓનો ઉપયોગ કર્યા બાદ વપરાયેલી બધીજ સામગ્રીઓ નદીના વહેતા પાણીનાં પ્રવાહમાં પધરાવી દેવામાં આવે છે.

વિધિ પુર્ણ કર્યા બાદ સ્નાન કરી સ્વચ્છ થયા પછી વાસ મુંકવામાં આવે છે. જેમાં ઘરે થી ભાખરી બનાવીને લઈ જવામાં આવે છે. તેમાં દહીં નાખી , ચવાણું, ગ્લાસમાં ઠંડુ પીણું અને પાણી ઘર કે મંદિરનાં છત ઉપર મુંકવામાં આવે છે. ત્યાં પછી ત્યાં બધા ભેગા મળી ને ચા નાસ્તો કરીને છુંટા પડે છે. ઘરે આવીને સમુહિકમાં ભોજન કરે છે. આ રીતે અગિયારમાંની વિધિ સંપન્ન થાય છે.

બારમાંની વિધિ-

બારમાં ના દિવસે ઘરે વિધિ બ્રહ્મણ દ્વારા કરાવવામાં આવે છે.એ દિવસે ઘરના ઓટલા ઉપર બાજોટ ગોઠવી તેની ઉપર ગણેશ સ્થાપન કરી પ્રેત (ભૂત) અને દેવોની પુજા અનુક્રમે અવળા હાથે અવળી રીતે અને સીધા હાથે સીધી રીતે કરાવવામાં આવે છે.આ વિધિ પૂર્ણ કરતા બે થી ત્રણ કલાકનો સમય થાય છે.તેમાં પણ અગિયારમાંના દિવસ ની વિધિમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ હોય તેટલીજ સાધન સામગ્રીઓની જરૂર પડે છે. આ દિવસે મૃત્યું પામનારનો આત્મા પ્રેત યોનીમાંથી દેવ યોનીમાં લઈ જવામાં આવે છે.તે " પિંડ" દાનની વિધિ દ્વારા સંપન્ન થાય છે. આ દિવસથી પિતૃ મટીને આત્મા દેવ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

વિધિ (પુજા) માં બેસનાર વ્યક્તિ પોતે ઉભો રહી એનાં જમણાં ખભા ઉપર એક માટીનો ઘડો (માટલી) હોલવાળી તેમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સાત નદિઓનાં પાણી મંગાવીને ભર્યા હોયતે ઘડો બ્રહ્મણ ઊંચકીને મુકે છે.એ ઘડો વડ,પીપળો,લીમડો વગેરેના ઝાડના થડ પાસે પાણીની ધાર પડે અને ઘડાનું પાણી ખાલી થઈ જાય એ રીતે ઘડો મુંકવામાં આવે છે.

વિધિમાં બેસેલ વ્યક્તિ પિંડ દાન કર્યા પછી વપરાયેલી સામગ્રી તથા માટલું તથા દાતરડું લઈને નજીક ની નદીએ સ્નાન કરવા જાય છે. ત્યાં નદીનાં પ્રવાહમાં પિંડનું દાન કરે છે.વિશર્જન કરે છે.અને સ્નાન કરી સ્વચ્છ થઈ ઘોતી પહેરી માટલીમા નદીનું જળ ભરી લાવે છે. જ્યારે પાણી લઈને એ વ્યક્તિ ઘરે લઈને આવે છે ત્યારે બ્રહ્મણ અને કુંટબની સ્ત્રીઓ મૃતકના યાદમાં રડતા રડતા એ પાણી ભરેલાં ઘડામાં છૂટા પૈસા નાખી એ ઘડા ને હાથ અડાડી રાખી એ પાણીનો ઘડો ડાંગરની ઢગલી ઉપર ઘરના ઓટલાં ઉપર અથવા ઘરની નેવ પડતી હોય ત્યાં નિવાણીમાં પણ રાખવામાં આવે છે. કેટલાક આંગણામાં પણ રાખે છે.એની સાથે એક માંટલીમાં માટીનાખી તુંલસીનો છોડ રોપવામાં આવે છે.જે પાણીની માટલીની બાજુમાંજ બીજી ડાંગરની ઢગલી ઉપર મુંકવામાં આવે છે.એની બાજુમાં વિધિમાં બેસનાર વ્યક્તિ થાળીમાં ફુલ,ચોખા,તુંલસીપત્ર,દરોઈ,દાભડો લઈને બેસે છે. એની બાજુમાંજ બ્રહ્મણ બેસે છે.

બાજુમાંજ ખુરશી કે ટેબલ ઉપર મૃતક વ્યક્તિની છબી ને શુભડ કે ફુલનો હાર પહેરાવી લોકદર્શન માંટે મુકવામાં આવે છે. તેની પાસે દિવો અને અગરબત્તી સળગતો મુંકવામાં આવે છે.બાજુમાં એક થાળીમાં ફુલો અને તુંલસીપત્રો છબીને અર્પણ કરવા માંટે મુકવામાં આવે છે.આમ તુંલસીને પાણી પીવડાવવાની વિધિની શરૂઆત કરવાની તૈયારી પૂર્ણ કર્યા પછી

સૌથી પહેલા વિધિમાં બેસનાર વ્યક્તિ તુંલસીને નદિએ થી લાવેલ પાણીવાળા ઘડામાં રાખેલ દાભડાંમાંથી બનાવેલ ચમ્પીથી ચાર વખત હાથમાં ફુલ,ચોખા,તુંલસી પત્ર છૂટાં પૈસા રાખી તુંલસીને પાણી પીવડાવે છે.તેની સાથે મનમાં પ્રાર્થના કરતા જાય કે મૃતાત્માને સ્વર્ગમાં શાંતિ મળે અને હાથમાં રાખેલ તુંલસીપત્ર ફુલ ચોખા છૂટા પૈસા પાણીનાં માંટલામાં પધરાવી દેવામાં આવે છે.પછી બ્રહ્મણને કંકુથી ચાંદલો કરી યથા શક્તિ દક્ષિમાં આપી આર્શીવાદ લઈ ને મૃતકની છબી પાસે જઈને તેમને કંકુથી ચાંદલો કરી તુંલસીપત્ર ફુલ ચોખા અર્પણ કરી એમને સ્વર્ગલોકમાં શાંતિ મળે તે માંટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.પછી ઘરનાં બાકીના સભ્યો વારાફરતી હાથમાં ફુલ ચોખા તુંલસીપત્ર અને પૈસા લઈ ચાર વખત પાણી લઈ તુંલસીને પાણી પીવડાવવામાં આવે છે.ચોથી વખતે પાણીવાળા માંટલામાં સાથે રાખેલ વસ્તુઓ પધરાવી દેવામાં આવે છે.પછી બ્રહ્મણને કંકુથી ચાંદલો કરીઆર્શીવાદ લઈ યથા શક્તિ દક્ષિણ મુંકી છબીનાં દર્શન કરી તુંલસીપત્ર ફુલ ચોખા અર્પણ કરી મૃતકનાં આત્માને પ્રભુશાંતિ આપે તે માંટે પ્રાર્થના કરે છે.દરેકને લાડું ,પતાસા, બુંદીનો પ્રસાદ અને ભોજન કરાવવામાં આવે છે.જો મરનાર વ્યક્તિ વધારે વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોય તોજ લાડુનો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે.બાકી કોઈ નવજુવાન સ્ત્રી કે પુરૂષ ,બાળકો મૃત્યું

પામ્યાં હોયતો ભોજન કે પ્રસાદ આપવામાં આવતો નથી. પછી આંમંત્રિત સગાસંબંધીઓ તુંલસીને પાણી પીવડાવવાની વિધિમાં જોડાય છે. આ કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ એ સમય દરમ્યાન સગાઓએ બનાવેલ રસોઈનો વાસ (વાટો) મુંકવામાં આવે છે. વાસમાં ચોખા, આળેલ કેરી, દાડ, તાળી, પીણું, નો વાટો (થાળ) કે જેને વાસ કે વાહ પણ કહેવામાં આવે છે. તે વાસ મુંકી ને સગાભાઈઓએ રસોઈ કરી હોય તે વ્યક્તિઓ તુંલસીને પાણી પીવડાવે છે. છેલ્લે ફરીથી ઘરનાં નજીકનાં સગાસંબંધીઓ એક વધુ વાર તુંલસીને પાણી પીવડાવે છે. અને તુંલસીને પાણી પીવડાવવાનાં માંટલામાં લોકોએ અર્પણ કરેલ પૈસાની દક્ષિણાં બ્રહ્મણ ને આપવામાં આવે છે. અને છેલ્લે વિધિમાં બેસેલ વ્યક્તિ તુંલસી રોપેલ માંટલું લઈને ઘરની આગળકે વાડામાં સલામત ચોખ્ખી જમીન માં ખાડો ખોદી તુંલસી વાળા માંટલાંને અડધું તોડી તુંલસીને ખાડામાં રોપવામાં આવે છે. વિધિમાં બેસેલ વ્યક્તિએ પહેરેલી જનોઈ કાઢીને તુંલસીને પહેરાવવામાં આવે છે. અને કુલ ચોખા પૈસા બાજુમાં કોડીયામાં સળગતો દિવો મુંકવામાં આવે છે. તથા એક થાળીમાં કુલ, ચોખા, પાણી ભરેલ માંટલું મુંકવામાં આવે છે. કારણ કે કોઈ વ્યક્તિ આકસ્મિક સંજોગો વશાત મોડા થયા હોય તો પુષ્પપાણી (પોષપાણી) પીવડાવી છેકે તેમાંટે મુંકવામાં આવે છે.

આ આખી પુષ્પપાણીની વિધિ ચાલતી હોય ત્યારે બાજુમાં ભજનમંડળી મરનાર વ્યક્તિનાં આત્માનાં શાંતિમાંટે ઢલક. તબલા, નગારા, મંજીરા, પેટી, વાજા સાથે ભજનો ગવાય છે. જેથી વાતાવરણ એકદમ શોકમગ્ન ગમગીન બની જતું હોય છે. છેલ્લે ભજનમંડળીનાં સભ્યોપણ તુંલસીને પાણી પીવડાવી દક્ષિણાં આપી પોતાનું મહેનતાંણું લઈને મંડળી વિદાય લેતી હોય છે. આ રીતે પુષ્પપાણી (પોષપાણી)ની પાણી પીવડાવવાની વિધિ સંપન્ન થાય છે. કુંટુબનાં બધા સગાઓ લંબગોળ બેઠકમાં બેસે છે. બધાને કરોટી કે પળસ (ખાખરી, કે કેસુડા)નાં પાનમાં દૂધ વગરની (કાળીયા) ચા આપવામાં આવે છે. પહેલી સાક મરનારનાં નામની પાળવામાં આવે છે. બીજી સાક પાળી થોળું પોતે પીવે છે. બધા સગાઓ દશ રૂપિયાનો ફાળો કરે છે. જે ઘર ના ગુજરી ગયાં હોય તેમણે ફાળો આપવાનો રહે તો નથી એ ભેગાથયેલા ફાળા માંથીઠડું, ચવાણુ, નાસ્તો મંગાવીને સગાઓને કરાવવામાં આવે છે. બચેલા ફાળાના રૂપિયાં બ્રહ્મણને દાન માં આપવામાં આવે છે. સૌથી વડીલ સગો વ્યક્તિ હોય તે ઉભો થઈને આખી વિધિ માં બેસનાર વ્યક્તિને માંથે એ વિધિ માં ઉપયોગમાં લીધેલ ઘોતી ની પાઘળી બાધે છે. (જેને પાઘડી બાધવાનો રીવાજ કહે છે) એ પાઘળીને ઉતારીને જમણો પગ વાળીને બેસવું અને ડાબે પગની ઘુંટણીએ (ગોઠણે) પાઘળીને ઉતારીને મુંકે છે. અને બધા ખાખરાના પાનમાં કળી ચા લઈને એક સાથે બોલે છે. ગામનો પટેલ ભાઈ, ગામનો સરપંચભાઈ રામ રામ રૂપલાખતરી, રઘલાખતરી, રાણીયાખતરી સૌને રામ રામ, નાના મોટા સૌને રામ રામ ભાઈ રામ રામ.. બોલી ચા ની સાક જમીન પર મુંકી દેવામાં આવે છે. ગોઠણીયે મુકેલ પાઘળી માંથાઉપર મુકવામાં આવે છે. બધા બેઠક માંથી ઉભા થઈ જાય છે. દરેક વ્યક્તિ ટોપી કે રૂમાલ માંથા ઉપર મુંકે છે. ત્યાર બાદ બહેનો ભાઈઓનાં માંથે રૂમાલ ઓઢાળે છે. અને સૌ ચા નાસ્તો લઈ ભોજન લઈને ઘરના બધાનો શોક દૂર કરે છે. અને આજથી બધા માંથાઉપર ટોપી પહેરી શકે છે. બ્રહ્મણને પૂજા કરાવ્યાંની કી અને ચોખા, દાળ, બટાકા, ઘોતી ની દક્ષિણાં છૂપડાંમાં મુકીને આપવામાં આવે છે. તથા આ વિધિમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ સાધન સામગ્રી તથા ઘોતી અને ગાય પણ બ્રહ્મણને દક્ષિણાંમાં આપવામાં આવે છે. છૂપડામાંથી ચોડાક અનાજનાં દાણાં પાછા બરકત તરીકે લઈ લેવામાં આવે છે. જેને આનાજનાં ભંડારમાં (કોઠી કે પાલું) પરત નાખવામાં આવે છે. પછી આવેલ સગાસંબંધીઓ પોત પોતાનાં ઘરે જવા છુટા પડે છે. આમ આખી પુષ્પપાણીની પૂજા પુર્ણ થાય છે. બીજે દિવસે એ માંટલાંનું પાણી તુંલસી જ્યારામાં રેડીદેવામાં આવે છે. અક્ષાણાં વાળી થાળી લઈ લેવામાં આવે છે.

આ વિધિ દરેક દરેક કુળમાં થોડાં ઘણે અંશે તફાવત જોવા મળે છે. જેમાં ઢોડિયા, નાયકા, મોટાનાયક, નાનાનાયક, વારલી, ઘડાકિયાં, પાંચિયાં, દેસાઈજવા કુળો જોવા મળે છે. આમ દરેક આદિવાસી જાતિના કુળમાં મરણની અને મરણ પછીની વિધિ-વિધાનમાં વિસ્તાર સ્થળ મુજબ તફાવત જોવા મળે છે. પહેલાનાં સમયમાં ઢોડિયા આદિવાસી સમાજમાં બેસણાંની વિધી રાખવામાં આવતી નહતી પરંતુ હવે વર્તમાન સમય સંજોગોમાં બેસણું રાખતા થયા હોવાનું જોવા મળે છે. લોકોમાં શિક્ષણ, સમજણ, જ્ઞાન, માહિતીમાં વધારો થયો હોવાથી આ સમાજમાં બેસણું પ્રથાની શરૂઆત તથા અસ્થિ વિશર્જન જે ચાણોદ કે

નાશિક, હરિદ્વાર જેવા ધાર્મિક સ્થળોએ જઈને બ્રહ્મણ દ્વારા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ-વિધાનથી કરાવતા હોવાનું જોવા જાણવા મળે છે.

वयस्कता एवं उचित- आहार

डॉ. शिरीन एम. शेख

हिन्दी विभाग

एस.बी. महिला आर्ट्स कोलेज,

महेतापुरा, हिंमतनगर

किसीने ठीक ही कहा है कि, 'अगर धन खो दिया तो, कुछ नहीं खोया, लेकिन अगर स्वास्थ्य खो दिया तो सबकुछ खो दिया।'

बिल्कुल सही कहा है। स्वास्थ्य मानवजीवन की बहु कुँजी अथवा पासपोर्ट है, जिस के आधार पर वह कहीं भी जा सकता है।

परिभाषा:-

आर्युवेद के अनुसार-

“शरीर में वात पित व कफ की समान अवस्था तथा संतुलन ही स्वास्थ्य है।”

“स्वास्थ्य जीवन का वह गुण है, जो व्यक्ति को दीर्घायु व सर्वोत्तम सेवा करने के योग्य बनाता है।”

‘Who’ के अनुसार-

“स्वास्थ्य मानवजीवन की वह स्थिति है, जो व्यक्ति को सर्वश्रेष्ठ जीवन जीने तथा सर्वाधिक क्रियाओं को करने के लिए योग्य बनाये।”

किन्तु आज का मनुष्य आध्यात्मिक, चारित्रिक एवं नैतिक जीवन मूल्यों को छोड़कर भोगवादी संस्कृति अपनाने के कारण अनेक बीमारियों का शिकार होने लगा है, मोटापा, मधुप्रमेह, कैंसर, एवं एड्स आदि ऐसी-ही-गम्भीर बीमारियाँ हैं, जिनकी चपेट में आने से वह अकाल मौत के मुँह की ओर बढ़ रहा है।

वैसे तो पचास के आसपास पहुँचकर आदमी अपने खाने पीने पर खूब नियन्त्रम सीख चुका होता है, फिर भी वृद्धावस्था या बुढ़ापे में शरीर का हर अंग, हर इंद्रि, कमज़ोर हो चकी होती है। अपने स्वास्थ्य का ध्यान रख अपने लिए स्वयं सुपाच्य तथा सदा भोजन का चुनाव करना हितकारी है। अगर हम थोड़ा सा ध्यान निम्नलिखित मुद्दों पर दें, तो वृद्धावस्था को सुखपूर्वक काटा जा सकता है।

कितना भोजन हो:

यह इस बात पर निर्भर करता है कि हमारी जीवन शैली कैसी हो ? हमारा स्वास्थ्य कैसा है ? भोजन सम्बन्धी हमारी आदतें कैसी हैं ? यह सभी बातों पर निर्भर करता है कि हम भोजन पूर्ववत् लें, या कम करें? अथवा कितना!

संयमित जीवन:

जिसने अपने जीवन को नियमित या संयमित करना सीक लिया हो, उसका बूढ़ापा भी अच्छा कह सकता है। जो अपनी इच्छाओं के आधीन रहा हो, जीवन की हर क्रिया में किसी नियम का पालन न किया हो, उसकी वयस्कता भी बूरी गुजरती है।

जीवनशैली तथा भोजन में तारतम्य:

यदि हम सुखी रहना चाहते हैं, तो हमें अपनी जीवन शैली को अच्छा बनाना होगा। भोजन में, खाने पीने की आदतों में सुधार करना होगा जैसे कि-

1. भोजन कैसा हो ? इसका निर्णय ऋतु, लिंग, आयु, स्थान, कार्यक्षमता, शरीर की प्रकृति, भोजन का समय- इन सब बातों को ध्यान में रखकर किया जाना चाहिए, क्योंकि एक आदमी का भोजन उसके लिए तो उत्तम हो सकता है, उसकी आयु के अन्य व्यक्ति के लिए नहीं।
2. बढ़ती उम्र क्यों न हो जितना भोजन करें, उसे पचाने का तरीका ढुंढ ले। भोजन के अनुरूप शरीर से श्रम जरूर लें। ता कि भोजन पचकर शरीर को उर्जा प्रदान करें।
3. भोजन करने का समय निश्चित करें, नाश्ता तथा दोपहर एवं रात्रि का भोजन अपने निश्चित समय पर ही लें।
4. बढ़ती उम्र में नमक की उतिच मात्रा वाला, सीमित चीनी, तथा कम वसावाले भोजन का चुनाव करें।
5. सोने से पूर्व दूध पीना ठीक है, इससे शरीर में कैल्शियम की कमी दूर होती है।
6. शलगम, मूली, पालक, गाजर, गोभी, टमाटर, शकरकंद, आदि सब्जियाँ खाने से शरीर को उचित पौष्टिकता मिलेगी।
7. उपवास हर आयु में गुणकारी रहता है। यदि स्वास्थ्य ठीक हो तो, वृद्धावस्था में भी सप्ताह में एक दिन का उपवास रखना बेहतर है।

निम्न बातों पर विशेष ध्यान दे:

- पानी भोजन के एक घंटा पहले, तथा एक घंटा बाद में पीना ठीक रहता है।
- यदि उच्च रक्तचाप की शिकायत हो तो नमक पूरी तरह त्याग दें।

- मधुप्रमेह है, तो चीनी या उससे मिलती-जुलती वस्तुओं का त्याग करें। मीठे फलों का सेवन भी ठीक नहीं है।
- यदि गठिया हो, जोड़ों में दर्द हो, तो प्रोटीनयुक्त आहार लेना बन्द कर दें।
- कब्ज को दूर रखने की हर संभव कोशिश करें।
- स्वास्थ्य को बनाये रखने के लिए जैहून के तेल की थोड़ी बहुत मालिश रोज़ाना करें।
- ऋतु अनुसार भोजन लें।

आयुर्वेदिक के मूल सिद्धांत है- 'स्वल्पाहारी जीवति'

कम भोजन लम्बे जीवन का उपाय है।

मनुष्य प्रकृति को आश्रय करते हुए अन्न, जल एवं सदाचार द्वारा आपने जीवन एवं शरीर को सुरक्षित रखें।

संदर्भ ग्रंथ

- (1) शारिरीक शिक्षा, मानवशरीर रचना क्रियाविज्ञान स्वास्थ्य शिक्षा एवं रोग। -बी.वी. सिंह
- (2) स्वास्थ्य एवं शारिरीक क्रिया -लक्षता गुप्ता
- (3) मानवशरीर एवं पोषण वितक -आशाकुमारी
- (4) शारिरीक शिक्षा एवं पाठ योजना - केवल कृष्णा
- तारकनाथ प्रामाणिक

“આર્થિક વિચારોના પ્રણેતા દાદાભાઈ નવરોજી એક મૂલ્યાંકન

- પ્રા.ડૉ. શૈલેષ ડી. તબિયાડ

શ્રી વાણીવિનાયક આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ભચાઉ-૬૪૭

પ્રસ્તાવના :

ભારતના ઇતિહાસમાં દાદાભાઈ નવરોજીનું સ્થાન અવિસ્મરણીય રહ્યું છે. તેઓ ભારતના આર્થિક રાષ્ટ્રવાદના પિતા હતા. તેઓ બાલ્યવસ્થાથી જ ગણિત શાસ્ત્રમાં કુશળ હતા. ઈ.સ.૧૮૫૩માં તેઓ એસ્કિન્સ્ટન કોલેજમાં ગણિત અને સૃષ્ટિ વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર તરીકે તેમની નિમણૂક થયેલી હતી. ઈ.સ.૧૮૫૫માં જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ ગયા ત્યારે તેમણે વ્યોમેશયન્ડ્ર બેનરજીના સહકારથી ‘ધી લંડન ઈન્ડિયન સોસાયટી’ અને ‘ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસિએશન’ નામની સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી હતી. દાદાભાઈ નવરોજીએ રાષ્ટ્રવાદ આર્થિક વિચારસરણી વિકસાવવા, બ્રિટીશ શાસનની કેટલીક હકીકતો ને આર્થિક તર્કશાસ્ત્રના માળખામાં એવી પાંડિત્ય પૂર્ણ રીતે રજુ કરી કે જેનો પ્રતિકાર સામ્રાજ્યવાદી અભિગમ ધરાવતા અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ સરળતાથી કરી ન શકે. તેમના વિચારો હિંદ તેમજ ઈંગ્લેન્ડના બૌદ્ધિકોમાં એવું પ્રાબલ્ય હતું કે તેનાથી ગ્રેટ બ્રિટનની તેમજ બ્રિટીશ હિંદની સરકારો પણ મુશ્કેલીમાં મુકાય તેવી અંજપા ભરી હતી.

દાદાભાઈ નવરોજીના આર્થિક વિચારો :

દાદાભાઈ નવરોજી એ ઈ.સ.૧૮૬૭ અને ૧૮૮૦ વચ્ચેના મધ્યસ્થી સમયમાં આર્થિક પ્રશ્નોને લગતા કેટલાક લેખો લખ્યા અને વ્યાખ્યાનો આપ્યા “Enland’s Duties in India”(1967) અને “Watnts and Means of India” (1870) જેવા તેમના ગ્રંથસ્થ થયેલાં વ્યાખ્યાનોએ ઈંગ્લેન્ડ તેમજ હિંદના બૌદ્ધિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. દાદાભાઈ નવરોજી ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટના સભ્ય પણ હતા. તેમણે પાર્લામેન્ટ મારફત હિંદની ગરીબી અંગેની સમસ્યાઓને પ્રકાશમાં આણી. દાદાભાઈ નવરોજીના સમયમાં હિંદના વ્યાપાર, ઉદ્યોગધંધા, ખેતી વિષયક બાબતોના આંકડાઓ અપ્રાપ્ય હતા. દાદાભાઈ નવરોજીએ ઘણી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને સંખ્યા મુલક આંકડાઓ મેળવીને તેનું સંકલન કર્યું. તેઓ કહેતા કે “મારી ગણતરીનો સિદ્ધાંત મોટે ભાગે આ છે. એક પ્રાંતની બધી નાની મોટી એક યા બે પેદાશ ગણતરીમાં લીધી છે. દરેક જિલ્લાનો ખેતીનો વિસ્તાર એકર દીઠ ઉત્પાદન અને કિંમત મેં ધ્યાનમાં લીધી છે. અને સાદા ગુણાકાર અને સરળતાથી તમે કુલ ઉત્પન્નનો આંકડો અને કિંમત મેળવી શકશો. આ પરથી તમે આવી દીર્ઘ દૃષ્ટિ વિચારસરણી દાદાભાઈ નવરોજી ધરાવતા હતા. તેમને બ્રિટીશ સરકાર સામે આક્રોશ ઠાલવતા તેમને મહત્વનો એક સિદ્ધાંત રજુ કર્યો હતો. જે ‘દ્રવ્યઅપહરણનો સિદ્ધાંત (Drain Teory) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં હિંદ પર લાદવામાં આવેલા ખોટા કરવેરા, યુદ્ધમાં થતો ખર્ચ હિંદ પર લાદવામાં આવે છે. પરદેશી વ્યાપાર તરીકે ભારત કાચામાલની નિકાસ અને તૈયાર માલની આયાત, મુક્તવ્યાપારની નીતિ હિંદમાં આધુનિક ઉદ્યોગોનું નિર્માણ કરવું તેમજ લશ્કરી અને સનદી વહીવટીતંત્રમાં આડેઘડ ખર્ચા કરીને યુરોપીય ભારે પ્રમાણમાં વેતન આપવામાં આવે છે. અને તેમાં જે કંઈ બચત કરવામાં આવે છે. તેને ઈંગ્લેન્ડમાં રવાના કરવામાં આવે છે. જે માલ હિંદમાં તૈયાર થતો હોય તેની ખરીદી પણ બ્રિટીશ હિંદ સરકાર કરતી નથી. સરકારી બજેટમાંથી અમુક ટકા રકમ ‘હોમચાર્જિસ’માં ફાળવી દઈને હિંદના દેવા રૂપે દેશનું ધન મોટા પ્રમાણમાં ઈંગ્લેન્ડમાં ઠલવાય છે. દાદાભાઈ નવરોજીએ હિંદના ભીષણ દુષ્કાળોનો અભ્યાસ કરીને બ્રિટીશ સરકારને જણાવ્યું છે. —‘બ્રિટીશ સરકાર જાણે એ પ્રમાણે વર્તી રહી છે કે હિંદના દુષ્કાળોનો માત્ર વિતરણની જ સમસ્યા છે.’ તેમણે કહ્યું કે જમીનની ઉત્પાદકતા વધારવા માટે રેલ્વે તંત્રની જરૂર નથી. પણ સિંચાઈ વ્યવસ્થાની જરૂર છે. આમ બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય

વિકસાવેલી આર્થિક પદ્ધતિને પરિણામે હિંદની કુદરતી સંપત્તિનો હાસ થયો છે. “હિંદની” ભૌતિક અને નૈતિક શક્તિ હણાઈ છે. અને હિંદના ધનનું લોહિયાળ રીતે અપહરણ થયું છે.

બ્રિટીશ શાસન દ્વારા કરવામાં આવેલા વહીવટી સંદર્ભે ભારતમાં આયાત— નિકાસનો આંકડાઓનું વિશ્લેષણ કરતાં દાદાભાઈ નવરોજીએ કહ્યું કે ઈ.સ. ૧૮૩૫ થી ૧૮૭૨ સુધી હિંદે ૮૪ કરોડ પાઉન્ડનો માલ આયાત કર્યો હતો. જ્યારે નિકાસ ૧૪૩ કરોડ પાઉન્ડ કરી હતી. આમ પુરાંત ૪૯ કરોડ પાઉન્ડની હતી. આયાતોમાં મુખ્યત્વે તૈયાર માલ હતો અને નિકાસમાં કાચોમાલ હિંદના દ્રવ્યનું આ વ્યાપાર દ્વારા અપહરણ થયું હતું. દાદાભાઈ નવરોજીએ મુક્ત વ્યાપારની ટીકા કરતાં જણાવ્યું કે “માન્યેસ્ટરના ઈરાદાપૂર્વકના સ્વાર્થ અંગે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી.” હું પણ મુક્ત વ્યાપાર એ ભૂખે મરતા અને થાકેલા માણસ અને અશ્વ પર સવાર થયેલા બળવાન માણસ વચ્ચેની સ્પર્ધા સમાન છે. જે દેશો પોતાનાં સાધનો પર સત્તા ધરાવતા હોય તેવા દેશો વચ્ચેની મુક્ત સ્પર્ધા તે એક વાત છે, પણ તદ્દન અસમાન દેશો વચ્ચેની સ્પર્ધા એક અલગ વાત છે. હિંદની પ્રજાની ઉત્પાદન શક્તિમાં થતા ઘટાડા સામે ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. તેમજ પ્રજાકીય થાપણમાં થતા ઘટાડા સામે પણ દાદાભાઈ નવરોજી એ બ્રિટીશ સરકાર સામે સવાલ ઉભો કર્યો હતો.

અંગ્રેજો દ્વારા આચરવામાં આવતી અનેક શોષણ યક્ત નીતિઓ દ્વારા થતું ભારતનું દ્રવ્ય અપહરણ અને તેનાથી ભારતીય પ્રજાની થતી દયનીય સ્થિતિનું વિવેચન કરતાં દાદાભાઈ નવરોજીએ જણાવ્યું કે “હું અંગ્રેજ પ્રજાની હકૂમતની આર્થિક અસર પર તેનું લક્ષ બેંચવા માંગુ છું. અને તે એ છે કે હિંદનું ધન રાજકર્તા દેશમાં વ્યવસ્થિત રીતે અને અનેક માર્ગોએ ઘસડાઈ ઘસડાઈ રહ્યું છે દેશની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક માત્ર ૨૦ રૂપિયા જ છે. એટલે મહામુસીબતે જીવી રહેલા લાખો સામાન્ય પ્રજાજનો જરા જેટલો દુષ્કાળ પડતાં જ મૃત્યુના મુખમાં હોમાઈ જાય છે. શું આ બિના કોઈ પણ પ્રજાને ક્યડી નાંખનારી નથી? અને તેમ છતાં હિંદીઓને તેમની કંગાલ આવકમાંથી જ સરકારી કરવેરા ભરવા પડે છે.

આમ હિંદ અને ગ્રેટ બ્રિટન વચ્ચે જે પ્રકારના સંબંધો વિકસ્યા હતા. તેને વિશાળ ફલક પર લઈ જનાર દાદાભાઈ નવરોજી સૌ પ્રથમ હતા. તેમણે ઉડાણ પૂર્વક બ્રિટીશ સરકારની વહીવટી વ્યવસ્થાને ગણિતશાસ્ત્રની ભાષામાં તપાસીને હિંદીઓને થતા અન્યાય અને શોષણ સામે આર્થિક વિચારોનો પડકાર આપનાર હિન્દુસ્તાનના મહાન નેતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સંદર્ભગ્રંથ

- (૧) આર. જી. પરીખ — ભારતનો ઇતિહાસ યુનિ.ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ
- (૨) સંપાદક — ભરત ચૌધરી — સાંસ્થાનિક ભારતનો આર્થિક ઇતિહાસ —ભારત પ્રકાશન

‘રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા (GENDER) અંગેના વલણોનો અભ્યાસ’

- નિકુંજ આર. વાગડીયા

M.Com., M.Ed., GSLET, D.E.M.

૨૧મી સદીના હાઈટેક યુગમાં આપણો પ્રવેશ થયો તેને દોઢ દસક જેટલો સમય થવા જઈ રહ્યો છે. ૧૯મી અને ૨૦મી સદીમાં સમાજમાં જે પરીવર્તન આવ્યું છે, તે માનવ ઇતિહાસની પૂર્વની તમામ શતાબ્દીઓ કરતાં અનેક ગણું ઝડપી આવ્યું છે. છેલ્લા ૨૦૦ વર્ષોમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે જે સંશોધનો થયા છે, તેણે માનવને મહામાનવ તરીકે પ્રસ્થાપીત કર્યો છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની હરણફાળના પરીણામે મનુષ્યનું સમગ્ર જીવન બદલાઈ ગયું છે. આધુનિક ટેકનોલોજીના આવિસ્કારના પરીણામે આપણે મંગળ ગ્રહ સુધી પહોંચી ગયા છીએ તે આપણી પ્રગતીની ચરમસીમાને ભલીભાંતી સુરપષ્ટ કરે છે.

વૈજ્ઞાનિક રીતે સુપર પાવર બનવા જઈ રહેલ પ્રવર્તમાન સમાજ વૈચારીક રીતે સુપર પાવર બની શકે, તો અને તો માત્ર સમાજનો સંતુલીત વિકાસ થયો ગણાય ! આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્રનું નિર્માણ સમૃદ્ધ અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ દ્વારા થાય છે. સમાજને સ્ત્રી અને પુરુષનાં તાણાં-વાણાંમાં રચાયેલ અદ્ભુત રચના છે. સ્ત્રી અને પુરુષને એક રચના બે પૈડા જેવાં છે, જો બન્ને સંતુલીત રીતે અને મજબૂતાઈથી રચાયેલ હશે તો અને માત્ર તો જ જીવનરથ સુચારું રીતે ચાલી શકશે. વૈજ્ઞાનિક રીતે હાઈટેક બનેલ પ્રવર્તમાન યુગ વૈચારીક રીતે હાઈટેક બને, તો અને તો માત્ર સંતુલીત વિકાસની વ્યાખ્યા સાચી ઠરે. આ સંજોગોમાં સ્ત્રી અને પુરુષનું સમાજમાં સ્થાન કે દરજ્જો સમાન હોવો એ વિકાસની પૂર્વ શરત છે. આપણે સૌ વૈચારીક રીતે કે સામાજિક રીતે મહામાનવ બન્યા છીએ કે કેમ? શું આપણો સમાજ પુરુષ પ્રધાન તો નથી ને? શું આપણે સ્ત્રી અને પુરુષને સમાજમાં સમાન દરજ્જો આપી શક્યા છીએ? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરો શોધવા જ રહ્યા ! જે પ્રશ્નોના ઉત્તરો મેળવવા માટે સંશોધકે રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા (Gender) અંગેના વલણોનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

સમસ્યા કથન :-

પ્રસ્તુત સમસ્યાના સંદર્ભમાં સંશોધકે રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા વિષયક વલણોનો જાતિ, જ્ઞાતિ અને શૈક્ષણિક દરજ્જાના સંદર્ભમાં અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

અભ્યાસનું મહત્વ:-

પ્રસ્તુત સંશોધન સમાજના વિવિધ પક્ષકારોને વિવિધ રીતે ઉપયોગી તેમજ દિશા સૂચક બનશે. પ્રસ્તુત સંશોધનનાં પરીણામે સરકારશ્રીને સામાન્ય જનમાનસના જાતીયતા પ્રત્યેનાં વલણોનો ખ્યાલ આવશે, જે તેઓને નિતિ વિષયક નિણયો લેવામાં અત્યંત ઉપયોગી બનશે. શિક્ષકો, આચાર્યો, શાળા સંચાલકો, અધિકારીઓને સમાજનો દિકરીઓ પરત્વેનો હકારાત્મક અભિગમ કેળવવા અર્થે પ્રસ્તુત સંશોધન મદદરૂપ થશે, પરીણામે દિકરીઓના શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારી શકાશે. જેના દ્વારા સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્રનું નિર્માણ શક્ય બનશે.

અભ્યાસના હેતુઓ :-

- રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણોનો અભ્યાસ કરવો.
- જાતીય સમાનતા પરત્વેના વલણો પર જાતિની અસર તપાસવી.
- જાતીય સમાનતા પરત્વેના વલણોપર જ્ઞાતિની અસર તપાસવી.

- જાતીય સમાનતા પરત્વેના વલણો પર શૈક્ષણિક દરજ્જાની અસર તપાસવી.

અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ :-

- રાજકોટ શહેરના વાલીઓ તરીકે માતા-પિતાના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણાંકોની સરાસરીમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
- રાજકોટ શહેરના બિનપછાત જ્ઞાતિના અને પછાત જ્ઞાતિના વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણાંકોની સરાસરીમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
- રાજકોટ શહેરના ઉચ્ચ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા અને નિમ્ન શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણાંકોની સરાસરીમાં સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

અભ્યાસની મર્યાદાઓ :-

- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માત્ર રાજકોટ શહેરનાં જ વાલીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી અભ્યાસના તારણો માત્ર રાજકોટ શહેર પુરતા જ મર્યાદીત છે.

વ્યાપવિશ્વ અને નમુનો :-

- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં રાજકોટ શહેરના વાલીઓનો જાતીય સમાનતા અંગેના વલણોનો અભ્યાસ કરવાનો હોય અહિં, વ્યાપવિશ્વ તરીકે માત્ર રાજકોટ શહેરી વિસ્તારનો જ વ્યાપવિશ્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્તરીકૃત યાદચ્છિક નિર્દર્શન પદ્ધતિથી નમુનો પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં વિવિધ ચલોના આધારે વ્યાપવિશ્વની સ્તરો, પેટા સ્તરોમાં વહેંચણી કરી, રાજકોટ શહેરના ૨૮૦ વાલીઓને યદચ્છ રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

અભ્યાસનું ઉપકરણ :-

- સંશોધનના ઉપકરણ તરીકે સ્વરચિત વલણ માપદંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, જે લિકર્ટ પદ્ધતિ અનુસાર રચવામાં અને પ્રમાણિત કરવામાં આવ્યો હતો. જેના અંતિમ સ્વરૂપમાં ૨૫ વિધાનો સમાવિષ્ટ છે, જેની વિશ્વસનીયતા ૦.૮૪ જેટલી છે.

માહિતીની રજૂઆત દર્શાવતી સારણી-૧.

ક્રમ	ચલ	પ્રકાર	સંખ્યા (N)	મધ્યક (M)	પ્ર.વિ. (S.D.)	t - મુલ્ય
૧	જાતીયતા	માતા	૧૪૦	૧૦૧.૧૧	૧૦.૫૭	૧.૩૪
		પિતા	૧૪૦	૯૯.૩૭	૧૧.૧૪	
૨	જ્ઞાતિ	બિન પછાત	૨૨૧	૧૦૦.૨૮	૧૧.૦૬	૦.૧૧
		પછાત	૫૯	૧૦૦.૧૨	૧૦.૨૦	
૩	શૈક્ષણિક લાયકાત	ઉચ્ચ	૧૧૫	૧૦૦.૪૨	૧૦.૮૬	૦.૨૨
		નિમ્ન	૧૬૫	૧૦૦.૧૩	૧૦.૯૧	

માહિતીનું પૃથકકરણ અને અર્થઘટન :-

રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણો જાણવા અર્થે વલણ માપદંડને આધારે જે પ્રતિયારો મળ્યા તેનું અંતિમ ગુણાંકન કરી પ્રત્યેક ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી હેતુ વિવિધ ચલોના સંદર્ભમાં મધ્યક(M), પ્રમાણ વિચલન(S.D.) અને t - મુલ્ય મેળવી, સાર્થકતાની કક્ષા નક્કી કરવામાં આવી.

ઉપરોક્ત સારણી પરથી ફલિત થાય છે કે માતા-પિતાનું t - મુલ્ય ૧.૩૪ છે, જે ૦.૦૫ કક્ષાએ તફાવત સાર્થક નથી, તેથી ઉત્કલ્પના-૧નો અસ્વિકાર થતો નથી. એટલે કે રાજકોટ શહેરના માતા-પિતાના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણોમાં સાર્થક તફાવત નથી. માતાઓના વલણાંકોની સરાસરી ૧૦૧.૧૧ છે, જ્યારે પિતાઓના વલણાંકોની સરાસરી ૯૯.૩૭ છે, જે તફાવત સાર્થક નથી પરંતુ આકસ્મિક છે. આમ માતા અને પિતાના વાલી તરીકે જાતીય સમાનતા અંગેના વલણો સમાન અને હકારાત્મક છે.

અહીં, બિન-પછાત જ્ઞાતિના અને પછાત જ્ઞાતિના વાલીઓનું t - મુલ્ય ૦.૧૧ છે, જે ૦.૦૫ કક્ષાએ તફાવત સાર્થક નથી, તેથી ઉત્કલ્પના-૨ નો અસ્વિકાર થતો નથી. એટલે કે રાજકોટ શહેરના બિનપછાત અને પછાત જ્ઞાતિના વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણોમાં સાર્થક તફાવત નથી. બિન પછાત જ્ઞાતિના વાલીઓનાં વલણાંકોની સરાસરી ૧૦૦.૨૮ છે, જ્યારે પછાત જ્ઞાતિના વાલીઓની વલણાંકની સરાસરી ૧૦૦.૧૨ છે, જે તફાવત સાર્થક નથી પરંતુ આકસ્મિક છે. આમ, રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણો જ્ઞાતિના સંદર્ભમાં સમાન અને હકારાત્મક છે.

અહીં, ઉચ્ચ શૈક્ષણિક લાયકા અને નિમ્ન શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા વાલીઓનું t - મુલ્ય ૦.૨૨ છે, જે ૦.૦૫ કક્ષાએ તફાવત સાર્થક નથી તેથી ઉત્કલ્પના-૩નો અસ્વિકાર થતો નથી. એટલે કે રાજકોટ શહેરના ઉચ્ચ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા અને નિમ્ન શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણોમાં સાર્થક તફાવત નથી. ઉચ્ચ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા વાલીઓના વલણાંકોની સરાસરી ૧૦૦.૪૨ છે, જ્યારે નિમ્ન શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા વાલીઓના વલણાંકોની સરાસરી ૧૦૦.૧૩ છે. જે તફાવત સાર્થક નથી પરંતુ આકસ્મિક છે. આમ, ઉચ્ચ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા અને નિમ્ન શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણો શૈક્ષણિક લાયકાતના સંદર્ભમાં સમાન અને હકારાત્મક છે.

મુખ્ય તારણો :-

- રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણો હકારાત્મક જોવા મળેલ છે.
- રાજકોટ શહેરના વાલીઓના જાતીય સમાનતા અંગેના વલણોમાં જાતિ જ્ઞાતિ અને શૈક્ષણિક લાયકાત અસરકારક બનતા નથી એટલે કે બધી જ કક્ષાના વાલીઓનું જાતીય સમાનતા અંગેનું વલણ હકારાત્મક છે.

ભલામણો :-

૧. રાજકોટ શહેર જેવું વાતાવરણ અન્ય શહેરો અને જિલ્લાઓ માટે ઉભું કરી શકાય જેથી સમગ્ર સમાજમાં દીકરીઓને ઉચ્ચ દરજ્જો મળે અને સમાજના વલણમાં પરિવર્તન આવે.
૨. સમગ્ર સમાજમાં કન્યા કેળવણી માટે રાજકોટ શહેર જેવી જાગૃતિ લાવવી જોઈએ. જેથી સ્ત્રી-પુરુષ સમોવડી બને અને સમગ્ર સમાજનો સમતોલ વિકાસ શક્ય બને.

૩. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે પરસ્પર સ્પર્ધા ધ્વાર નહીં, પણ સમતોલ વિકાસ ધ્વારા જ આદર્શ સમાજની રચના થઈ શકે છે. તેવો સમાજને સંદેશો આપી શકાય.
૪. 'સ્ત્રીભૂષણ હત્યા' એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી, સમાજમાં જાગૃતિ અને વૈચારિકક્રાંતિ એ જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ છે. એવું સમાજમાં પ્રતિપાદીત કરી શકાય.
૫. સ્ત્રી અને પુરુષ લિંગના આધારે ભેદભાવો કે મર્યાદાઓ ઉભી ન કરવી જોઈએ, પરસ્પર સહકારથી કાર્ય કરવું જોઈએ અને એકબીજાને પૂરક બનવું જોઈએ એ જ સત્ય છે.

ભાવિ સંશોધન માટેના સૂચનો :-

૧. જાતીય સમાનતા પ્રત્યે વાલીઓનાં વલણોનો અભ્યાસ કરવા માટે વૈવાહિક દરજ્જો, વિસ્તાર વગેરે જેવા ચલો પણ સમાવી અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય.
૨. પ્રસ્તુત સંશોધન રાજકોટ શહેરના સંદર્ભમાં હાથ ધરાયું હતું, ભાવિ સંશોધન અન્ય જીલ્લાઓના સંદર્ભમાં હાથ ધરી શકાય.
૩. પ્રસ્તુત સંશોધન વાલીઓનાં વલણો જાણવા હાથ ધરાયું હતું, હવે પછીનું સંશોધન શિક્ષકો, સમાજ સેવકો, રાજકીય નેતાઓ વગેરેના સંદર્ભમાં હાથ ધરી શકાય.
૪. જાતીય સમાનતા પ્રત્યેના વલણોના સંદર્ભમાં શિક્ષકો તેમજ વાલીઓનો તુલનામત્ક અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય.
૫. જાતીય સમાનતા પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવા માટે સરકારીની ભૂમિકા અને તેની શિક્ષણ પર અસર જેવી બાબતો સમાવીને પણ અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય.

“ભારતીય અર્થતંત્રમાં પ્રાણ કેમ ફૂકવો ? ?”

- પ્રા.મનોજકુમાર વી. પટેલ

કોમર્સ વિભાગ, શ્રી વાણીવિનાયક આર્ટ્સ એન્ડ

કોમર્સ કોલેજ, ભચાઉ-કચ્છ, ગુજરાત

છેલ્લા બે વર્ષથી દેશના અર્થતંત્ર અંગે જે ચર્ચા કરવામાં આવતી હતી તેનો અવાજ નાણાં મંત્રાલયે સાંભળ્યો છે. ખાસ કરીને રોકાણ જ્યારે મંદ પડ્યું છે ત્યારે રોકાણમાં ગતિ લાવવા માટે અને જાહેર સાહસોની અર્થતંત્રમાં રહેલી ભૂમિકા અંગે નવેસરથી વિચારણા મૂકવા પર ભાર મૂકાયો છે. સેન્ટ્રલ સ્ટેટિસ્ટિક ઓફીસ દ્વારા દર ત્રિમાસિક ગાળાનો અહેવાલ નીતિ નિર્માતાઓ સમક્ષ રજૂ કરાતો હોય છે. આજે ૧૨ જેટલા ત્રિમાસિક ગાળાના આંકડાઓએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, સરેરાશ રોકાણ બાબતે જીડીપીમાં બે ટકાનું ગાબડું પડ્યું છે, અગાઉ રંગરાજન અને મોન્ટેક એવું સપનું જોતા હતા કે હવે પછીનો ત્રિમાસિક ગાળો સારું પદદર્શન કરશે. અને આજ પરંપરા NDA દ્વારા સરકારમાં આવ્યા બાદ પણ ચાલતી રહી. જોકે તેમના અર્થશાસ્ત્રીઓ એ હજુ કામ કાજ હાથમાં લીધું નથી. બિલિયન ડોલરના રોકાણની અપેક્ષા રાખી રહેલા આપણા ફંડ મેનેજરો નીતિ નિર્માતાઓ દ્વારા કોઈ પિન્ક પેપર રજૂ થાય તેની રાહ જોઈ રહ્યા હોય એવું લાગતું હતું. આથી મુખ્ય આર્થિક સલાહકારો તેમની પ્રથમ સલાહમાં જાહેર સાહસોમાં રોકાણ વધારવા પર ભાર મુક્યો છે એ અર્થતંત્રને તાજગી આપનારું છે.

છેલ્લા ત્રણ મહિનાઓ દરમિયાન ‘હવે પછીના ત્રિમાસિક ગાળો સારો જશે’ એવા અધિકારોના નિવેદન બદલે ભારતની મુલાકાત લેનાર કેટલાક હોશિયાર ફંડ મેનેજરોએ પણ ભારતીય અર્થતંત્ર પર કેટલીક ગંભીર ટિપ્પણીઓ કરી હતી. આમ કહેનાર લોકો ૪૦ થી ૫૦ ની ઉંમર વચ્ચેના હતા અને તેઓ બીજા પર છાપ પાડનારા હતા. તેમનું નિવેદન એટલા માટે કે મહત્વનું હતું, કેમકે તેઓ એક યા બીજી રીતે બિલિયન્સ ઓફ ડોલરમાં સોદા કરતા હતા. યાદ કરો, ગયા વર્ષે ઓગષ્ટ મહિનાના માત્ર એક અઠવાડિયા માં જ ભારતમાંથી ૧૧ બિલિયન ડોલર બહાર ગયા હતાં. સદ્દનસીબે તેની દેશના અર્થતંત્ર પર કોઈ માઠી અસર પડી ન હતી.

પિન્ક પેપરના ૧૧માં પાને એક સ્ટેટેમેન્ટ કરાયું છે. કે ચીન ભારતના અર્થતંત્ર અવળી અસર કરી શકે છે. CLSA (ઈન્વેસ્ટમેન્ટ બેન્કિંગ કંપની) ના ઓશ્યુ પેસિક્કિક સ્ટેટજીસ્ટ કિસ્ટોફર વૂડે પણ કંઈક આવી જ વાત કરી છે. આ ઉપરાંત, બહેરા કાને પણ અથડાઈને જાય એવી રીતે બ્લેકસ્ટોન ચીફ દ્વારા દેશના અર્થતંત્ર પર ટિપ્પણી કરવામાં આવી છે. CLSA માં ચીનની સંપત્તિમાં નવેમ્બર ૨૦૧૪ માં જે ૧૭ ટકા હતી તે ડિસેમ્બર ૨૦૧૪માં ૨૧.૭ ટકાનો વધારો થયાનો ઉલ્લેખ જરૂર કરાયો છે. આટલું જ નહીં શાંઘાઈ શેર બજારે પણ ૨૮.૬૮ ટકાની સામે ૪૮.૨૩ ટકા જેટલું રિટર્ન આવ્યું હતું. કોઈ એમ વિચારે કે આ કોઈ એક સમયનો પ્રતિભાવ હશે. ના, એવું નથી તેણે બીજા ત્રિમાસિક ગાળામાં પણ સારું પ્રદર્શન ચાલુ રાખ્યું છે. ચીને તેના દેશમાં રોકાણને ૧૫ મહિના પહેલાં પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. વુડ અને શાંઘાઈના શેરબજાર તો માત્ર તેના પરિણામે જ આપ્યાં હતું. ચીને ૭ ટકાનો વૃદ્ધિ દર મેળવ્યો છે. જ્યારે પણ વિદેશ સંસ્થાના રોકાણકારો પોતાના રોકાણનું વલણ બદલાતાં હોય છે. ત્યારે શેરબજારમાં મોટી ઉપસ્થિતિ સર્જાતી હોય છે.

જોકે, હવે નોર્થ બ્લોકમાં ધીમો ગણગણાટ શરૂ થયો છે. પરંતુ આ ગણગણાટ પૂરતો નથી. આથી, પ્રથમ મેસેજ એવો છે કે ‘અચ્છે દિન’ મેળવવા માટે તમારે ભોગ આપવો પડે અને આપણે બચતની ટેવ છોડવી જોઈએ એમ કહેવું વધુ પડતું વહેલું કહેવાશે. સરેરાશ રોકાણમાં ઘટાડાની શરૂઆત બે વર્ષ અગાઉ થઈ હતી. અને હજુ પણ મનમોહન સિંહના સમયની માન્યતા પ્રચલિત છે કે ‘સુધારા’ અર્થતંત્રમાં પ્રાણ ફૂંકનાર સાબિત થશે. પછી ભલે એ

ગમે તે હોય, બીજું કે કુગાવામાં એટલી ઝડપથી સુધારો થઈ શકે. નહીં. આરબીઆઈસાયું કહે છે. કે તેની વ્યાજદરની નીતિ મુળભૂત સિદ્ધાંતો આધારિત છે. ભાવોમાં ભલે ઘટાડો થયો હોય પરંતુ અર્થતંત્ર પડી ભાંગ્યું છે. અલગ-ગૃહના લાંબાગાળાનો અભ્યાસ જણાવે છે કે વેપારમાં ત્યારે જ પ્રાણ ફૂંકવામાં આવે છે જ્યારે વિકાસ દર ૫.૫ ટકાથી નીચે જતો રહે છે. આ ઉપરાંત પણ બીજા ઘણા કારણો છે. પરંતુ હકીકત એ છે કે તેમાં ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. એક બાબત સંતોષ આપનારી છે અને તે છે ખાદ્ય પદાર્થોનો કુગાવો જો તમારો વિકાસ દર ૬ ટકાનો હોય તો ફળ- ફળાદી, શાકભાજી, ઈંડા, દૂધ, અને બીજી ચીજવસ્તુઓનો ભાવમાં પણ ૧૦ થી ૧૫ ટકાનો સીધો ઉછાળો આવતો હોય છે. આથી વિકાસદર તમારી હાંસી થઈ જાય છે.

આથી સૌથી મહત્વનું સાધન સંપત્તિમાં વધારો કરવાની જરૂર છે. વિકાસ દરને ઉંચે લાવવા સાથે મહેસુલ ખાધનો કોઈ જ સંબંધ નથી. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ દલીલ કરતા હોય છે. કે સાધન સંપત્તિમાં વધારો કરવા સાથે સ્ટીમ્યુલસ પેકેજ તે કોઈ સંબંધ નથી. આજે જ્યારે માળખાકીય સુવિધાઓની વિસ્તૃત અસરો હોય ત્યારે તમે તેને બીજા માર્ગે દોરી જઈ શકો નહિ. તેમાં પણ સીધા ભાગીદાર બનવાને બદલે સુધારા માટેનું PPP મોડેલ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આથી માળખાકીય સુવિધાઓમાં વધારો કરવો અને અર્થતંત્રને પ્રોત્સાહન આપવું એ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. તેના માટે એક આયોજનની જરૂર છે. પરંતુ નીતિ પંચને હજુ કામ શરૂ કરતાં થોડો સમય લાગશે.

Bhavabhuti As a Poet and a Dramatic writer : An Evaluation

- Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari

1.Introduction :

It is a matter for some satisfaction that Bhavabhuti has not left us altogether in the dark about himself and therefore we have not to pour forth the usual complaint Bana, critics about the absence of any reliable information about a poet's life, and which we had occasion to make whom writing about his great predecessor, Kalidasa. In his introduction to the present play and to the Maltimadhava, he gives some account of himself and his family, which meager as it is, saves the untiquarian from one kind of difficulty. But as regards the time in which he flourished he is silent and to determine his date, we must look for information in other quarters. We will begin first by giving the reader a short sketch of his life of the poet as given by himself in his and his other plays.

2.Bhavabhuti As a Poet :

We now come to the question of assigning his proper place to Bhavabhuti in Sanskrit. Literature, as dramatic writer Shudrak and Kalidas alone press upon our notice as his rivals and these indeed are the hero greatest name in the classical drama of India. The plot of the drama is strikingly an orthodox. The author does not draw upon the store house of stories- the puranas, as is done by many other in Sanskrit. After the benediction the poet gives a brief account of himself and then introduces to the audience the characters just to enter on the stage.

Bhavbhuti's fame as a poet rests on his three plays (the only works known to be his as yet), viz. the Maltimadhava, the Mahavircharita and the Uttaramcharita. It is impossible to conceive that a gifted poet like Bhavbhuti could not have written at least a poem or two like Kalidasa's Raghuvansha and Meghdoota, although his special learning was drama. Bhavbhuti might have written some works but now lost to us or not discovered yet. Dr. Bhandarkar, however, comes to the conclusion that he did not, perhaps the poet's earthly career was abruptly cut short.

3.Bhavabhuti As a Dramatist :

To turns to the dramas now, Maltimadhava appears to be the poet's first composition Mahavircharita and the Uttaramcharita. The Mahavircharita is historic play based on the early history of Rama's life as related in the Ramayana : from his boyhood to his return to Ayodhya after the Lanka war and Sita's rescue. To suit his purpose the poet has made considerable alterations in the original story. The principal sentiment is Vira or heroism. The same loftiness of sentiment remarks Prof. Wilson, 'Excellence of picturesque description and power of language, which mark the Uttaramcharita and Maltimadhava are the characteristics of the Viracharita.' If the style is less elegant or harmonious and the expression less felicitous, it is because the poet so meant it on account of the subject chosen. Wherein the mighty deeds of great men will be chivalrous and awe-inspiring and the language vigorous and stern and yet sonorous and prolific in sense. As a poet, Prof. Wilson further on a play is infinitely superior to others in which the same subject is treated by less skilful hands.'

The third play of the poet is the Uttaramcharita or the latter part of Rama's life. It is the poet's master piece. It was this which at once placed Bhavabhuti in the very first rank of Sanskrit poets. In it is dramatized one particular incident in Rama's life after his rescue of Sita and his return to Ayodhya from Lanka, viz., Sita's abandonment. The story only serves the poet as a nucleus, while all the incidents, which cluster round it and produce such wonderful dramatic

effects are the creation of the poet's genius. In this play Bhavabhuti has done his best to depict the sentiment of Karuna or Pathos with a success scarcely achieved by any other poet of classic India that preceded or succeeded him. It is in connection with this play that the anecdote about Kalidasa's having called it superior to even his own plays, related by Dr. Bhandarkar is told. With regard to this play Prof. Wilson remarks : ' The style is equally vigorous and harmonious as that of the Malati and Madhava. several of the sentiment found in that play also recur in this and the general characters of the two dramas. Notwithstanding the difference of their subjects, offers many analogies. We have the same picturesque description and natural pathos in both.

A comparison of the plot of the Maltimadhava with his two dramas : the Mahavircharita and the Uttaramcharita stories will show that though the poet got the various elements from these he has dexterously handed them and worked them into a shapely whole with the true skill of a master dramatist. Dr. Keith says : ' The main love-story occurs in the Katha and in that collection we find the motifs of the sacrifice of a maiden by a magician and the offering of flesh to the demons to obtain their aid. But credit is due to Bhava of combining them in an effective enough whole and of producing in act V a spectacle at once horrible and exciting. Bhavabhuti has also improved his authorities in detail, the escaped tiger replaces the more conventional elephant and the intrigue is more effectively welded by making Madayantika, the sister of Nandana, the king's favourite.'

4. Bhavabhuti and Kalidasa : Greatest Dramatic Poets :

Bhavabhuti and Kalidasa are the two greatest dramatic poets of classical India. Although separated from each other by no less than seven centuries, they so much resembled each other in spirit that in a few years they came to be regarded as contemporaries and rivals of each other. They have both justice done them by the voice of discerning critics. Although as a poet on the whole we may place Kalidasa above Bhavabhuti, as a dramatic poet the palm is certainly disputed with him by the latter. Nay, the tide of opinion among the Pandits once ran so high as to decidedly declare in favour of Bhavabhuti, as the author of the Uttaramacharita.

Kalidas is justly called 'The grace of Poetry,' Bhavabhuti is called 'The Master of eloquence.' Both are most original poets, gifted with genius of the highest order. Both are masters of the natural style of poetry and both are equally happy in their choice of words. True that Bhavabhuti's style is rather elaborate and in a few places marked by long compounds, but in that the poet was unconsciously yielding to the tendency of his age. If Kalidas has more fancy and imagination, Bhavabhuti is more sentimental and passionate.

5. Conclusion :

Kalidas excels in depicting the sentiment of love while Bhavabhuti is in his element when depicting the sentiment of pathos. As a poet of nature and as a describer of the picturesque Bhavabhuti is not inferior to Kalidasa. Natural scenery, however, as it is, without the fantasies it gives rise, alone appeals to him. Kalidasa would be more attracted by its suggestiveness. In this respect Bhavabhuti's descriptions of Himalaya and Yamuna. The plays of Kalidasa on the whole do not much aim at giving a realistic picture of the life society of his time, Bhavabhuti's do. The characters of Kalidasa are more romantic and idealistic in their conception, those of Bhavabhuti more realistic and varied.

अज्ञेय के उपन्यासों में गाँधी विचारधारा

- डॉ. मुकेशभाई एन. मकवाणा

(एम.ए., बी.एड., पीएच.डी.)

सरला उच्च प्रा. स्कूल, तहसील - मूली

हिन्दी साहित्य में गाँधी के विचारों एवं उनके व्यक्तित्व को लेकर कई साहित्यकारों ने उनके प्रशस्ति के गीत गाये हैं। हिन्दी के मनोवैज्ञानिक उपन्यासकार अज्ञेयजी ने भी अपने तीनों उपन्यासों 'शेखर एक जीवनी', 'नदी के द्विप' एवं अपने अपने अजनबी में गाँधी विचारधारा के विभिन्न पहलुओं उजागर करने का सराहनीय प्रयास किया है। बापू के अपने विभिन्न सिद्धांतों सत्य, अहिंसा, अस्पृश्यता निवारण, स्वदेशी, खादी आदी को अपनी कृतियों में उन्हें स्थान दिया है।

जब अज्ञेयजी का जन्म हुआ तब भारत देश परतंत्रता की चुंगल में फँसा हुआ था। अज्ञेय ने इस परतंत्रता के बंधन से छटने के लिए कई प्रकार के क्रान्तिकारी कदम उठाये थे। वह कई देशनेताओं के संपर्क में आये थे। स्वाभाविक है कि ऐसे वातावरण को जी चुके व्यक्तित्व और और रचनाकार की रचनाओं में गाँधीवादी विचारधारा का प्रभाव स्वतृते: दिखाई दिए बिना नहीं रहेगा।

गाँधीजी ने अपने 'शेखर : एक जीवनी' उपन्यास के पहले भाग में 'शेखर' पर गाँधीवाद का पूर्णरूपेण प्रभाव देखा जा सकता है। अज्ञेय के शब्दों में, "असहयोग की एक लहर आई और देश उसमें वह गया। शेखर भी उसमें बहने की चेष्टा करने लगा और जब नहीं बह पाया, तब हाथों से अपने को बहाने लगा..." गांधीजीने भी असहयोग आंदोलन को सन् 1920 - 1922 तक जन्म दिया था और साथ ही स्वदेशी वस्तुओं के उपयोग पर अधिक बल दिया था। गांधीजी मानते थे, "असहयोग की बुनियादी धारणा यह है कि अन्यायी शोषित का सहयोग मिलने पर ही अपने शोषण-कार्य में शफल हो सकता है। यदि शोषित अन्यायी को सहयोग देना बंद कर दें, उसके साथ असहयोग पर उतर आए, तो शोषक के तदम लड़खड़ा जाएंगे।"

इस असहयोग के परिणाम एवं प्रभाव स्वरूप 'शेखर' ने विदेशी कपड़ों का परित्याग करके राहत की साँस ली, बल्कि वह उन पर मिट्टी का तिल छिड़ककर उनमें आग लगा देता है। वह विदेशी मात्र से घृणा करता है। अंग्रेजी भाषा के प्रति प्रेमभाव उसकी राष्ट्रीय भावना का ओर संकेत करते हैं। वह अपने देश, देश की भाषा तथा अपने देश के नेताओं से भी प्यार करने लगता है। इसीलिए वह "गांधी का बोलबाला, दुश्मन का मुँह काला" ऐसे नारे भी लगाने लग जाता है। शेखर के ये शब्द उसकी गाँधीवादी विचारधारा की ओर ही संकेत करते हैं।

गांधी के प्रति अपनी श्रद्धा व्यक्त करने के लिए वह एक राष्ट्रीय नाटक लिखता है। धीरे-धीरे शेखर के पिता को भी मालूम हो गया कि शेखर के हृदय में गाँधीवाद घर करता जा रहा है। पिताजी जब

शेखर को पूछते हैं कि हर वक्त तुम गाँधी का नाम किस लिए चिल्लाते रहते हों ? तभी शेखर उत्तर देता हैं, मैं गाँधी को मानता हूँ ! मैं उसके बताए पर चलूँगा। तब पिता ने हँसकर कहा, “उस पथ पर चलोगे। गांधी की शिक्षा तुमने समझी भी है ? कोई तुम्हारे गाल पर थप्पड़ लगाये तो क्या करोगे ?” शेखर ने बिना हिचकिचाहट से कहा, “दूसरा गाल आगे कर दूँगा।” जब शेखर के घर के पर बैरिस्टर आते हैं तभी उनके सामने शुद्ध स्वदेशी ढंग से दोनों हाथ जोड़कर, सिर झुकाकर शेखर का नमस्ते कहना भी शेखर पर पड़े हुए गाँधीवाद के प्रभाव का ही परिणाम था। इस प्रकार अज्ञेय ने अपने गाँधीवादी विचारों को शेखर को माध्यम बनाकर अभिव्यक्ति प्रदान हैं।

‘नदी के द्वीप’ के भुवन की आस्था भी कांग्रेस पार्टीमें है। देश की सुरक्षा के लिए वह विश्वयुद्ध में कूद पड़ता है। चन्द्रमाधव की समसनीखेज पत्रकारिता द्वितीय विश्वयुद्ध के संदर्भ से जुड़ी हुई है। चन्दमरमाधव में भी कांग्रेस पार्टी के प्रति आस्था है। इस तरह अज्ञेय के पात्रों को देखते हुए ऐसा लगता हैं कि अज्ञेय गाँधीवादी विचारधारा के समर्थक रहे हैं।

अज्ञेयजी के तीसरे उपन्यास ‘अपने-अपने अजनबी’ में स्वस्थ समाजिक मूल्यों की उपलब्धि सेल्मा एवं यान के माध्यम से होती है। सेल्मा साहस, धैर्य, सहानुभूति तथा जिजीविषा आदि परंपरागत मूल्यों में गहन आस्था रखती है। योके द्वारा भी अन्तिम समय में एक अच्छे आदमी के सामीप्य ग्रहण करने की इच्छा प्रकट करना सामाजिक मूल्यों को स्वीकृति देना ही है। यान में भी जिजीविषा की भावना प्रचुर है। वह भूखा रह लेता है परंतु सेल्मा से छीनकर भोजन प्राप्त करना उसे स्वीकार नहीं है। यह तथ्य सामाजिकता के उदात्त एवं शाश्वत मूल्यों का ही प्रकटीकरण है। हमें यहाँ बापू के शाश्वत मूल्यों की अभिव्यक्ति और दिशानिर्देश देखने को मिलता है।

आज मानव जीवन में मूल्यों का हास हो रहा है। इसको दृष्टि में रखकर वेद प्रकाश अमिताभ के विचार देखिए, “बीसवीं शती में प्रतिष्ठित जीवनमूल्यों के ध्वंस या उनकी अस्वीकृति को विचारकों ने चिंता की दृष्टि से देखा है।” इस प्रकार आज के युग में मूल्यों में बिखराव, विघटन को देखते हुए बापू को मूल्यों के प्रति अतूट विश्वास का चित्रण किया गया है।

गांधीजी ने जाँति-पाँति विषयक समस्या के खिलाफ बहुत बड़ा दायित्व निभाया है। अज्ञेय जी के उपन्यास ‘शेखर एक जीवनी’ में इस समस्या ‘शेखर’ के द्वारा चित्रित की है। अज्ञेय स्वयं ब्राह्मण जाति के थे। लेकिन उन्होंने ‘शेखर’ के होस्टेल जीवन के अछूतोद्वार के कार्य और अछूतों के साथ रहना दिखाकर सारी मानव जाति को एख जाति का चित्रित करने का प्रयास है। ‘आत्मेनपद’ में ब्राह्मणत्व का कोई भान नहीं है।”

शेखर का जेठ की धूप में रास्ते में प्यास लगी थी, तब उसने एक व्यक्ति से पानी पिलाने के लिए कहा। तब वह व्यक्ति चुप रहा और थोड़ी देर बाद बोला, “बाबूजी आप कौन जात हैं ?” “हम जात-पात तो मानते नहीं पर वैसे अगर तुम्हें कोई डर है तो हैं हम ब्राह्मण ही, तुम्हारे वर्तन भ्रष्ट नहीं

होंगे।” तब शेखर ने कहा, “आखिर तुम क्यों नहीं पिलाते ?” तब उस व्यक्ति ने विवश होकर उत्तर दिया, ‘बाबूजी हम छोटी जात के हैं...’ उस वक्त शेखर को हँसी आती है। और वह कहता है कि हम जात नहीं मानते, तुम हमारे बराबर हों।” अतः अज्ञेय ने शेखर के माध्यम से समाज के विरोध में ही अपनी आवाज बुलन्द की हैं।

भारत में बुद्ध के समय से धार्मिक सुधार आंदोलन चलते रहे हैं, जो हमेशा आर्थिक-सामाजिक शोषण, दमन, उत्पीड़न और जन्म पर आधारित भेदभाव तथा अपमान को समाप्त करने का उद्देश्य लेकर चले हैं। क्या कारण है कि फिर भी जात-पाँत खत्म नहीं हो सकी ?” आज जात-पाँत के भेद को खत्म करने के लिए हमें हमारी मानसिकता बदलनी पड़ेगी।

गाँधीजी के एकादश व्रतों में अहिंसा का व्रत भी मुख्य था। गाँधीजी के विचार से हिंसा को प्रेम और करुणा से जीता जा सकता है। ‘शेखर : एक जीवनी’ के शेखर की दृष्टि में, “हिंसा वहाँ है, जहाँ प्रेरणा हिंसा की है। ईश्ट के लिए की हुई हत्या भी हिंसा नहीं है, बशर्ते कि वह ईश्ट व्यक्ति का नहीं सृष्टि-मात्र का हो।” इसमें शेखर जो सृष्टि-मात्र के लिए हितकर हैं उसकी हिंसा को हिंसा नहीं मानता। क्योंकि यह सभी के लिए श्रेयकर है। जब दूसरों का हित खंडित होने लगता है तो अशांति का वातावरण उत्पन्न हो जाता है, समस्याएँ पैदा होने लगती हैं और संघर्ष के ज्वालामुखी फूटने लगते हैं।

अज्ञेय जी ने स्वतंत्रता की खोज को अपने तीनों उपन्यासों में पात्रों के माध्यम से व्यक्त करने का सफल प्रयास किया है। जो अपने आप में सार्थकता लिए हुए हैं। शेखर सामाजिक रूढ़िगत बन्धनों से अपने आपको मुक्त करना चाहता है और वह ऐसी नवीन व्यवस्था को प्राप्त करने के लिए व्याकुल है, जहाँ वह स्वच्छंदतापूर्वक रहकर अपना विकास कर सके। इस प्रकार का आशय इन पंक्तियों से स्पष्ट होता है। “बालक ने सोचा, कितना उन्मुक्त होगा वह स्थान जहाँ सब कुछ तो स्वतंत्र होगा ही, ये पौधे भी स्वच्छंदता से उग-फूल-फल सकेंगे...”

गौरा कहती है, “स्वाधीनता केवल सामाजिकगुण नहीं है। वह एक दृष्टिकोण है, व्यक्ति के मानस की एक आवृत्ति है।... मैं अपने आपको बद्ध नहीं मानती हूँ कि और स्वाधीनता के लिए अपने मन को ट्रेन्ड करती हूँ।... और मैं सोचती हूँ कि सब लोग यत्नपूर्वक अपने को स्वाधीनता के लिए ट्रेन्ड करें तो शायद हमारा समाज भी स्वाधीन हो सके। हर कोई हर जगह सारे विश्व की स्वाधीनता की लड़ाई लड़ सकता है, क्योंकि अविभाजित और अविभाज्य स्वाधीनता ही स्वाधीनता है।”

अज्ञेय जी ने अपने उपन्यासों में युद्ध संबंधी विचारों के संदर्भ में गाँधीजी के विचारों का प्रतिबिंब दिखाई देता है। अज्ञेय मानते हैं कि जो युद्ध करते हैं वे न्यूनाधिक बर्बर और असंस्कृत होते हैं। युद्ध बर्बरता की निशानी है। “हिंसा, युद्ध, लड़ाई, अशांति का परिणाम आम जनता को भोगना पड़ता है। युद्ध का अर्थ है गरीबी बढ़ाना, अभाव बढ़ाना, आर्थिक स्थिति को अस्थिर बनाना।” युद्ध में खोना ही खोना है। क्योंकि वह घातक है।

गाँधीजी की विचारधारा का उनके सिद्धांतों के बारे में अज्ञेय जी ने जो कुछ लिखा उनका समग्र व्यक्तित्व एवं सिद्धांतों के प्रति अपनी श्रद्धा व्यक्त की है। अस्तु कहना अनुचित न होगा कि अज्ञेय जी के तीनों उपन्यासों में महात्मा गाँधी किसी न किसी रूप में विद्यमान है।

संदर्भ -

1. नदी के द्वीप, अज्ञेय
2. शेखर : एक जीवनी, भाग -1,2, अज्ञेय
3. गांधी मार्ग, संपादक - राजीव वोरा
4. महात्मा गाँधी व्यक्ति और विचार, विश्वप्रसाद गुप्त, मोहिनी गुप्त
5. आत्मनेपद, अज्ञेय
6. अफने अपने अजनबी, अज्ञेय
7. तुलसी प्रज्ञा, अनुसंधान त्रैमासिकी पत्रिका
8. अज्ञेय एक अध्ययन, डॉ. भोलाभाई पटेल

દાદાભાઈ નવરોજીની આર્થિક વિચારધારા

– પ્રા. રાજેશ બી. વાઘેલા
અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ
ભવન્સ કોલેજ, ડાકોર

અર્થશાસ્ત્રના પિતા એડમ સ્મિથે દ્રવ્ય બાબતે ‘An Enquiry into the Nature and Causes of the wealth of Nations’ નામનું પુસ્તક લખ્યું. જ્યારે દાદાભાઈ નવરોજીએ દ્રવ્યના સ્થાને ભારતીય ગરીબીનાં કારણો તથા પ્રકૃતિને સમજવાનું પસંદ કર્યું. તેઓએ પોતાના પુસ્તક ‘Poverty and Un-British rule in India’માં અંગ્રેજી શાસનકાળ દરમ્યાન ભારતમાં પ્રવર્તતી ગરીબીનું સચોટ વિશ્લેષણ કર્યું. તેઓ ભારતમાં પ્રવર્તતી ભયંકર ગરીબીનો ઉદ્ઘોષ કરનારા પ્રથમ ચિંતક હતા. તેઓએ તારવ્યું કે ભારતની ગરીબીનું મૂળ ભારતીયોના નિમ્ન જીવનસ્તર તથા મૂળભૂત જરૂરીયાતોની પૂર્તિ માટેનાં અપર્યાપ્ત સાધનોમાં રહેલું છે. શરૂઆતમાં તેઓએ ‘Poverty in India’ નામના નિબંધમાં જણાવ્યું કે ભારત અત્યંત ગરીબ તથા દરિદ્રતામાં દબાયેલું છે. ઉંમરમાં વૃદ્ધિ સાથે તેમના આર્થિક વિચારોમાં ઉદારતાને સ્થાને ઉગ્રતા જ જોવા મળે છે. ઇ.સ.1881માં તેઓએ ભારતની આર્થિક સ્થિતિને અત્યંત દુર્ભાગ્યપૂર્ણ તથા હૃદયદ્રાવક દર્શાવીને દુઃખી મનથી કહ્યું કે, “બ્રિટીશ ભારતમાં આજના વૈભવની વાત અલંકારિક વર્ણન તથા એક સ્વપ્નથી વિશેષ કશું જ નથી.” તેઓએ ભારતીયોની તુલના અમેરીકાના ગુલામો સાથે કરતાં દર્શાવ્યું કે, “સત્ય એ છે કે ભારતીયો એક જાતના ગુલામ છે તથા તેમની દશા અમેરિકન ગુલામોથી પણ બદતર છે; કારણ કે અમેરિકન ગુલામોના માલિકો સંપત્તિના રૂપમાં પણ પોતાના ગુલામોની સંભાળ તો રાખતા હતા.” દાદાભાઈ નવરોજી પ્રથમ ભારતીય હતા જેમણે આવકને આધારે ગરીબીનું સ્તર જાણ્યું. તેઓએ ઇ.સ.૧૮૬૭-૬૮માં ભારતની ૧૯ કરોડ વસ્તીની સામાન્ય માથાદીઠ આવક રૂ.૨૦ તારવી. આ સામાન્ય માથાદીઠ આવકની ગણતરી ગરીબ તથા ધનવાન બંને માટે કરવામાં આવી હતી. તેમના મતે ધનિક ભારતીય એટલે એવા બ્રિટીશરો જેઓ તે સમયે ભારતમાં રહેતા હતા તથા ગરીબ ભારતીય એટલે એવા લોકો જેઓ ભારતીય મૂળના હતા.

રાષ્ટ્રીય આવક :-

રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરનારા પ્રથમ ભારતીય આર્થિક ચિંતક દાદાભાઈએ રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી અનુમાનને આધારે નહીં, પરંતુ ઉત્પાદન સંગણના પદ્ધતિ નામની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કરી. તેઓએ કુલ કૃષિ ઉત્પાદનમાં ખાણો, કારખાનાં, મચ્છી ઉદ્યોગ વગેરેના અનુમાનિત ઉત્પાદનની સાથે અલ્પ માત્રામાં વિદેશી આયાત તથા દૈનિક ઉત્પાદનને નજર સમક્ષ રાખીને ઇ.સ.૧૮૬૭-૬૮માં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરી. કુલ કૃષિ ઉત્પાદનની ગણતરી દરેક જિલ્લામાં ખેડવામાં આવેલા વિસ્તારના પ્રતિ હેક્ટર ઉત્પાદનથી ગુણાકાર દ્વારા તથા કુલ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનની ગણતરી દરેક પ્રાંતનો નમૂનો લઈને કરી. જો કે દાદાભાઈ દ્વારા પ્રયુક્ત પદ્ધતિની બ્રિટીશ સરકારના સમર્થક એવા પાશ્ચાત્ય વિવેચકોએ ટીકા કરી, પરંતુ પ્રા.રાવે તેમનું સમર્થન કર્યું.

ભારતમાં પ્રવર્તતી ગરીબીનાં કારણોનું પરીક્ષણ કરતાં તેઓએ તારવ્યું કે તેનું મૂળ કારણ દ્રવ્ય અપહરણ છે. દ્રવ્ય અપહરણના સિદ્ધાંત દ્વારા તેઓએ પ્રતિપાદિત કર્યું કે ભારતની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો એક મોટો ભાગ ઈંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવે છે; જેના બદલામાં ભારતને કોઈ પણ પ્રકારનો આર્થિક કે ભૌતિક લાભ નથી મળતો. દ્રવ્ય અપહરણ પ્રત્યે ભારતીયોને સચેત કરનારા પ્રથમ ભારતીય ચિંતક એવા દાદાભાઈએ કહ્યું કે, “અંગ્રેજ શાસનની લોકોપકારી પ્રવૃત્તિની વાત કરવી એ કપોળ કલ્પિત કહાનીથી વિશેષ કશું જ નથી. આ શાસનની સાચી પ્રવૃત્તિ તો ભારતીયોનું

લોહી ચૂસવાની છે.” તેઓએ સૌપ્રથમ અપહરણ સંબંધિત ગણતરી સરળ રીતે રજૂ કરી. ઈ.સ.૧૮૩૫ થી ઈ.સ.૧૮૭૨ સુધીના અપહરણનું પ્રમાણ રેલવેના પ્રદત્ત વ્યાજને બાદ કરીને સ્પષ્ટ કર્યું કે ૧૮૩૫-૩૯ સુધી ૫૩.૪૭ લાખ પાઉન્ડ, ૧૮૪૦-૪૪માં ૫૯.૩૦ લાખ પાઉન્ડ, ૧૮૪૫-૪૯માં ૭૭.૬૦ લાખ પાઉન્ડ, ૧૮૫૦-૫૪ સુધી ૭૪.૫૮ લાખ પાઉન્ડ, ૧૮૫૫-૫૯ સુધી ૧૭૩ લાખ પાઉન્ડ, ૧૮૬૦-૬૪ સુધી ૧૭૩ લાખ પાઉન્ડ, ૧૮૬૫-૬૯ સુધી ૨૪૬ લાખ પાઉન્ડ, ૧૮૭૦-૭૨ સુધી ૨૭૪ લાખ પાઉન્ડ જેટલી રકમ ભારતમાંથી ઈંગ્લેન્ડ મોકલી. ઈ.સ.૧૯૦૫માં તેઓએ ઘોષણા કરી કે લગભગ ૫૧૫ કરોડ રૂપિયા જેટલા મૂલ્યના સામાનનું દર વર્ષે દેશમાંથી અપહરણ થાય છે.

સમગ્ર બ્રિટીશકાળમાં ભારતની આયાત-નિકાસ વધુ રહી છે. વિદેશ વ્યાપાર હંમેશાં ભારતના પક્ષે રહ્યો. પરંતુ તેમ છતાં ભારતમાં દાદાભાઈએ રજૂ કરેલો નિકાસ સંબંધી નિષ્કર્ષ આશ્ચર્યજનક હતો. તેઓએ ગણતરી દ્વારા સાબિત કર્યું કે ઈ.સ.૧૮૮૩-૮૨ સુધી કુલ શુદ્ધ નિકાસ ૨૮૮ કરોડ હતી; જેમાંથી ૧૧ કરોડ રૂપિયાની રકમ વિદેશ વ્યાપાર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ લાભમાંથી પ્રાપ્ત થઈ. આ એક એવું ઉદાહરણ છે કે જે દેશની નિકાસ આયાતની તુલનામાં ઘણી વધારે હોવા છતાં તેના બદલામાં દેશને નુકશાન થયું. આથી અહીં નુકશાનકારક શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઈંગ્લેન્ડ દ્વારા દર વર્ષે ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવામાં આવતું તથા તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ નફાનો ઉપયોગ ભારતના વિકાસ માટે નથી થયો. ભારતમાં આવા રોકાણની શરૂઆત ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની દ્વારા થઈ. રોકાણ માટેની મૂડી મોટેભાગે ભારતીય માલની લૂંટમાંથી જ મેળવવામાં આવી હતી; જેમાંથી મળતો નફો દર વર્ષે ઈંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવતો. પ્રસ્તુત રોકાણ મુખ્યત્વે એવાં ક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવ્યું; જેનાથી પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ હિતોની પૂર્તિ થઈ શકે. આવા ક્ષેત્રોમાં રેલવે, વાહન વ્યવહાર, બંદરો વગેરે, નિકાસ માટેના પ્રાથમિક ઉત્પાદનો જેવા કે ચા, કોફી, રબ્બર વગેરે, ખોદકામમાં મુખ્યત્વે કોલસા તથા સોનાનું ખોદકામ તથા પેટ્રોલનું ઉત્પાદન, સેવા ક્ષેત્રોમાં મુખ્યત્વે બેંકિંગ, વીમો, નાણાં વગેરે સમાવિષ્ટ હતા.

વ્યક્તિગત પ્રેષણ પણ આર્થિક નિકાસનો મુખ્ય સ્ત્રોત હતો. દાદાભાઈએ આ પ્રેષણને એક કરોડ પાઉન્ડ પ્રતિ વર્ષ દર્શાવ્યું, પરંતુ તેમના અનુમાન મુજબ આ માત્રા હજુ પણ વધુ હોવી જોઈએ. અંગ્રેજો દ્વારા આ વ્યક્તિગત પ્રેષણ તૈયાર વસ્તુઓ જેવી કે બિસ્કીટ, બિયર વગેરેના વેચાણ અર્થે, બ્રિટિશ નિકાસ વસ્તુઓની ભારતમાં ખરીદી અર્થે, બ્રિટિશરોના બહાર રહેતા પરિવારના ભરણપોષણ અર્થે, વિદેશોમાં રોકાણ માટે વ્યક્તિગત બચતનો ઉપયોગ વગેરે માર્ગોએ કરવામાં આવતું.

ભારત પર આધિપત્ય જાળવી રાખવા માટે ઈંગ્લેન્ડે વિશેષ સૈન્યની સ્થાપના કરી; જેના કમિશન પ્રાપ્ત કરતા અધિકારીઓ અંગ્રેજ હતા. ઈ.સ.૧૮૩૦માં પહેલી વખત મર્યાદિત સંખ્યામાં ભારતીયો કમિશન પ્રાપ્ત અધિકારી બન્યા. નાગરિક વહીવટમાં ઉચ્ચ અધિકારીઓના પદ ઉપર માત્ર અંગ્રેજોને જ નિયુક્ત કરવામાં આવતા. ભારતીયોની તુલનામાં અંગ્રેજોને વેતન તથા અન્ય સુવિધાઓ ઘણી વધારે મળતી. અંગ્રેજો માટે સેવાકાળમાં તથા સેવાનિવૃત્તિ પછીનો ખર્ચ બંને ભારતીય કોષમાંથી કરવામાં આવતો. ભારતને ગુલામ રાખવા માટે સૈન્ય તથા જાહેર વહીવટી ખર્ચ સરેરાશ ૬૫% રાખવામાં આવતો; જેમાં સૈન્ય પાછળ ૪૦% ખર્ચ થતો. દાદાભાઈ આ ખર્ચને અપહરણનો મુખ્ય સ્ત્રોત માને છે; જેમાં અંગ્રેજ સૈન્ય તાલીમાર્થીઓ પર થતો ખર્ચ જેઓ પછીથી ભારતમાં નિયુક્ત થયા, ભારતમાં અંગ્રેજ સૈન્ય તથા અન્ય કર્મચારીઓના વેતન તથા અન્ય ભથ્થાં, ભારતમાં નિયુક્ત અંગ્રેજ કર્મચારીઓના વિદેશ રજા ભથ્થાં તથા મુસાફરી ભથ્થાં વગેરે, બ્રિટનમાં રહેતા ભારતમાં સાંસ્થાનિક શાસનના ભૂતપૂર્વ સૈનિક તથા અસૈનિક કર્મચારીઓના

પેન્શનની રકમ, ભારતમાં રહેતા સેવાનિવૃત્ત બ્રિટીશ કર્મચારીઓના પેન્શનની રકમ, ઈંગ્લેન્ડ સ્થિત ભારતીય કાર્યલય પર થતો ખર્ચ, જાહેર દેવું તથા તેનું વ્યાજ વગેરે બાબતો સમાવિષ્ટ હતી. બ્રિટીશ હિતોને નજર સમક્ષ રાખીને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની બ્રિટીશ સરકાર પાસેથી ઊંચા વ્યાજે લોન લેતી. આ જાહેર દેવાંથી મળતું વ્યાજ તથા અન્ય લાભ અપહરણના એક સ્ત્રોત રૂપે બ્રિટન પહોંચતા.

તેઓએ હસ્તક્ષેપવિહીન નીતિ (**Laissez faire**)ની પ્રતિષ્ઠિત વિચારધારાનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો તથા ભારતના વિશેષ સંદર્ભમાં તેને અયોગ્ય દર્શાવી. તેઓએ ભારતીય પરિસ્થિતિમાં સ્વદેશીની અવધારણા પર ભાર મૂક્યો. તેઓએ ભારતમાં મિશ્રિત અર્થવ્યવસ્થાની તરફેણ કરીને એક બાજુ આર્થિક વિકાસમાં સરકારના યોગદાનનો સ્વીકાર કર્યો તથા બીજી બાજુ વ્યક્તિગત મૂડી તથા શ્રમ પર ભાર મૂક્યો. ભારતમાંથી સોનાની નિકાસનો વિરોધ કરતાં તેઓએ દર્શાવ્યું કે આ ગેરવ્યાવસાયિક સોનાની નિકાસ દ્વારા આર્થિક અપહરણ થઈ રહ્યું છે; જેને લીધે જ ભારતમાં ભાવવધારો છે, ખેત ઉત્પાદનના અભાવથી નહીં. સોનાની નિકાસને રોકવી આવશ્યક જ નહીં, પરંતુ અનિવાર્ય છે. ભારતમાં માલ્યસના વસ્તીના નિયમને લાગુ કરવાનો પ્રબળ વિરોધ કરતાં તેઓએ દર્શાવ્યું કે ભારતમાં માલ્યસના નિયમ અનુસાર દુષ્કાળ, મહામારી વગેરે અતિ વસ્તીના કારણે જોવા નથી મળતા. આ તો બ્રિટીશ સરકાર દ્વારા ભારતના આર્થિક શોષણનું પ્રતિક છે. ભારતમાં પ્રવર્તતી આર્થિક અસમાનતા તરફ દેશવાસીઓનું ધ્યાન દોર્યું. આ અસમાનતા તેઓએ બે સ્વરૂપે જોઈ. એક તો ભારતીયો તથા બિનભારતીયો વચ્ચેના અંતરમાં તથા બીજી ક્ષેત્ર અનુસાર પ્રવર્તતી અસમાનતા. તેઓએ દર્શાવ્યું કે ભારતમાં બે પ્રકારના ભારત રહે છે. એક સમૃદ્ધ ભારત તથા બીજું ગરીબીમાં પીસાતું ભારત. સમૃદ્ધ ભારત અંગ્રેજો તથા અન્ય વિદેશી નાગરીકોનું છે જેમણે ભારતનું દરેક પ્રકારે શોષણ કર્યું છે; ભલે તે શોષણ સરકારી સ્તરે હોય કે બિનસરકારી સ્તરે. બીજું ભારત છે ભારતીયોનું; જેનું લોહી ચૂસાઈ ચૂક્યું છે, જેનું દરેક રીતે શોષણ થઈ ચૂક્યું છે તથા હજુ ચાલુ છે. આ પ્રકારનું ભારત ગરીબીમાં વ્યાપ્ત દુનિયાનું સૌથી નિર્ધન રાષ્ટ્ર છે. ક્ષેત્રાનુસાર જોતાં ખ્યાલ આવશે કે પંજાબ, કેન્દ્રીય પ્રાંત તથા રાજપૂતાના અન્ય ક્ષેત્રોની તુલનામાં વધુ સમૃદ્ધ છે. પંજાબની સમૃદ્ધિનું કારણ ત્યાંની ઉપજાઉ જમીન છે, પરંતુ તેનાથી પણ વધુ મહત્વપૂર્ણ બાબત ત્યાંના નાગરીકો બીજા દેશોમાં નોકરી કરી પોતાની બચત પરિવારને મોકલે છે તેમાં રહેલી છે. કેન્દ્રીય પ્રાંત તથા રાજપૂતાનામાં સમૃદ્ધિ અફીણની ખેતીના લીધે છે; જે ભારત માટે તો અભિશાપરૂપ છે જ સાથે સાથે ચીન માટે પણ, જ્યાં અફીણની નિકાસ કરવામાં આવતી. આ નિકાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી આવક અપહરણ દ્વારા ઈંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવતી. તેઓએ શિક્ષણને માનવમૂડી ગણી ભારતમાં શિક્ષણના વિસ્તાર પર ભાર મૂક્યો તથા મફત શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો.

દાદાભાઈ ભારતીય ગરીબીનું મૂળ આર્થિક અપહરણમાં રહેલું હોવાનું જણાવે છે. શરૂમાં તેઓએ ભારતના ઉત્થાન તથા ગરીબી નિવારણ માટે અંગ્રેજોને એવું સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો કે ઈંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવતી રકમમાં થોડો ઘટાડો કરીને ભારતમાં વિનિયોજિત કરવામાં આવે. તેઓએ બ્રિટીશ હિત માટે કરવામાં આવતા કેટલાક ખર્ચનો ભાર ભારતીય કોષ પર ન નાખવાની રજૂઆત કરી. અંતે ૨૦મી સદીના આરંભમાં અપહરણ રોકવાના એકમાત્ર ઉપાય તરીકે સ્વશાસનનું સૂચન કર્યું. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના વારાણસી અધિવેશનમાં મોકલેલા સંદેશમાં તેઓએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું કે, “સ્વશાસન વિના દ્રવ્ય અપહરણ તથા તેના પરિણામે પ્રાપ્ત થતી ઘોર દરિદ્રતાના દુર્ભાગ્યથી ક્યારેય છૂટકારો નહીં મળે. નાની મોટી હેરાફેરીથી ન તો કોઈ લાભ થઈ શકે. તેમના મતે ખૂદ સરકાર તથા ખૂદ પ્રજા જ દ્રવ્ય અપહરણ બંધ કરાવી શકે છે. ભારતના દુર્ભાગ્ય તથા વ્યાવસ્થાઓની નિવૃત્તિ માટે સ્વશાસન જ એકમાત્ર ઉપચાર છે.”

પ્રજાપતિ સમુદાયની ઐતિહાસિક ઝલક

– ડૉ. હસમુખ એફ. પ્રજાપતિ
(એમ.એ., એમ.ફીલ., પીએચ.ડી.)

અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, મહિલા મહાવિદ્યાલય, વડોદરા

‘કુંભાર’ અથવા ‘કુંભાર’ એક ભારતીય જ્ઞાતિ કે સમુદાય છે; જેમનો શાબ્દિક અર્થ ‘કુંભકાર એટલે કે માટીના વાસણો બનાવનાર’ થાય છે. આપણો સમુદાય સમગ્ર ભારતમાં ખાસ કરીને પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ, પાશ્ચાત્ય ઉત્તરપ્રદેશ, હરિયાણા, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને બિહારમાં જોવા મળે છે. પ્રજાપતિ સમાજના લોકો મોટેભાગે હિંદુ ધર્મના અનુયાયીઓ છે, પરંતુ કેટલાકે મધ્યકાળમાં મુસ્લિમ શાસનકાળ દરમિયાન ઈસ્લામ ધર્મ પણ અંગીકાર કર્યો હતો.

હિન્દુ માન્યતા પ્રમાણે આપણે દક્ષ પ્રજાપતિના પુત્રો છીએ. ‘કુંભાર’ નામ સંસ્કૃત શબ્દ કુંભકાર પરથી પડ્યું છે; જેનો સંબંધ માટીના વાસણોના નિર્માતા સાથે છે. હિન્દુ પૌરાણિક કથાઓમાં કુંભાર સમુદાયના લોકોને ભગવાન દક્ષ પ્રજાપતિના પુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા હોવાથી આપણે પ્રજાપતિ તરીકે ઓળખાઈએ છીએ.

ભગવાન શિવ-પાર્વતીના લગ્ન સમારંભ અંગેની પૌરાણિક કથા મુજબ શિવને જ્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે તેઓ સમારંભ માટેનો કુંભ ભૂલી ગયા છે; ત્યારે તેમણે ભગવાન દક્ષ પ્રજાપતિને પોતાની ચામડીનો એક ભાગ કુંભ બનાવવા માટે આપ્યો તથા માતા પાર્વતીએ કુંભની સજાવટ માટે પોતાનું લોહી આપ્યું. આ રીતે જગતના પ્રથમ માટીના કુંભનું સર્જન થયું તથા દક્ષ પ્રજાપતિ પ્રથમ કુંભાર બન્યા.

પુરાણોમાં દર્શાવ્યા મુજબ આપણે બ્રહ્માજીના પુત્ર તથા યજુર્વેદના મહાન વિદ્વાન દક્ષ પ્રજાપતિના સંતાનો છીએ. એક દિવસ બ્રહ્માજી દક્ષ પ્રજાપતિ પર પ્રસન્ન થઈ તેમને એક પ્રતિષ્ઠિત દરજ્જો આપ્યો. આથી દક્ષ પ્રજાપતિએ મહાયજ્ઞ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે માટે તેમણે ઋષિ-મુનિઓ, દેવો તથા બ્રાહ્મણોને યજ્ઞમાં પધારવા નિમંત્રણ પાઠવ્યું. તેઓ તમામ દક્ષ પ્રજાપતિના નિમંત્રણને માન આપીને યજ્ઞમંડપમાં ગોઠવાઈ ગયા. દક્ષ પ્રજાપતિ જ્યારે યજ્ઞમંડપમાં દાખલ થયા ત્યારે બ્રહ્માજી તથા ભગવાન શંકર સિવાય તમામ પોતાની જગ્યાએ ઊભા થઈ ગયા. પરિસ્થિતિનું જીણવટભર્યું નિરીક્ષણ કર્યા બાદ દક્ષ પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, “આ શંકર મારા જમાઈ છે, પરંતુ તેઓ મારો આદર કરવાનું જાણતા નથી. આથી હું તેમને મહાયજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે પરવાનગી નહીં આપું.” આ સાંભળીને શંકર શાંત રહ્યા, પરંતુ નંદી સહન ન કરી શક્યા અને દક્ષ પ્રજાપતિને કહ્યું કે, “હે દક્ષ, તમે ખુબ જ અભિમાની છો. તમે આ યજ્ઞમંડપમાં ભગવાન શંકરનું અપમાન કર્યું છે, આથી હું તમને શાપ આપું છું કે કળીયુગમાં તમારો સંપૂર્ણ વંશ ઉચ્ચ અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ગેરબ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાશે.” આ રીતે આપણે સૌ નંદીન શાપ દ્વારા કળીયુગમાં નિમ્ન ક્રમે રહ્યા છીએ. આ વિશે પુરાણો તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્માં ઘણી કથાઓ છે.

પ્રાચીન આર્ય સમાજ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર ભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો. જો કે વર્ણવ્યવસ્થા કર્મપ્રધાન હતી. જેમ કે વાલ્મિકી શૂદ્ર તથા વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હોવા છતાં ઋષિ તરીકે બ્રાહ્મણ બની શક્યા હતા. એજ રીતે અત્યારની જાતિઓ અને પેટાજાતિઓ પણ તેમના ખાસ કૌશલ્યો ઉપર આધારિત છે. દ્વાપર યુગમાં પાંડવો પ્રજાપતિના ઘરે રોકાયા હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ પ્રજાપતિ સમુદાય સમાજમાં ખૂબ જ પવિત્ર અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો. પરંતુ લાંબા

સમય બાદ પૌરાણિક કથામાં નંદીના અભિશાપ મુજબ પ્રજાપતિ સમુદાયનું નોંધપાત્ર અધઃપતન થતું ગયું. છતાં આધુનિક યુગમાં પણ ઉચ્ચ અને પવિત્ર મૂલ્યો આપણા સંતો અને સમાજ બંધુઓમાં દ્રષ્ટિગત થાય છે. જન્મે કહેવાતા શૂદ્ર હોવા છતાં તેઓએ વાલ્મિકીની જેમ સમાજ અને ધર્મ ક્ષેત્રે અમૂલ્ય પ્રદાન આપીને આપણા સમુદાયને ઉચ્ચ દરજ્જો પરત મેળવવા માટે કમર કસી છે. આવા સંતોમાં મહારાષ્ટ્રના ગોરા કુંભાર, ૧૫મી સદીમાં પાટણમાં પદમનાથ પ્રભુ, બોરસદમાં સંત ગોપાલદાસ, રાજસ્થાનમાં ભક્ત કૃબાજી, કનકાવતીમાં ભક્ત રાંકા વાંકા, સૌરાષ્ટ્રમાં ધાંગા ભગત અને મેપા ભગત, ટીકરમાં કારા ભગત તથા ગોધરામાં સંતશ્રી પુરુષોત્તમ ભગત જેવા પ્રજાપતિ સમુદાયમાં જન્મેલા મહાપુરુષોએ સંત તથા ભક્ત પરંપરા જાળવી રાખી સમાજ તથા ધર્મસુધારણા ક્ષેત્રે ઉમદા કાર્યો કર્યા છે. આ ઉપરાંત ચિંદાલ ભગત, રામજી ભગત, હીરા ભગત, જીવા ભગત, બોધા ભગત, શામજી ભગત વગેરેનું પ્રદાન પણ કેમ વિસરી શકાય ? ઉચ્ચ મૂલ્યો, પવિત્ર જીવન તથા નૈતિકતાને લીધે આજ સુધી આપણા સમાજમાં આવા મહાપુરુષોએ જન્મ ધારણ કર્યો છે. આપણા પૂર્વજો તથા વડીલોએ પંચ મહાભૂતો (આગ, પાણી, પવન, પૃથ્વી અને હવા)ના ઉપયોગથી લોકોપયોગી જીવનજરૂરીયાતનાં માટીનાં વાસણો અને કલાકારીગરીના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓના સર્જન દ્વારા ખરેખર પ્રજાપિતા પ્રજાપતિના આદર્શ પુત્રો તરીકેની ભૂમિકા નિભાવી છે.

ભારત તથા વિદેશોમાં પ્રજાપતિ સમાજની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે. માત્ર ગુજરાતમાં જ આપણા સમાજની વસ્તી લગભગ સાત લાખથી પણ વધુ છે. ગુજરાતમાં આપણો સમાજ નીચે મુજબના જૂથોમાં વિભાજિત થયેલો જોવા મળે છે.

૧. ગુર્જર :- જેઓ સમગ્ર ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોમાં રહે છે.
૨. વરીયા :- પંચમહાલ, કલોલ, ચરોતર, અમદાવાદ, સાબરકાંઠા, બોટાદ, ભાવનગર તથા જામનગરમાં રહે છે.
૩. લાડ :- તેઓ મુખ્યત્વે મુંબઈ, સુરત તથા નવસારીમાં રહે છે.
૪. મિસ્ત્રી :- તેઓ મુખ્યત્વે મુંબઈ, સુરત તથા નવસારીમાં રહે છે.
૫. વાટલીયા :- તેઓ મુખ્યત્વે ભાવનગર, મહુવ, ધોળકા, અમદાવાદ તથા ધંધુકામાં રહે છે.
૬. સોરઠીયા :- તેઓ પણ મુખ્યત્વે અમદાવાદ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં રહે છે.
૭. અજમેરી :- તેઓ મુખ્યત્વે વડોદરા, ભરૂચ તથા નર્મદા નદીના કિનારે વસે છે.
૮. મારુ :- તેઓ મુખ્યત્વે મારવાડ તથા જોધપુરથી આવીને ગુજરાતમાં વસ્યા હતા.
૯. ખંભાતી :- તેઓ ખંભાત તથા પેટલાદની આજુબાજુના ક્ષેત્રમાં રહે છે.

આ ઉપરાંત ભૂતકાળમાં પ્રજાપતિ સમુદાયના કેટલાક લોકોના ક્ષત્રિયો સાથેના લાંબા સંપર્કને પરિણામે તેમને કેટલીક રાજપુત અટકો જેવી કે ચાવડા, વાઘેલા, સોલંકી, ગોહિલ, પરમાર, ભાલસોડ, ભારદ્વાજ, ચૌહાણ, ડાભી, ડોડિયા, જેઠવા, મંડોરા વગેરે પ્રાપ્ત થઈ.

પ્રજાપતિ સમાજની ઐતિહાસિક ગાથાના આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક વાત તો અવશ્ય નોંધવી ઘટે કે આજે આપણા સમાજમાંથી ઘણા કૂરિવાજો નાબૂદ થયા છે. જન્મથી માંડીને મરણ સુધીના સામાજિક તથા ધાર્મિક સંસ્કારોમાં પણ સમયને અનુલક્ષીને સુધારા આવ્યા છે. આપણે રૂઢિગત ખ્યાલોને સ્થાને તર્કસંગત બાબતોમાં વિશ્વાસ ધરાવતા થયા છીએ. આજે સમગ્ર ભારતમાં પ્રજાપતિ સમાજના કેટલાય જૂથો સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ માટે તત્પર બન્યા છે; જેના પરિપાકરૂપે આજે આપણા સમાજના તેજસ્વી તારલાઓ શિક્ષણ, વહીવટ, તબિબી, ઈજનેરી, રાજકારણ, વ્યાપાર-

વાણિજ્ય વગેરે ક્ષેત્રોમાં યશસ્વી ભૂમિકા ભજવે છે. આજે ભારતના ખૂણે ખૂણે પ્રજાપતિ સમાજના ભામાશાઓએ લખલૂટ ધન આપીને ધર્મશાળાઓ, શાળા-મહાશાળાઓ બંધાવી છે. પરંતુ આજના સમાજની જરૂરીયાત પ્રમાણે આ પ્રયાસો હજુ પણ ઘણા ઓછાં અને અપૂરતા છે. ૨૧મી સદીમાં પદાર્પણ કરતાં પહેલાં જ જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થા તથા જ્ઞાતિપંચો નબળા પડી ગયા છે. સામાજિક સંબંધો તથા સામાજિક સમજમાં પણ પરિવર્તન આવવા માંડ્યું છે. આ પરિવર્તનને યોગ્ય દિશા આપવા પણ સામાજિક મેળાવડા અને સમારંભો અનિવાર્ય થઈ પડ્યા છે.

આપણા બંધુઓ સતત પરિશ્રમથી અત્યારે સિદ્ધિના શિખરો સર કરી રહ્યા છે. તેમની હરોળ લાંબી બને તે માટે આપણે આપણા પ્રયાસોને વધુ વિસ્તૃત કરવા પડશે. આપણા બાળકોમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને પિછાણીને તેમનો મહત્તમ વિકાસ થાય તે માટે કમર કસવી પડશે, તેમને જરૂરી પ્રોત્સાહન આપવું પડશે અને ખાસ કરીને સિદ્ધિના સર્વોચ્ચ શિખરો સર કર્યા બાદ સમાજના બંધુઓને આપણું જ્ઞાન અને શક્તિઓ કેવી રીતે કામ આવી શકે એ માટે સામાજિક મેળાવડા દ્વારા તેઓમાં દૃઢ સામાજિકતામિતિ કેળવવી પડશે. આપણા સમાજસેવાના પ્રયાસોને થોડો વેગ તથા યોગ્ય દિશા આપી સમાજના છેવાડાના લોકો સુધી તનો લાભ પહોંચાડવાથી મને લાગે છે કે આપણા સમાજની વિકાસયાત્રાની ખૂટતી કડીઓ સાચા અર્થમાં જોડી શકાશે.

'Migration: An Overview

- Prof. Dayaram P. Mahle

Assistant Professor, Sociology,
Mahila Mahavidyalaya, Vadodara

Human migration is the movement by people from one place to another with the intention of settling in the new location. For more than two centuries novelists and autobiographers have explored the human meaning of migration. Migration is a form of mobility, which is a more general term covering all types of movements from one place to another. The movement is typically over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible. Migration may be individuals, family units or in large groups. Migration is the crossing of the boundary of a political or administrative unit for a certain minimum period of time. It includes the movement of refugees, displaced persons, uprooted people as well as economic migrants. Most people migrate for economic reasons. Cultural and environmental factors also induce migration, although not as frequently as economic. Here's a Good Question that relates to Migration in the 21st Century: If people can participate in the globalization of culture and economy regardless of place of residence, why do they still migrate in large numbers? The answer is that place is still important to an individual cultural identity and economic prospects. Other Questions are: 1. Why do people migrate? 2. Where are migrants distributed? 3. Why do migrants face obstacles? 4. Why do people migrate within a country?

People decide to migrate because of push factors and pull factors. A push factor induces people to move out of their present location. A pull factor induces people to move into a new location. Both push and pull factors usually play a role in human migration. We can identify 3 major kinds of push and pull factors: Economic, Cultural and Environmental. Most people migrate for economic reasons. The relative attractiveness of a region can shift with economic change. Forced international migration has historically occurred for two main reasons: Slavery and Political instability. People also migrate for environmental reasons, pulled toward physically attractive regions and pushed from hazardous ones. Attractive environments for migrants include mountains, sea sides, and warm climates. Migrants are also pushed from their homes by adverse physical conditions. Water—either too much or too little—poses the most common environmental threat. Dual labor market theory states that migration is mainly caused by pull factors in more developed countries. This theory assumes that the labor markets in these developed countries consist of two segments: primary, which requires high-skilled labor, and secondary, which is very labor-intensive but requires low-skilled workers. This theory assumes that migration from less developed countries into more developed countries is a result of a pull created by a need for labor in the developed countries in their secondary market. Migrant workers are needed to fill the lowest rung of the labor market because the native laborers do not want to do these jobs as they present a lack of mobility. This creates a need for migrant workers. Furthermore, the initial dearth in available labor pushes wages up, making migration even more enticing.

In the twentieth century, forced international migration increased because of political instability resulting from cultural diversity. Refugees are people who have been forced to migrate from their home country and cannot return for fear of persecution. Political conditions can also operate as pull factors, especially the lure of freedom. With the election of democratic governments in Eastern Europe during the 1990s, Western Europe's political pull has disappeared as a migration factor. However, Western Europe pulls an increasing number of migrants from Eastern Europe for economic reasons.

International migration is permanent movement from one country to another, whereas internal migration is permanent movement within the same country. International migrants are much less numerous than internal migrants. Interregional migration is movement from one region of a country to another, while intraregional migration is movement within one region. International migration is further divided into two types: Forced and Voluntary. Most people migrate in search of three objectives: economic opportunity, cultural freedom, environmental comfort. Today 192 million people live outside their place of birth. It is about 3% of the world's population; 1 of every 35 persons in the world is a migrant; Current annual growth rate of international migrants is about 2.9%. The U.S. Committee for Refugees and Immigrants gives the world total as 12,019,700 refugees. Moreover, there are over 34,000,000 displaced by war, including internally displaced persons. As of December 31, 2005, the largest source countries of refugees are Palestine, Afghanistan, Iraq, Myanmar, and Sudan.

Forms of migration:- Family members - people sharing family ties joining people who have already entered an immigration country. **Forced migration** includes refugees, asylum seekers and people forced to move due to external factors. **Return migrants** - people who return to their countries of origin after a period in another country. **Ravenstein** noted distinctive gender and family-status patterns in his migration theories that most long- distance migrants have historically been male. Most long-distance migrants have historically been adult individuals rather than families with children. But since the 1990s the gender pattern has reversed, and women now constitute about 55 percent of U.S. immigration. **Ravenstein** also believed that most long-distance migrants were young adults seeking work. For the most part, this pattern continues for the United States. With the increase in women migrating, more children are coming with their mother.

Types of migration:- Legal Migrants: migrants that legally enter into the country, have a valid immigrant visa and proper documentation. **Illegal migrant:** a person who, owing to illegal entry or the expiry of his or her visa, lacks legal status in a transit or host country. The term applies to migrants who infringe a country's admission rules and any other person not authorized to remain in the host country. **Irregular Migration:** The people who enter or remain in a country of which they are not a citizen in breach of national laws. The IMO estimates that irregular immigrants account for one-third to one-half of new entrants into developed countries, marking an increase of 20 per cent over the past ten years.

‘પશ્યન્તી’ – વાચન અને વિચારનો સુભગ સમન્વય

- ડૉ. પ્રદીપ એસ. જોષી
આચાર્ય,
મહિલા મહાવિદ્યાલય, વડોદરા

નિબંધકાર સુરેશ જોષીના જન્મનિમિત્તે નિબંધસંગ્રહથી આપણે ઘણા પરિચિત છીએ. આ ઉપરાંત ‘ઈદમ્ સર્વમ્’, ‘અહોબત કિમ આશ્ચર્યમ્’ ના નિબંધોમાં ઘણું ખરું પ્રકૃતિ અને જીવન ચેતનાના સંવેદનો જ મુખ્ય સ્થાને રહ્યા છે. ‘પશ્યન્તી’ નિબંધસંગ્રહમાં પ્રકૃતિ ઓછીને ઓછી છે. આ નિબંધો ચિંતન, મનન અને મંથનને તાકે છે. તો બીજી બાજુ આ સંગ્રહના ઘણા નિબંધોમાં સુરેશ જોષીના સાહિત્ય અને કલા વિશેના મંતવ્યો પણ વ્યક્ત થયા છે. એ રીતે કહી શકાય કે આ નિબંધો લલિત પણ છે અને લલિતેત્તર પણ છે. આ નિબંધસંગ્રહ સુરેશ જોષીના મૃત્યુ પછી પ્રગટ થયો હતો; તે પણ નોંધવું જોઈએ.

‘પશ્યન્તી’ નિબંધસંગ્રહમાં કુલ બોત્તેર નિબંધો આપવામાં આવ્યા છે. મોટાભાગના નિબંધોમાં સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક ચિંતન – મનન મળે છે. ‘જન્મનિમિત્તે’માં જેમ બાળપણ મુખ હતું. તેમ ‘પશ્યન્તી’માં તો ક્યારેક બાળપણનું સ્મરણ છે. કહી શકાય કે પ્રકૃતિને આલેખના નિબંધો અહીં નથી મળતા. કેટલીક વખત વર્તમાનપત્રોમાં લખાતા નિબંધોની છાપ અહીં જોઈ શકાય છે.

‘પશ્યન્તી’ નિબંધસંગ્રહમાં નિબંધકારનો ‘હું’ પણ આલેખાતો રહ્યો છે. લલિતનિબંધનું મહત્ત્વનું અને મુખ્ય લક્ષણ એટલે વ્યક્તિત્વનું પ્રગટીકરણ પણ થતું રહ્યું છે. આ સંગ્રહના ત્રીજા નિબંધમાં લખે છે – ‘ગ્રીષ્મની આ બપોરે એકાએક મારાં કાનમાં સૂનકાર ગાજી ઉઠે છે. પાસેના શિરીષમાંથી આખો વિઃશ્વાસ સંભળાય છે. વૃક્ષો છાયોઓને સહેજ ઘેરી બનેલી જોઈ છે. મારા મન પર કશુંક ચંપાઈ ગયાનો દાખ વર્તાય છે. દૂર ચાલી જતા ચક્રનો ચીંચવાતો અવાજ સંભળાય કરે છે, પણ આ વચ્ચેથી એક હાસ્યથી છાલક મને લાગે છે. ચારેબાજુના સળગી ઊઠેલા ઘાસ વચ્ચે હસી રહેલા એક પુષ્પના જેવી હસતી આંખો દેખાય છે..... આ ગ્રીષ્મનો દિવસ તો એવોને એવો ઉજ્જવળ છે. ખૂબ જતનથી ઉછરેલા મોગરાએ આજે સવારે જ એ ફૂલોની સુગંધનો અર્ધ પણ આંખને ઠારે છે. મારું હૃદય મને ખૂબ ગમતા સીમાડાના વિશાળ પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે.’ (પ્ર.૧૧) આ ગદ્યખંડમાં પ્રકૃતિ સાથેનો સર્જકનો ‘હું’ જોઈ શકાય છે. છઠ્ઠા નિબંધમાં સર્જકનો હું કેવી રીતે પ્રગટ થયો છે. જુઓ, ‘દરરોજ હવામાનમાં સમાચાર સાંભળું છું, જે મારો જીવ હરખાઈ ઊઠે છે. આ વરસાદથી કેવળ ઘાન્ય પાંગર્યું છે એવું નથી, આશા પણ પાંગરી છે.’ (પ્ર.૧૭) અહીં પણ પ્રકૃતિપ્રેમી નિબંધકાર પ્રગટના જોઈ શકાય છે.

શૈશવની સ્મૃતિઓમાં નિબંધકારના ‘હું’ નો પરિચય અગાઉ ઘણી વખત થયો છે. નિબંધકારનું શૈશવ ભર્યુપાઘર્યું છે. તેથી શૈશવની વાત મોટાભાગે મળે જ છે. આ સંગ્રહથી સાતમી રચનામાં જુઓ ‘આ શિયાળાના દિવસોમાં બાળપણમાં રાતે તાપણું કરીને બેસતાં તે યાદ આવે છે. હજી આંખ ઊંબરાથી ઘેરાતી નહીં હોય, પથારીમાં પડવાનું મન પણ નહીં થતું હોય, ઊંઘતી વખતે કોણ જાણે શાથી થયું અસહ્ય એકલવાયાપણું મને ઘેરી વળતું, મારી પથારીની પાસે અનેક પ્રકારના ભયનું ટોળું મને ઘેરીને ઊભું રહેતું રાતે વાઘની ત્રાડથી જાગી જવાય ત્યારે ઓરડીમાંના અંધારામાં કાંઈ કેટલાય અપરિચિત આકારોની વણઝારને ચાલી જતી જોયા કરતો’ (પ્ર.૨૩) અહીં શૈશવના સ્મરણમાં ‘હું’ આલેખાયો છે. પંદરમાં નિબંધમાં લખે છે કે ‘બાળક એના રમતિયાળ હાથે પાટી પર આંકડા માંડવાની શરૂઆત કરે છે તે જોઈને હું કોઈકવાર ઘુજી ઊઠું છું. (પ્ર.૪૬) તો પચ્ચીસમા નિબંધમાં સર્જકનો ‘હું’ જરા જુદી રીતે રજૂ થયો છે. જુઓ – ‘વૈશાખની બપોરના આકાશતાપમાં હું રોજ જોઉં છું એક મકાન પર વઘારાનો એક માળ લેવાની તૈયારી ચાલી રહી છે. માથે કશી છત્રછાયા વિના, કેવળ સૂર્યની નિષ્કુર દષ્ટિ નીચે, ઉઘાડા શરીરે, શ્રમજીવીઓ કામ કરી રહ્યા છે. કાળાં

સબનૂસ જેવાં એમના શરીર પરસેવાથી તગતગી ઉઠ્યાં છે. આકારા તાપમાં આકરી મજૂરી કરી રહ્યાં છે ને છતાં એમને મોઢે ગીત છે. એમના શરીરના લય સાથે એનો લય બરાબર મળી જાય છે. બળબળતી બપોરમાં લય સાથે લય એક અવનવી મધુરતા સર્જ દે છે. ‘(પ્ર.૭૦) જુદી- જુદી ઈન્દ્રીઓના અનુભવો સાથે સર્જકનો ‘હું’ જોડાતો પણ અહીં જોવા મળે છે.

‘પશ્યન્તી’ના નિબંધોમાં મનુષ્યજીવન અને એના સંદર્ભો સાથે સર્જકનું બહુમુખી વ્યક્તિત્વ ભળે છે ત્યારે એ વાત વણાઈને સરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે. અહીં ફ્રેંચ નાટ્યકાર આર્તોના, વાલેરી, શોપન, હાવર, કાફકા વગેરેના સંદર્ભો રજૂ થયેલા જોવા મળે છે. તો ત્રીજા નિબંધમાં મહેન્દ્રભગતના અવસાન નિમિત્તે તેઓ ચર્ચાચિંતન કરે છે. પણ કેન્દ્રમાં તો મહેન્દ્રભગતનું વ્યક્તિત્વ જ છે. મહેન્દ્રભગતના જવાથી સર્જકનું હૃદય ખાલીપો અનુભવે છે. જુઓ – હવે મુંબઈના મહાનગરની ઝાંખજવાળ સૃષ્ટિમાંથી મારે માટે તો એક રોશની ચાલી ગઈ ! છતાં મને લાગે છે કે મહેન્દ્રભાઈ સદા એમને સદા ગમતી પ્રશંતામાં ગુણવધી છવાયેલા રહેવા જોઈએ ’ (પ્ર.૧૩) અહીં વ્યક્તિત્વની વાતમાં સ્નેહની છાંટ પણ જોઈ શકાય છે. તો નવમાં નિબંધમાં આન્દ્રે માલરોએ રજૂ કરેલા વિચારોના સંદર્ભમાં તેઓ ચિંતનને વ્યક્ત કરે છે. તો દસમાં નિબંધમાં આધુનિક સાહિત્ય વિશેની ચર્ચામાં પ્રુસ્ટ, કાફકા, કામૂ, દોસ્તોએવસ્કી, ઈલિયટ, બોરેન્સની નવલકથાઓના સંદર્ભો આલેખાયા છે. તો અગીયારમાં નિબંધમાં પ્રેમ અને ભાષા વિશેની ચર્ચા છે. સત્તરમાં નિબંધમાં રેલ્કેના ભાવવિશ્વ અંગે ચિંતન આલેખાયું છે. ઈકોત્તેરમાં નિબંધમાં સર્જક અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધોની વાત કરતા કરતા જીવનની રીતિ અને નીતિ કેવી બદલાયેલી છે તે વાત મળે છે. આમ ઉપરોક્ત નિબંધોમાં મનુષ્ય જીવનના સંદર્ભો સાથે સાહિત્યકલાની ચર્ચા પણ સંકળાયેલી જોવા મળે છે.

‘પશ્યન્તી’ના નિબંધોમાં ચિંતન અને વિચાર સરસ રીતે આલેખાયા છે. સુરેશ જોષીના દરેક નિબંધનો આરંભ જુદી રીતે જ થાય છે. વિચાર અભિવ્યક્તિ ની સાથે સાથે ચિંતનનો સ્પુટ પણ વણાતો જાય છે. આ સંગ્રહના એકાવનામાં, સડસઠમાં, છપ્પનમાં , બાવીસમાં, ત્રેવીસમાં નિબંધમાં વિચાર અને ચિંતનનું સુભગ સમન્વય જોઈ શકાય છે. અહીં વિચાર અને ચિંતન એકમેકને કેવી રીતે તાકે છે તે જુઓ – ‘મને લાગે છે કે ખરો યંત્રયુગ તો હવે બેઠો છે. હવે જીવતો જાગતો માનવી યંત્રની જેમ બોલવા લાગ્યો છે, જીવવા લાગ્યો છે. એના પ્રતિભાવો સામૂહિક છે. એ કેવો હોઈ શકે તેની આગાહી પહેલેથી કરી શકાય છે. આથી જ તો માનવ સ્વભાવના રહસ્ય અને એથી ઉદ્ભવના વિસ્મય ને આધારે ટકી રહેલી ઘણી – બધી કવિતા હવે નિરૂપયોની ઠરશે. બુદ્ધિશીલ લોકો કવિતા વાંચતા નથી તેનું કારણ જ એ છે કે એમના જીવનને અને કવિતાને કશો જ સંબંધ રહ્યો નથી. યંત્ર બનીને જીવવાનું મોટું સુખ એ છે કે આપણા નિર્ણયો આપણે લેવાની જવાબદારી માંથી આપણે મુક્ત થઈ જઈએ છીએ. આમ જીવતે જીવ આપણા જીવનમાં મરણનો મહિમા વધતો જાય છે. સહુથી વિશેષ આપણને ખટકે છે તે પોતાપણુ. આથી શિસ્તને નામે, સંગઠનને નામે હું સામૂહિક આચારને સ્વીકારી લઈને મારું પોતાપણું ભૂંસી નાંખું છું,’ (પ્ર. ૬૫) યંત્રયુગના યંત્રયુગનો યાંત્રીક અવાજ અહીં સાંભળી શકાય છે. આધુનિક માણસના યંત્રવત જીવનનો વિચાર અહીં સરસ રીતે વ્યક્ત થયો છે.

નિબંધકાર સુરેશ જોષીના નિબંધોમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશે પણ ખૂબ આકોશ છે. આ સંગ્રહના વીસ જેટલા નિબંધોમાં પુસ્તક અને પુસ્તકના સર્જક વિશે વાતો પણ મળે છે. આ પ્રકારના નિબંધો પણ અહીં આસ્વાદ્ય બન્યા છે. એક ઉ.દા. જુઓ.

‘કવિ કોઈ અસાધારણ વિશિષ્ટ આત્મા છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. આપણી નિર્બળતાઓનો એનામાં અતિરેક થયો હોય એમ પણ સંભવે. માનના ક્ષેત્રની પ્રેમનાં ક્ષેત્રની બહાર એને રાખીએ તે જ ઠીક. આપણી જેમ એ પણ એની નિયતિને ભોગવી રહ્યો હોય છે. એવાં બે-ચાર અણગમતા વલણો માટે એને સચિત્ર લોકોએ શૂળીએ ચઢાવીને ઘન્ય થવાની જરૂર નથી. ’ (પ્રુ.૧૦)

સુરેશ જોશીના આ નિબંધસંગ્રહમાં સાહિત્યિક સંદર્ભો થકી નિબંધકારનું બહુશ્રુતપણું જોઈ જાણી શકાય છે. આ સાહિત્યિક સંદર્ભોમાંથી પંચાણું ટકા સંદર્ભો પશ્ચિમના સાહિત્ય જગતમાંથી આવે છે. હા, કોઈ કાલિદાસ, ભાસ, ભારવી, માઘ વગેરેના ઉલ્લેખો આવે છે. પશ્ચિમના કેટલા બધા સર્જકોનો સંગ ! આટલું બધું વાંચન ! તે ઉદ્ગાર અહીં નીકળી પડે છે. સોળમા નિબંધમાં સર્જક કેફિયત રજૂ કરતા નિબંધકાર સુરેશ જોશી લખે છે – ‘અમુક સર્જકો સાથેની નિકટતા છોડવાનું હવે પરવડતું નથી એ સંબંધમાં કેવળ અનુકુળ સુખદ લાગણીઓને અનુભવવાનું લોભ છે એવું નથી. ઘણી વાર કવિની એકાદ પંક્તિ એટલી તો વિશુદ્ધ કરનારી હોય છે કે દિવસોના દિવસો એમાંથી છૂટી શકાતું નથી. કેટલીકવાર આપણી વણઓળખાયેલી અને માટે જ નિરૂપદ્રવી લાગણીઓને એ પંક્તિઓ એવી તો તાદૃશ્ય રીતે મૂર્ત કરી આપે છે કે એને પ્રત્યક્ષ કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. એકાદ વાર એને પ્રત્યક્ષ કર્યા પછી મારી જાતને ફરીથી ગોઠવવાની અનિવાર્યતા ઊભી થાય છે.... કોઈ પંક્તિ એકાદ સંબંધ પર એવું તો અજવાળું પાથરી દે છે કે જાણે એકાએક કશુંક અભૂતપૂર્વ સાકાર થઈ ઊઠે છે. મારા જીવનમાં જો ચમત્કાર હોય તો તે આ સ્વરૂપનો છે. ’(પ્ર.૪૯) અહીં આપણને જોવા મળે છે નિબંધકારનું બહુશ્રુતપણું એમના વિશાળ વાંચનમાં રહેલું છે.

આ નિબંધસંગ્રહના સૂત્રાત્મક વાક્યો –

- ‘કવિ તો વાસ્તવિકતાને કશીક જાદુઈ મોહિનીમાં પલટી નાંખવા મથે છે’ (પ્ર.૯)
- ‘સમાજ પ્રત્યે ધુરક્યા કરવું તે સંવેદનશીલતા નથી ’(પ્ર. ૨૭)
- ‘ઉપરામ નહિ પણ ઉદ્દીપન જીવનનું લક્ષણ છે. ’(પ્ર.૧૭)
- હવે અલંકાર-કલ્પનને પણ જોઈએ-
- ‘પુષ્પના જેવી હસતી આંખો’(પ્ર.૧૧)
- ‘શબ્દોની તૈયાર થપ્પી’ (પ્ર.૧૧)
- ‘પેન્સિલ સૂતા પહેલાં કપડાં ઉતારે છે ’(પ્ર.૧૧૫)
- ‘સમય સિગારેટ પર બાજેલી રાખની જેમ સહેજ સરખી આંગળી અડતાં જ ખરી પડે છે. ’(પ્ર.૧૨૮)

અહીં નિબંધકાર સુરેશ જોશીનું ગદ્ય જોતાં જણાય છે કે તે કાવ્યાત્મક ગદ્ય છે. આવું કાવ્યાત્મક ગદ્ય આ નિબંધોને નવી આત્મા આપે છે. શૈલીના ત્રણ ગુણ માધુર્ય, પ્રસાદ અને ઓજસ અહીં અનુભવી શકાય છે. શ્રી હરિશભાઈ પંડિત ભાષા અંગે લખે છે કે – ‘અગાઉના નિબંધો (જેમ કે જનાન્તિકે)ની કાવ્યમયબાની હવે પ્રૌઢ અને પ્રાંજલ ઋષિવાણીનું રૂપ ધરી રહી છે તે પશ્યન્તીનો પ્રસાદ’. ભાષાની ગરિમા અને ગૌરવ બંને અહીં મળે છે. ટૂંકમાં પશ્યન્તીના નિબંધો આપણને સર્જકના વૈચારિક ફલકનો વિશેષ પરિચય કરાવે છે. ઘણું બધું વિષય વૈવિધ્ય પણ અહીં આલેખાયું છે. એ જોતાં સુરેશ જોશીનો આ નિબંધસંગ્રહ એક મુઠ્ઠીઊંચેરી વૈચારિક શક્તિનો અનુભવ કરાવે છે.

પશ્યન્તી – સુરેશ જોષી , પ્રકાશક - પ્રાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ , દ્વિતીય આવૃત્તિ -૧૯૯૭

टैगोर का राष्ट्रवाद

- Dr. Pritesh S. Rathod

Assistant Professor & Head,

Department of History, Government Arts and

Commerce College, Naswadi

रवीन्द्रनाथ टैगोर का जन्म ही एक ऐसे परिवार में हुआ था जो न सिर्फ शिक्षा संस्कृति की दृष्टि से सुसंपन्न था, अपितु देश प्रेम तथा भारतीयता की दृष्टि से भी सचेतन था। वह एक कवि एवं दार्शनिक थे, राजनीतिज्ञ नहीं। इसलिए राजनीति एवं राष्ट्रीयता के विषय में उनके अपने विचार थे। जगन्नाथ प्रसाद मिश्र ने लिखा है – “एक कवि के रूप में उन्होंने समाज के सुख-दुःख, आशा-आकांक्षा को अपनी अनुभूति के माध्यम से समझा तथा उन पर चिन्तन किया। जिसके फलस्वरूप उनमें राष्ट्रचेतना का प्रादुर्भाव हुआ। इसलिए उस समय के राजनीतिक नेताओं की राजनीति उन्हें साररहित लगी, क्योंकि उस राजनीति का समाज के जीवन के साथ यथार्थ रूप से कोई सम्बन्ध नहीं था।”

टैगोर का राष्ट्रवाद संकुचित भावनाओं से ऊँचा उठा हुआ था। तत्कालीन यूरोप जिस हीगेलियन भावना से ओतप्रोत था, जिसको टैगोर ने अस्वीकार किया। टैगोर को राष्ट्रवाद का उग्ररूप पसंद नहीं था। क्योंकि इससे राष्ट्र अपनी शक्ति के घमण्ड में चूर होकर अशक्त देशों पर अपना अधिकार जमाने एवं उनका शोषण करने की ओर प्रेरित होगा। वह इस बात से भी पीड़ित थे कि यूरोप के विभिन्न राष्ट्रों ने एशिया तथा अफ्रिका में अपने साम्राज्य स्थापित किये तथा वहाँ के रहिषों को दास बनाकर उनके जीवन को अभिशप्त कर दिया। उन्होंने क्षुद्र, उग्र, संकुचित तथा साम्राज्यवादी राष्ट्रीयता की धारणा को टुकराया। राष्ट्र की निरंकुश सर्वोपरिता का कभी स्वीकार नहीं किया। उन्होंने राष्ट्र एवं राष्ट्रीयता पर भारतीय परम्परा को व्यक्त करते हुए सन् १९०१ में उन्होंने लिखा – ‘राष्ट्र शब्द हमारी भाषा में कहीं-कहीं है तथा न ही इसका अस्तित्व हमारे देश में है। बहुत समय से यूरोपियन शिक्षा के प्रभाव से हम लोग राष्ट्रीय उच्चता को महत्त्व देने लगे हैं, परन्तु उसके आदर्श हमारे दिलों-दिमाग में नहीं है। हमारे इतिहास, धर्म, सामाजिक जीवन, परिवार किसी ने भी राष्ट्र के प्रभुत्व को मान्यता नहीं दी। जहाँ यूरोप राजनीतिक स्वतंत्रता को महत्त्व देता है वहाँ हम आत्मिक स्वतंत्रता के पुजारी हैं। ऐसी सभ्यता की, जिसको राष्ट्र के सम्प्रदाय में स्पष्ट किया गया है, परख की जानी अभिशेष है। परन्तु स्पष्ट है कि उसके आदर्श प्रतिष्ठा के पात्र नहीं हैं, क्योंकि उनमें अन्याय तथा असत्य के दोष भरे हुए हैं

तथा उनमें एक प्रकार की क्रूरता का आभास होता है। हिन्दू सभ्यता का आधार समाज है जबकि यूरोपीय सभ्यता का आधार राज्य है। मनुष्य उच्चता के शिखर पर या तो समाज या राज्य के माध्यम से पहुँच सकता है लेकिन यदि हम सोचते हैं कि देश के निर्माण हेतु यूरोपीय ढाँचे का ही रास्ता उचित है तो हमारी यह विचारधारा ठीक नहीं है।

टैगोरने मानवतवाद से परिपूर्ण उदात्त धारणाओं को स्थान दिया। क्षेत्र, देश या समाज विशेष हेतु विश्व के अन्य राष्ट्रों तथा समाजों के हितों की परवाह न करने के विचार वे असन्तुष्ट थे। उनके हृदय में देश प्रेम सविशेष था तथा उनकी देशभक्ति किसी से कम नहीं थी। बंग-भंग के बाद देश में राष्ट्रवाद का जो बवण्डर उठा उसमें उन्होंने भाग लिया। बंगाल के स्वदेशी आन्दोलन के युग में उन्होंने अपने गीतों से लोगों को जागृत करने का प्रयास तथा देश प्रेम का आह्वान किया था। जलियाँवाला बाग के हत्याकाण्ड के विरोध में उन्होंने विदेशी शासन द्वारा प्रदत्त सम्मानपूर्ण उपाधि का भी परित्याग किया था। महात्मा गाँधी के अहिंसात्मक स्वतंत्र्य संग्राम का भी उन्होंने स्वागत किया था। परंतु देश प्रेम तथा राष्ट्रवाद की उनकी अनुभूति गम्भीर थी, उसमें कोई छिछलापन नहीं था, उसमें आक्रामकता की झँकी नहीं थी। उन्होंने अन्तर्राष्ट्रीयता को अपनी नजरों से कभी ओझल नहीं होने दिया तथा उस उग्र राष्ट्रीयता का समर्थन कभी नहीं किया जो बन्दूक तथा बारूद को पसंद करती है एवं अपनी पाशविक शक्ति के आधार पर दूसरों के अपहरण द्वारा एवं दूसरे के हितों के बलिदान पर अपनी भूख मिटाती है। टैगोर यूरोप, अमेरिका, जापान जहाँ कहीं भी गए, उन्होंने राष्ट्रवाद के सर्वग्राही रूप की कठोर भर्त्सना की तथा निडर होकर घोषणा कर दी कि राष्ट्रवाद एक बहुत बड़ा उत्पात है।

टैगोर आध्यात्मिक साहचर्य में विश्वास करते थे, इसलिए उन्होंने व्यक्तित्वशून्य राजनीतिक राष्ट्रवाद की धारणा को अमान्य ठहराया। पृथक्तावाद को जन्म देने वाले आक्रामक राष्ट्रवाद को उन्होंने विश्व सभ्यता के लिए महान खतरा दर्शाया और कहा कि उग्र राष्ट्रवाद साम्राज्यवाद का पोषक है, इसलिए वह हमेशा त्याज्य है। उन्होंने राष्ट्र के स्थान पर लोगों की धारणा का समर्थन किया एवं भारत की आत्मा के पुनरुत्थान की कामना की। अपने लेखों में उन्होंने बार-बार यह विचार व्यक्त किया कि स्वतंत्र्यप्राप्ति का एक मात्र उपाय है — आत्मशक्ति की साधना। उन्होंने कहा कि स्वदेशी भाव को अपनाकर कृषि तथा उद्योग-धन्धों की प्रगति करनी होगी तथा शिक्षा द्वारा जाति को बलशाली बनाना होगा।

काँग्रेस की सूरत फूट से उन्हें बड़ा सदमा पहुँचा। कभी भी उन्होंने किसी दल के साथ अपने को सामेल नहीं किया फिर भी उनकी सहानुभूति गरम दल के साथ रही, क्योंकि उनका मानना था कि आवेदन या निवेदन द्वारा स्वराज्य नहीं प्राप्त हो सकेगा। वे लाला लाजपत राय, बाल गंगाधर तिलक, विपिन चंद्र पाल (लाल-बाल-पाल) या गोपालकृष्ण गोखले की भाँति राष्ट्रीय आन्दोलन में नहीं उतरे। उन्होंने अपने भाषणों में

संकेत दिया कि प्रत्यक्ष रूप से आन्दोलन में हिस्सा न लेकर वे अपनी साहित्य-सर्जना तथा रचनात्मक कार्यों द्वारा देश की सेवा करेंगे। राजनीतिक आन्दोलनों में हिस्सा न लेते हुए भी वे देश की राजनीतिक समस्याओं के प्रति सदा सचेत रहे तथा अपने प्रेरणास्पद साहित्य के माध्यम से देशवासियों को स्वतंत्रता पथ की ओर धकेलते रहे।

उन्होंने राष्ट्रीयता को साम्प्रदायिकता के कलंक से अलग करना चाहा तथा इसीलिए भारतवासी मात्र को एक राष्ट्र के रूप में स्वीकार करते हुए विभिन्न सम्प्रदायों के मध्य एकता की स्थापना में अखण्ड विश्वास व्यक्त किया। इस तरह के विचारों से उन्हें धृणा रही कि हिन्दू के वास्ते मुसलमान शुद्ध नहीं है तथा मुसलमान के लिए हिन्दू काफिर है। उनके लिए यह स्थिति कष्टदायक थी कि स्वराज्य प्राप्त करने की बलशाली इच्छा के बावजूद हिन्दू तथा मुसलमान अपने में जमे हुए संस्कारों से आजाद नहीं हो पा रहे हैं।

राष्ट्र के अन्धविश्वास की धारणा के खिलाफ चेतावनी दी तथा ऐसे राष्ट्रवाद को बुरा बताया जो अपनी आड़ में धृणित एवं कुत्सित कार्यों को स्थान देता हो। उन्होंने कहा कि राष्ट्रवाद का सिद्धान्त चेतनाहीन करने वाली दवाई की भाँति कार्य करता है, इसलिए यह मनुष्य की विचार शक्तियों को कुण्ठित करके उसे अधम एवं दूषित शक्तियों का गुलाम बना देता है। संगठित राष्ट्रवाद हमारी आध्यात्मिक चेतनाओं को सफल नहीं होने देता है। उनका अनुरोध था कि हमें अपनी एकता के आध्यात्मिक आदर्श में गहन विश्वास होना चाहिए। यह जगत मानवीय आत्मा के विकास के लिए है, मात्र राजनीतिक अथवा अन्य संगठनों के विकास के लिए। राष्ट्र की मूर्ति की पूजा की जगह पर हमें दैवी राज्य की नागरिकता के सिद्धांत पर आचरण करना चाहिए।

કચ્છમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર દલિતોની રાજકીય સ્થિતિ

-ડૉ. લક્ષ્મણભાઈ સામતભાઈ સોસા
એમ.એ., બી.એડ., એમ.ફિલ., પી.એચ.ડી.
અધ્યાપક સહાયક,
શ્રીમતિ એચ. બી. પલણ કોલેજ, અંજાર

પ્રસ્તાવના :-

ભારત દેશ ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ ના રોજ આઝાદ થયો. તેમ છતાં, કચ્છ હજુ દેશી રજવાડું હતું. ભારત ની આઝાદીના લગભગ આઠ મહિના બાદ કચ્છ રાજ ભારત સંઘમાં ભળ્યું. એટલે તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ થી તા. ૩૧ મે, ૧૯૪૮ સુધીનો ગાળો કચ્છ માટે જુદો ગણી શકાય. કચ્છ રાજનું ભારત સંઘમાં તા. ૩૧ મે, ૧૯૪૮ ના રોજ વિલીનીકરણ થયું. ત્યારે તેને 'ક' વર્ગનું રાજ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું અને એ રાજ્યનો વહીવટ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિમાયેલા ચીફ કમિશનર ચલાવતા. ૧૯૫૬ માં બૃહદ મુંબઈ રાજ્ય બન્યું. જેમાં ગુજરાત સહિત કચ્છ મુંબઈ રાજ્યમાં ભળી ગયું. જેનો વહીવટ રાજકોટથી થતો હતો. ૧૯૬૦ માં બૃહદ મુંબઈ રાજ્યમાંથી ગુજરાત છૂટું પડ્યું અને સ્વતંત્ર બન્યું. જેમાં કચ્છ એક સ્વતંત્ર જિલ્લો હતો. તેનો વહીવટ ચલાવવા "કચ્છ લોકલ બોર્ડ" અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ૧૯૬૩ થી કચ્છમાં ત્રીસ્તરીય પંચાયતની રાજ અમલમાં આવ્યું. એ રીતે જોઈએ તો તા. ૧/૬/૧૯૪૮ થી ૩૧/૧૨/૨૦૦૦ સુધી કચ્છની રાજકીય સ્થિતિના ચાર તબક્કા ગણી શકાય જે આ મુજબ છે.

૧-૬-૧૯૪૮ થી ૩૧-૧૦-૧૯૫૬	"ક" વર્ગનું રાજ્ય
૧-૧૧-૧૯૫૬ થી ૩૦-૪-૧૯૬૦	બૃહદ મુંબઈ રાજ્યનો જિલ્લો
૧-૫-૧૯૬૦ થી ૩૧-૩-૧૯૬૩	કચ્છ લોકલ બોર્ડ
૧-૪-૧૯૬૩ થી ૩૧-૧૨-૨૦૦૦	ત્રિસ્તરીય પંચાયતની રાજ ^૧

આ ચારેય ગાળામાં દલિતોને કેટલું અને કેવું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું અને દલિત પ્રતિનિધિઓએ શું શું કર્યું. તેને વિગતવાર જોવા ઉપરોક્ત ચારેય ગાળાઓનું વહીવટ માળખું અને દલિત પ્રતિનિધિત્વ જાણવું પડે.

૧.૧ પ્રથમ તબક્કો:- (૧-૬-૧૯૪૮ થી ૩૧-૧૦-૧૯૫૬)

કચ્છના મહારાવશ્રીએ પોતાનું રાજ્ય ભારત સંઘમાં ભેળવી દેવાની સહમતી આપી અને તા. ૧-૬-૧૯૪૮ ના રોજ કચ્છ રાજ ભારત સંઘમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું. તે વખતે કચ્છને "ક" વર્ગના રાજ્યનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો હતો. આમ કચ્છ "ક" વર્ગનું રાજ્ય બન્યું. જેનો વહીવટ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિમાયેલા ચીફ કમિશનર ચલાવતા. એક અર્થમાં કચ્છ આ ગાળામાં કેન્દ્ર સરકાર હસ્તક હતું. આ ગાળામાં સ્થાનિક સરકાર કે એવું કોઈ મંડળ રચવામાં આવ્યું નહોતું. આ ગાળામાં કચ્છમાં દલિત પ્રતિનિધિત્વ નહોતું. આગળ જતાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું સંયુક્ત મુંબઈ રાજ્ય બનતાં કચ્છનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આમ તા. ૩૧-૧૦-૧૯૫૬ ના રોજ કચ્છનો "ક" વર્ગનો દરજ્જો સમાપ્ત થઈ ગયો.^૨

૧.૨ બીજો તબક્કો:- (૧-૧૧-૧૯૫૬ થી ૩૦-૪-૧૯૬૦)

તા. ૧-૧૧-૧૯૫૬ ના રોજ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું સંયુક્ત રાજ્ય બન્યું. જેને બૃહદ મુંબઈ રાજ્ય કહેવાયું. કચ્છને પણ બૃહદ મુંબઈ રાજ્યમાં સમાવી લેવામાં આવ્યો. બૃહદ મુંબઈ રાજ્યમાં કચ્છને જિલ્લાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો હતો. બૃહદ મુંબઈ રાજ્યની વિધાન સભામાં કચ્છને ૮ (આઠ) બેઠક તથા વિધાન પરિષદ માટે ૧ (એક) બેઠક ફાળવવામાં આવી. બૃહદ મુંબઈ રાજ્યમાં કચ્છનું પ્રતિનિધિત્વ કુલ નવ (૯) જણને આપવામાં આવ્યું. જેમાં એક પણ દલિત સમુહની વ્યક્તિ ન હતી. આમ બૃહદ મુંબઈ રાજ્યના ગાળા દરમિયાન કચ્છના દલિતોનું પ્રતિનિધિત્વ શુન્ય ગણી શકાય. જો કે બૃહદ મુંબઈ રાજ્યમાં સમાવિષ્ટ કચ્છ જિલ્લાનો વહીવટ રાજકોટથી થતો હતો. આ સ્થિતિ વહીવટી રીતે ગુંચવાડા ભરી અને મુશ્કેલ હતી. આખરે સ્વતંત્ર ગુજરાતની લડત આદરાર્થી. અને તેના પરિણામે ગુજરાત ભારતનું સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું. આમ બૃહદ મુંબઈ રાજ્યમાં કચ્છનો જિલ્લા તરીકેનો દરજ્જો તા. ૩૦-૪-૧૯૬૦ ના રોજ પુરો થયો.^૩

૧.૩ ત્રીજો તબક્કો:- (૧-૫-૧૯૬૦ થી ૩૧-૩-૧૯૬૩)

તા. ૧-૫-૧૯૬૦ ના રોજ સ્વતંત્ર ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ. જેમાં કચ્છ એક સ્વતંત્ર જિલ્લો બન્યું. કચ્છ જિલ્લાને અંજાર, અબડાસા, ભુજ, ભચાઉ, નખત્રાણા, માંડવી, મુન્દ્રા અને રાપર એમ નવ તાલુકામાં વહેંચવામાં આવ્યું. આ નવે નવ તાલુકાનો વહીવટ કરવા માટે સ્થાનિક મંડળ રચવામાં આવ્યું. જેને "કચ્છ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ" કહેવાયું. કચ્છ જિલ્લાના લોકલ બોર્ડમાં કુલ ત્રીસ (સભ્યો) હતા જેમાં અનામતની જોગવાઈ હોતાં કચ્છના ઈતિહાસ માં પ્રથમવાર દલિત સમુહને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું. ગાંધીધામના વીરજી દાફડા "કચ્છ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ"ના અનુસૂચિત જાતિના સભ્ય તરીકે પ્રતિનિધિત્વ કર્યું. પંચાયત રાજનો અમલ થતાં "કચ્છ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ" નું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું.^૪

૧.૪ ચોથો તબક્કો:- (૧-૪-૧૯૬૩ થી ૩૧-૧૨-૨૦૦૦)

તા. ૧-૪-૧૯૬૩ થી ગુજરાત રાજ્યમાં ત્રીસ્તરીય પંચાયતની રાજનો અમલ થયો. ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત. આ ત્રીસ્તરીય પંચાયત રાજ પૂર્વેના "કચ્છ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ" ના સભ્યોને તત્કાલ જિલ્લા પંચાયતના સભ્યો તરીકે ચૂંટણી ન યોજાય ત્યાં સુધી નિમવામાં આવ્યા. કચ્છમાં ખરેખરું દલિત પ્રતિનિધિત્વ પંચાયત રાજના અમલ પછી આવ્યું. પંચાયતી રાજમાં અનામતની જોગવાઈ રાખવામાં આવી હતી. જેના પરિણામે ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતના કુલ સભ્યો પૈકી અમુક બેઠકો અનુસૂચિત જાતિ માટે અનામત રાખવામાં આવી હતી. પરિણામે ગ્રામ્ય સ્તરેથી જ દલિતોની રાજકીય ઈચ્છાઓ અને પોતાનું મહત્વ બાબતે જાગૃતિ આવી. પંચાયત અને નગરપાલિકા તથા મહાનગર પાલિકામાં ૧૯૮૫ થી Rotationનો અમલ થયો. આ નિર્ણય થકી દલિતો માટે સરપંચ, તાલુકા પ્રમુખ, જિલ્લા પ્રમુખ કે નગરપાલિકાના પ્રમુખ થવાનો માર્ગ ખુલ્યો. કચ્છમાં ખરેખર તો રાજકીય સળવળાટ ૧૯૮૫ પછી જ આવ્યો છે. કચ્છના દલિત સમુહે ૧૯૮૫ પછી રાજકીય અસ્તિત્વ અને તે માટેનો વ્યાયામ આદર્યો છે એમ કહી શકાય. રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ મેળવવા માટેની સીધી સ્પર્ધા ૧૯૮૫ પછી ગ્રામ્ય સ્તરેથી શરૂ થઈ. કચ્છના દલિતોના રાજકીય ઈતિહાસમાં ૧૯૮૫ ની સાલ એક મહત્વનો વળાંક ગણી શકાય. આમ, ૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦ ની સાલ સુધીમાં કચ્છમાં દલિતોને ગ્રામ્ય, તાલુકા, જિલ્લા સ્તરે રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ કરવાની તક સાંપડી જેમાં સરપંચ, તાલુકા પ્રમુખ, જિલ્લા પ્રમુખ તેમજ નગર પાલિકાના પ્રમુખ તરીકે દલિતોએ હોદ્દા ભોગવ્યા.^૫

૧.૫ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કચ્છના દલિતોનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ:-

કચ્છમાં ૧૯૪૭ થી ૧૯૬૩ માં બે લોકસભાની ચૂંટણીઓ યોજાઈ હતી. જેમાં કચ્છની બે બેઠકો હતી. જેમાં કચ્છના દલિતોનું પ્રતિનિધિત્વ નહોતું.

૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦

કચ્છમાં ૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦ સુધી યોજાયેલી લોકસભાની ચૂંટણીઓમાં કચ્છના દલિત સમુહનું પ્રતિનિધિત્વ રહ્યું નથી.^૬

૧.૬ રાજ્ય કક્ષાએ કચ્છના દલિતોનું પ્રતિનિધિત્વ:-

૧૯૬૩ થી કચ્છમાં પંચાયત રાજનો અમલ થયો અને દલિતોને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું. તેમ રાજ્ય કક્ષાએ પણ કચ્છના દલિતોને પ્રતિનિધિત્વ કરવાની તક ૧૯૬૩ પછી મળી. જો કે કચ્છમાં ૧૯૬૨ માં ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણી યોજાઈ હતી. પણ તેમાં અનામતની જોગવાઈ નહોતી. એટલે કચ્છના દલિતોને સ્વતંત્ર ગુજરાત રાજ્યની પ્રથમ વિધાનસભામાં બેસવાની તક મળી નહોતી.

૧૯૬૭ માં યોજાયેલી ગુજરાત વિધાન સભાની ચૂંટણી વખતે કચ્છની મુન્દ્રા બેઠક અનુસૂચિત જાતિ માટે અનામત જાહેર થઈ. અને એ બેઠક પરથી ચુંટાઈને ૧૯૬૭ માં શ્રી વીરજી ભીમજી દાફડા કચ્છના પ્રથમ દલિત ધારાસભ્ય બન્યા. તે પછી વખતો વખત યોજાતી વિધાનસભાની ચૂંટણીઓમાં જુદા જુદા ઉમેદવારો ચૂંટણી જીતીને વિધાનસભામાં પહોંચ્યા છે.^૭

૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦ સુધી રાજ્ય કક્ષાએ પ્રતિનિધિત્વ કરનાર ધારાસભ્યો:—^૯

વર્ષ	ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધી	મતવિસ્તાર
૧૯૬૭	શ્રી વીરજી ભીમજી દાફડા	મુન્દ્રા (અનામત)
૧૯૭૨	શ્રી મેઘજી સુમાર મોથારીયા	મુન્દ્રા (અનામત)
૧૯૭૫	શ્રી મેઘજી સુમાર મોથારીયા	મુન્દ્રા (અનામત)
૧૯૮૦	શ્રી વીરજી ભીમજી દાફડા	મુન્દ્રા (અનામત)
૧૯૮૫	શ્રી વાલજી પૂનમચંદ દનિયા	મુન્દ્રા (અનામત)
૧૯૯૦	શ્રી પરબત માયાભાઈ સોઘમ	મુન્દ્રા (અનામત)
૧૯૯૫	શ્રી પરબત માયાભાઈ સોઘમ	મુન્દ્રા (અનામત)
૧૯૯૮	શ્રી પરબત માયાભાઈ સોઘમ	મુન્દ્રા (અનામત)

નોંધ:—

ઉપરોક્ત ગાળામાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પૈકી શ્રી વાલજી પૂનમચંદ દનિયા હયાત છે. અન્ય ત્રણ પ્રતિનિધિઓનું નિધન થઈ ગયેલ છે.

૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦ સુધી જિલ્લા કક્ષાએ પ્રતિનિધિત્વ કરનાર દલિત પદાધિકારીઓ:—^૯

હોદ્દો	નામ	સમયગાળો
જિલ્લા પ્રમુખ	શ્રી ગોપાલભાઈ ગાભાઈભાઈ ધુઆ	તા. ૭/૭/૧૯૮૫ થી ૬/૭/૨૦૦૦
જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેન	શ્રી મેઘજી સુમાર મોથારીયા	૧૯૮૧ થી ૧૯૮૭

૧.૭ જિલ્લા સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ:—

ક્રમ	નામ	સમયગાળો
૧	શ્રી મણશી દામજી મોથારીયા	૨૪/૫/૬૬ થી ૨૬/૨/૮૧
૨	શ્રી નારાણ જખુ મહેશ્વરી	૨૨/૫/૮૧ થી ૨૬/૨/૮૭
૩	શ્રી ગોપાલ પાલાભાઈ ચાવડા	૧૦/૫/૮૭ થી ૩૧/૧૦/૯૩
૪	શ્રી તેજશી કાનજી મહેશ્વરી	૧૯/૧૦/૯૫ થી ૬/૭/૨૦૦૦

જિલ્લા પંચાયત સદસ્યો:— ૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦

૧૯૬૩ થી ૧૯૬૮

- (૧) પચાણ ખીમજી
- (૨) ધનાભાઈ પરમાર

૧૯૬૮ થી ૧૯૭૩

- (૧) શ્રી હરશી હેમરાજ વાડા
- (૨) શ્રી ગીગાભાઈ બેચરા મકવાણા

૧૯૭૬ થી ૧૯૮૧

- (૧) શ્રી મણશી દામજી મોથારીયા
- (૨) શ્રી કેશા આતુ

૧૯૮૧ થી ૧૯૮૭

- (૧) શ્રી પાતારિયા રાયશી આત્મારામ
- (૨) શ્રી હરીજન નારાણ જખુ
- (૩) શ્રી ખીમા પરબત ચાવડા

૧૯૮૭ થી ૧૯૯૩

- (૧) મોથારીયા મેઘજી સુમાર
- (૨) ચાવડા ગોપાલભાઈ પાલાભાઈ
- (૩) મારવાડા કરશન શામજી

૧૯૯૫ થી ૨૦૦૦

- (૧) ગોપાલભાઈ જી. ધુઆ
- (૨) અશોક ખીમજી થાડુ
- (૩) તેજશી કાનજી મહેશ્વરી

૧.૮ તાલુકા કક્ષાએ ૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦ સુધી પ્રતિનિધિત્વ કરનાર દલિત પદાધિકારીઓ:-

૧.૮.૧ તાલુકા પ્રમુખ:-

શ્રીમતી વાલુબેન બાબુલાલ મંગરિયા

૨૦૦૦ થી

૧.૮.૨ તાલુકા સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ:-

૧૯૬૩ થી કચ્છના નવ તાલુકામાં પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી પછી તાલુકા સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ પદે દલિત પ્રતિનિધીની વરણી થયેલ છે. આ યાદી લાંબી હોવાથી અત્રે વિવિધ અધ્યક્ષોની નામવલી મૂકેલ નથી.

૧.૮૩ તાલુકા પંચાયત સદસ્યો:-

૧૯૬૩ કચ્છથી નવ તાલુકા પંચાયતમાં બે અથવા ત્રણ અનુસૂચિત જાતિ માટે અનામત બેઠકની જોગવાઈ મુજબ નવે નવ તાલુકામાં તાલુકા પંચાયતના સદસ્ય તરીકે દલિત સમુહના વ્યક્તિઓ ચૂંટાયા છે. આ યાદી અધૂરાશ વાળી અને લાંબી હોવાથી તાલુકા પંચાયતમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોની નામવલી અત્રે મૂકેલ નથી.

૧.૯ ૧૯૬૩ થી ૨૦૦૦ સુધી ગ્રામ્ય કક્ષાએ દલિત પ્રતિનિધિત્વ:-

૧૯૬૩ થી કચ્છમાં ગ્રામ્ય સ્તરે પંચાયતની રાજનો અમલ થતા ગ્રામ પંચાયતની ચૂંટણીઓ યોજાવા લાગી. ગ્રામ પંચાયતના માળખામાં અનામતની જોગવાઈ અનુસાર એક અથવા બે અનુસૂચિત જાતિના વ્યક્તિ ગ્રામ પંચાયત સદસ્યો તરીકે વરાયા.

તે વખતે મોટા ભાગે ગામ લોકો સરપંચ અને સભ્યો નક્કી કરતા. ચૂંટણીઓ બહુધા યોજાતી નહીં. વર્ષો સુધી એક જ વ્યક્તિ સરપંચ હોય તેવા દાખલા પણ છે. તે સમયમાં દલિત જાતિના વ્યક્તિઓ સરપંચ પદની દાવેદારી કરી શકે તેવી તેમની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ નહોતી. તેમ છતાં સામાન્ય બેઠક પર અનુસૂચિત જાતિના અર્થાત દલિત સમુહના પ્રતિનિધીએ સરપંચ પદની દાવેદારી કરી હોય અને ચૂંટાયા હોય તેવું પણ બન્યું છે.

અંજાર તાલુકાના ભાદરોઈ ગામના કાડુભાઈ મહેશ્વરી બિન અનામત બેઠક પર સરપંચ પદ ચૂંટણી જીતીને ભોગવ્યું છે.^{૧૦}

કચ્છ જિલ્લામાં પ્રથમ દલિત સરપંચ કોણ હતા તે વિશે માહિતી મળી શકી નથી.

૧૯૯૫ માં પછાત જાતિઓ માટે અનામતની જોગવાઈમાં સુધારો આવ્યો. જેમાં સરપંચ પદ અનુજાતિ પુરૂષ અને મહિલાઓ માટે અનામત કરવામાં આવ્યું. આના પરિણામે ૧૯૯૫ પછી કચ્છના સંખ્યાબંધ ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના પુરૂષ અને મહિલા સરપંચ પદે બેઠા. દલિત જાતિની સ્ત્રીઓના રાજકીય ઈતિહાસ સંદર્ભમાં આ અત્યંત વિશેષ બાબત હતી. ૧૯૯૫ ના પછી અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓ પ્રત્યક્ષ રાજકરણમાં પ્રવેશી. દલિત સમુહની મહિલાઓના સશક્તિકરણ સંદર્ભે પણ ૧૯૯૫ પછીના વર્ષો મહત્વના રહ્યાં છે.

કચ્છના ગ્રામ્ય કક્ષાએ પ્રતિનિધિત્વ કરનાર દલિત સમુહના સરપંચોની યાદી અતિ લાંબી હોવાથી અત્રે નામ જોગ માહિતી મૂકેલ નથી.

૧.૧૦ શહેરી વિસ્તારમાં કચ્છની દલિત જાતિઓનું પ્રતિનિધિત્વ:-

૧૯૪૮ માં જયારે કચ્છ આઝાદ થયું અર્થાત તે ભારત સંઘમાં ભળ્યું. ત્યારે કચ્છમાં એક પણ નગરપાલિકા ક્ષેત્ર નહોતું.

કચ્છમાં વીસમી સદીના અંત સુધી ચાર નગરપાલિકા ક્ષેત્ર હતા. અંજાર, ભુજ, માંડવી અને ભચાઉ.^{૧૧}
૧૯૫૨માં અંજાર અને ભુજને બરોમ્યુનિસીપાલીટીનો દરજ્જો મળ્યો જેમાં અનામતની જોગવાઈ હોતાં અનામત બેઠક પર દલિત પ્રતિનિધિઓ સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા.

૧૯૬૯ માં અંજાર ભુજને નગરપાલિકાનો દરજ્જો મળ્યો. જ્યારે માંડવીને ૧૯૮૦ માં નગરપાલિકાનો દરજ્જો મળ્યો. ગાંધીધામ નગરપાલિકાનું અસ્તિત્વ ૧૯૮૧ માં આવ્યું. આ ચારેય નગરપાલિકાની અનુસુચિત જાતિની અનામત બેઠકો પર દલિત જાતિના વ્યક્તિઓ સભ્ય બન્યા.

૧૯૯૫ માં શહેરી વિસ્તારોમાં નગરપાલિકાના પ્રમુખપદ અનામત જાહેર થતાં કચ્છના શહેરી વિસ્તારોમાં નગરપાલિકાના પ્રમુખ પદે બેસવાની તક દલિત સમુહો માટે ઉભી થઈ. ૧૯૯૫ માં યોજાયેલી નગરપાલિકાની ચૂંટણીઓમાં કચ્છની ચાર નગરપાલિકાઓમાંથી અંજાર, ભુજ અને માંડવી નગરપાલિકાનું પ્રમુખપદ અનુસુચિત જાતિના સભ્ય માટે એક વર્ષ માટે અનામત જાહેર થયું. જેમાં અંજાર નગરપાલિકાનું પ્રમુખપદ પુરુષ માટે હતું. જ્યારે ભુજ અને માંડવી નગરપાલિકાનું પ્રમુખપદ સ્ત્રી માટે અનામત હતું. તે મુજબ કચ્છના શહેરી વિસ્તારમાં શહેરના પ્રથમ નાગરિક તરીકેનું બહુમાન ત્રણ દલિત વ્યક્તિઓને મળ્યું.

અંજાર નગરપાલિકા:-

શ્રી જેમલભાઈ જખુ ગરવા ૧૯૯૫ થી ૧૯૯૬

ભુજ નગરપાલિકા:-

શ્રીમતી લીલબાઈ દામજી આચડી ૧૯૯૫ થી ૧૯૯૬

માંડવી નગરપાલિકા:-

એડવોકેટ વાલબાઈ ભીમશી વાડા ૧૯૯૫ થી ૧૯૯૬^{૧૨}

હજુ સુધી ગાંધીધામ નગરપાલિકાના પ્રમુખપદે દલિત સમુદાયની વ્યક્તિને તક મળી નથી.

૧૯૪૮ થી ૨૦૦૦ સુધીમાં નગરપાલિકાઓના અસ્તિત્વ પછી કચ્છના નગરપાલિકાઓમાં જુદા જુદા પ્રતિનિધિઓ દલિત સમુદાયમાંથી કાઉન્સીલર તરીકે ચૂંટાયા છે. તેમની યાદી ખૂબ લાંબી હોવાથી અત્રે નામ જોગ ઉલ્લેખ કરેલ નથી.

૧.૧૧ ઈ.સ. ૧૯૪૮ થી ૨૦૦૦ થી સુધીમાં કચ્છના દલિત રાજકીય પ્રતિનિધીઓનું યોગદાન:-

૧.૧૧.૧ વીરજી ભીમજી દાફડા:-

શ્રી વીરજી ભીમજી દાફડા સુશિક્ષિત અને તર્કબદ્ધ વાત કરનાર વ્યક્તિ હતા. કચ્છના દલિત આગેવાન તરીકે સૌ પ્રથમ તેમનું નામ ઉભર્યું હતું. ૧૯૬૦ થી ૧૯૬૩ વચ્ચે રચાયેલા "કચ્છ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ"ના તેઓ સભ્ય હતા. કાયદાકીય જ્ઞાન ધરાવતા વીરજી દાફડાનું અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ હતું. તેઓ મુન્દ્રાની અનામત બેઠક પર ૧૯૬૭ માં ચૂંટાઈને કચ્છના દલિત સમુદાયના પ્રથમ ધારાસભ્ય બન્યા. ૧૯૮૦ માં તેઓ ફરીવાર ચૂંટાયા હતા. દલિતોના પ્રશ્ને જાગરૂક એવા વીરજીભાઈના સમયમાં દલિતોમાં આત્મબળ અને સ્વમાન બાબતે જાગૃતિ આવી હતી. તેમણે ગામડાઓમાંથી ગાંધીધામમાં સ્થળાંતર થયેલા દલિતોની સોસાયટીઓ રચી તેમને જમીન અપાવવામાં અગ્રીમ ભૂમિકા ભજવી હતી. વીરજી દાફડા દલિતોના હક્કોની બાબતે આખા બોલા વ્યક્તિ ગણાતા હતા.^{૧૩}

૧.૧૧.૨ મેઘજી સુમાર મોથારીયા:-

મેઘજી સુમાર મોથારીયા મુન્દ્રાની અનામત બેઠક પર ૧૯૭૨માં ચૂંટાયા હતા. અને મધ્ય સત્ર ચૂંટણી બાદ ૧૯૭૫ માં ફરી ચૂંટાયા. વ્યવસાયે ખેડૂત અને મીત ભાષી સ્વભાવના મેઘજીભાઈએ તેમના ધારાસભ્ય તરીકેના કાર્યકાળમાં ગ્રામ્યક્ષેત્રે વિશેષ કાર્યો કર્યા છે. ગામડાના દલિત વિસ્તારોમાં માળખાકીય સુવિધાઓ ઉભી કરવામાં તેમના યોગદાનને યાદ કરાય છે. ૧૯૭૨માં કચ્છમાં જમીન સંપાદનની કામગીરી દરમિયાન કલેક્ટર સાથે રહીને દલિતોને ખેતીની જમીન મળે તે માટે તેમણે વિશેષ રસ દાખવ્યો હતો. તેમણે "હરિજન વિકાસ પરિષદ" ની રચના કરી ભણેલા દલિત યુવાનોને તેમાં જોડાયા હતા. ૧૯૮૧ માં તેઓ કચ્છ જિલ્લા પંચાયતની શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેન તરીકે વરણાયા. આ ગાળામાં તેમણે શિક્ષકોની ભરતીમાં મૌખિક ઈન્ટરવ્યુ બંધ કરાવ્યા હતા. તેઓ એસ.ટી.ની બસમાં મુસાફરી કરી દલિતોને મળવા સાંભળવા ગામડાઓની મુસાફરી કરતા.^{૧૪}

૧.૧૧.૩ વાલજી પૂનમચંદ દનિયા:-

૧૯૮૫ માં યોજાયેલી વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં વાલજીભાઈ દનિયા મુન્દ્રની અનામત બેઠક જીતી ધારાસભ્ય બન્યા. વાલજીભાઈ ધારાસભ્ય પૂર્વે કંડલા પોર્ટના કર્મચારી હતા અને મજદૂર યુનિયનના નેતા હતા. તેમની પાસે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન હતું. તેમના ગાળા દરમિયાન તેમણે દલિત યુવાનોને એકત્ર કરી વિવિધ સંઘઠનો બનાવ્યા. યુવક મંડળો રચ્યા. વર્તમાન રાજકરણમાં સક્રિય એવા કેટલાય પદાધિકારીઓ છે જે વાલજીભાઈના કાર્યકાળ દરમિયાન સક્રિય થયા હતા. કર્મચારીઓના પ્રશ્ને વાલજીભાઈ હંમેશા આગળ રહ્યા હતા. તેઓ અત્યારે રાજકરણમાં સક્રિય છે.^{૧૫}

૧.૧૧.૪ પરબત માયાભાઈ સોધમ:-

કચ્છનાં દલિતોમાં સળંગ ત્રણ વખત ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ હેટ્રીક નોંધાવવાનો શ્રેય પરબતભાઈ સોધમને ફાળે જાય છે. ૧૯૮૦, ૧૯૮૫ અને ૧૯૮૮ એમ ત્રણ વખત તેઓ મુન્દ્રાની બેઠક પરથી ચૂંટાયા હતા. પરબતભાઈ સ્વભાવે શાંત અને નિરૂપદ્રવી વ્યક્તિ હતા. તેઓએ દલિતોના નાના નાના પ્રશ્નોમાં વિશેષ રસ લેતા હતા. દલિતોના રાશનકાર્ડ, મફત પ્લોટ, ઈન્દિરા આવાસ યોજના, મફત વીજળી જોડાણ જેવી દલિતોને મળતી સહાયોમાં તેમણે વિશેષ કામગીરી કરેલ છે.^{૧૬}

૧.૧૧.૫ ગોપાલભાઈ ગાભાભાઈ ધુઆ:-

ગોપાલભાઈ ગાભાભાઈ ધુઆ કચ્છ જિલ્લા પંચાયતના સિંચાઈ વિભાગના કર્મચારીઓમાંથી રાજનામું આપી જિલ્લા પંચાયતની ભુજપુર બેઠક પરથી ચૂંટણી લડ્યા. ૧૯૮૫ થી ૨૦૦૦ સુધી તેઓ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ પદે રહ્યા. ગોપાલભાઈ ધુઆ રાજકીય કુનેશ ધરાવતા વ્યક્તિ છે. તેમણે પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન સહકારી મંડળીઓની પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ રસ લઈ દલિતોને સંગઠિત કર્યા. તેમણે ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં કારીગરો અને ખેડૂતોને સરકારી સહાય આપવામાં વિશેષ કામગીરી કરી છે.^{૧૭}

૧.૧૧.૬ રમેશ વચ્છરાજ મહેશ્વરી:-

રમેશ વચ્છરાજ મહેશ્વરીએ મુન્દ્રા તાલુકા પંચાયતથી પોતાની રાજકીય કારકિર્દી શરૂ કરી હતી. ૨૦૦૦ માં યોજાયેલી જિલ્લા પંચાયતની બેઠક પરથી જીતીને પાંચ વર્ષ જિલ્લા સામાજિક ન્યાય સમિતિના ચેરમેન તરીકે રહ્યા. તેમણે પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન સૌ ચોરસવારના પ્લોટ અને ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે માર્ગ સુધારણાના વિશેષ કાર્ય કર્યા હતા.

૧.૧૧.૭ મણશી દામજી મોથારીયા:-

ખેડૂત સ્વભાવના મણશી દામજી મોથારીયા ૧૯૭૬ થી ૮૧ દરમિયાન સામાજિક ન્યાય સમિતિના ચેરમેન હતા. તેઓ કુશળ વક્તા હતા. તેમણે દલિતોના ન્યાયિક પ્રશ્નોનાં રસ લીધો હતો.^{૧૮}

૧.૧૧.૮ નારાણ જખુ મહેશ્વરી:-

નારાણ જખુ મહેશ્વરી સામાજિક ન્યાય સમિતિના ચેરમેન પદે પાંચ વર્ષ રહ્યા હતા. ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના છાત્રાલયોની સુવિધાઓમાં તેમણે ખાસ રસ લીધો હતો.^{૧૯}

૧.૧૧.૯ તેજશી કાનજી મહેશ્વરી:-

કચ્છના દલિતો તેજશી કાનજી મહેશ્વરીએ "તેજશી બાપા" તરીકે ઓળખાતા. આજીવન ખાદીધારી તેજશી ભાઈએ કન્યા છાત્રાલયોની સુવિધાઓ વધારવામાં વિશેષ જહેમત લીધી હતી.^{૨૦}

૧.૧૧.૧૦ જેમલ જખુ ગરવા:-

જેમલ જખુ ગરવા અંજાર નગરપાલિકાના પ્રથમ દલિત પ્રમુખ થયા. તેમના કાર્યકાળમાં અંજારના દલિત વિસ્તારોની માળખાકીય સુવિધાઓમાં સુધારો થયો હતો.^{૨૧}

૧.૧૧.૧૧ લીલબાઈ દામજી આયડી:-

લીલબાઈ દામજી આયડી, ભુજ નગરપાલિકાના પ્રથમ દલિત મહિલા પ્રમુખ થયા. તેમણે દલિત વિસ્તારોમાં ભરાતા વરસાદી પાણીની સુવિધાઓ, સ્ટ્રીટ લાઈટની સુવિધાઓ બાબતે ખાસ્સું કામ કર્યું હતું.^{૨૨}

૧.૧૧.૧૨ એડવોકેટ વાલબાઈ વાડા:-

એડવોકેટ વાલબાઈ વાડા માંડવી નગરપાલિકા પ્રથમ દલિત મહિલા પ્રમુખ થયા. દલિત છાત્રાલયની ગ્રાન્ટસ તેમજ દલિત વિસ્તારમાં આર.સી.સી. રોડ બનાવવાનું શ્રેય તેમના ફાળે જાય છે.^{૨૩}

૧.૧૧.૧૩ વાલુબેન મંગરીયા:-

યુવાવયે વાલુબેન મંગરીયા, ભુજ તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખપદે પહોંચ્યા હતા. ૨૦૦૦ માં યોજાયેલી ચુંટણી પછી તેઓ ભુજ તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ પદે રહ્યા હતા. તેમણે દલિત જાતિના વણકરોને અપાતી સહાય, તેમની આવાસ સુવિધાઓ બાબતે ખાસ્સી કામગીરી કરેલી છે. ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે પીવાના પાણીની સુવિધાઓમાં પણ તેમણે રસ લીધો છે.^{૨૪}

ઉપસંહાર:-

કચ્છનો રાજકીય ઇતિહાસ જોતાં કચ્છમાં સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે દલિતો કોઈ જ રાજકીય ગતિવિધીમાં સામેલ જણાતા નથી. એટલું જ નહીં, આઝાદી બાદ ૧૯૬૦ સુધી કચ્છના દલિતોને રાજકીય હોદ્દાઓ મળ્યા નથી. ૧૯૬૦ પછી સ્વતંત્ર ગુજરાતના અસ્તિત્વ બાદ જ કચ્છના દલિતો માટે રાજકરણના દ્વાર ખુલ્યાં છે. ૧૯૬૦માં રચાયેલા "કચ્છ જિલ્લા લોકલ" બોર્ડમાં પ્રથમ વાર કોઈ દલિતને રાજકીય હોદ્દો પ્રાપ્ત થયો. બીજા તબક્કામાં ૧૯૬૩ માં જિલ્લા પંચાયતની રચના થતાં દલિતો માટે વધુ એક અવકાશ ઉભો થયો. આમ ૧૯૬૩ નું વર્ષ કચ્છના દલિતો માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ જગાડનારું વર્ષ ગણી શકાય. ૧૯૬૭ માં પ્રથમવાર કચ્છના દલિતને વિધાનસભામાં ધારાસભ્ય તરીકે બેસવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. ગ્રામ્યસ્તરે અને શહેરી વિસ્તારો માટે ૧૯૮૫નું વર્ષ દલિતોની રાજકીય ઈચ્છાઓને સ્પષ્ટ પણે જાગૃત કરી ગયું.

બંધારણમાં મુકાયેલી અનામતની જોગવાઈઓને કારણે કચ્છના દલિતોને જુદા જુદા સ્તરે રાજકીય હોદ્દાઓ મળ્યા છે અને તેમણે ભોગવ્યા છે. વીસમી સદીના છેલ્લાં પાંચ દાયકામાં કચ્છના દલિતોની રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ પૂર્ણ પણે જાગૃત થઈ ગઈ છે. તેઓમાં સ્પર્ધાનો ભાવ આવ્યો છે. અનામતની જોગવાઈ અને કારણે અનેક શક્તિઓને બહાર આવવાની તક સાંપડી છે. કચ્છમાં રહેતા દલિતોના પાંચ સમુહો પૈકી ૨૦૦૦ સુધી મહેશ્વરી મેઘવાળ સમાજને રાજકીય અનામતનો મહત્તમ લાભ મળ્યો છે.

કચ્છના દલિતોએ અનામતના ધોરણે રાજકીય હોદ્દાઓ ભોગવ્યા છે. તેમ છતાં તેઓ સામુહિક ધોરણે રાજકીય પડઘો પાડી શક્યા નથી, તેમજ રાજકીય કુનેહ વિકસાવી શક્યા નથી. રાજકીય હોદ્દાઓના મુદ્દે દલિતોની ઈચ્છાશક્તિ કરતાં રાજકીય પક્ષોની ઈચ્છાશક્તિનું પલ્લું હંમેશા નમતું રહ્યું છે.

ટૂંક સાર :-

ભારત દેશ ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ ના રોજ આઝાદ થયો. તેમ છતાં, કચ્છ હજુ દેશી રજવાડું હતું. ભારતની આઝાદીના લગભગ આઠ મહિના બાદ કચ્છ રાજ ભારત સંઘમાં ભળ્યું. એટલે તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ થી તા. ૩૧ મે, ૧૯૪૮ સુધીનો ગાળો કચ્છ માટે જુદો ગણી શકાય. કચ્છ રાજનું ભારત સંઘમાં તા. ૩૧ મે, ૧૯૪૮ ના રોજ વિલીનીકરણ થયું. ત્યારે તેને 'ક' વર્ગનું રાજ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું અને એ રાજ્યનો વહીવટ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિમાયેલા ચીફ કમિશનર ચલાવતા. ૧૯૫૬ માં બૃહદ મુંબઈ રાજ્ય બન્યું. જેમાં ગુજરાત સહિત કચ્છ મુંબઈ રાજ્યમાં ભળી ગયું.

- કચ્છના મહારાવશ્રીએ પોતાનું રાજ્ય ભારત સંઘમાં ભેળવી દેવાની સહમતી આપી અને તા. ૧-૬-૧૯૪૮ ના રોજ કચ્છ રાજ ભારત સંઘમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું. તે વખતે કચ્છને "ક" વર્ગના રાજ્યનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો હતો. આમ કચ્છ "ક" વર્ગનું રાજ્ય બન્યું. જેનો વહીવટ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિમાયેલા ચીફ કમિશનર ચલાવતા. એક અર્થમાં કચ્છ આ ગાળામાં કેન્દ્ર સરકાર હસ્તક હતું.
- તા. ૧-૧૧-૧૯૫૬ ના રોજ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું સંયુક્ત રાજ્ય બન્યું. જેને બૃહદ મુંબઈ રાજ્ય કહેવાયું.
- તા. ૧-૫-૧૯૬૦ ના રોજ સ્વતંત્ર ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ. જેમાં કચ્છ એક સ્વતંત્ર જિલ્લો બન્યું. કચ્છ જિલ્લાને અંજાર, અબડાસા, ભુજ, ભચાઉ, નખત્રાણા, માંડવી, મુન્દ્રા અને રાપર એમ નવ તાલુકામાં વહેંચવામાં આવ્યું.
- તા. ૧-૪-૧૯૬૩ થી ગુજરાત રાજ્યમાં ત્રીસ્તરીય પંચાયતની રાજનો અમલ થયો. ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત. આ ત્રીસ્તરીય પંચાયત રાજ પૂર્વેના "કચ્છ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ" ના સભ્યોને

- તત્કાલ જિલ્લા પંચાયતના સભ્યો તરીકે ચૂંટણી ન યોજાય ત્યાં સુધી નિમવામાં આવ્યા. કચ્છમાં ખરેખરું દલિત પ્રતિનિધિત્વ પંચાયત રાજના અમલ પછી આવ્યું.
- ૧૯૬૩ થી કચ્છમાં પંચાયત રાજનો અમલ થયો અને દલિતોને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું. તેમ રાજ્ય કક્ષાએ પણ કચ્છના દલિતોને પ્રતિનિધિત્વ કરવાની તક ૧૯૬૩ પછી મળી.
 - અંજાર તાલુકાના ભાદરોઈ ગામના કારુભાઈ મહેશ્વરી બિન અનાતમ બેઠક પર સરપંચ પદ ચૂંટણી જીતીને ભોગવ્યું છે.
 - ૧૯૪૮ માં જયારે કચ્છ આઝાદ થયું અર્થાત તે ભારત સંઘમાં ભળ્યું. ત્યારે કચ્છમાં એક પણ નગરપાલિકા ક્ષેત્ર નહોતું.
 - કચ્છનો રાજકીય ઇતિહાસ જોતાં કચ્છમાં સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે દલિતો કોઈ જ રાજકીય ગતિવિધીમાં સામેલ જણાતા નથી. એટલું જ નહીં, આઝાદી બાદ ૧૯૬૦ સુધી કચ્છના દલિતોને રાજકીય હોદ્દાઓ મળ્યા નથી. ૧૯૬૦ પછી સ્વતંત્ર ગુજરાતના અસ્તિત્વ બાદ જ કચ્છના દલિતો માટે રાજકરણના દ્વાર ખુલ્યાં છે. ૧૯૬૦માં રચાયેલા "કચ્છ જિલ્લા લોકલ" બોર્ડમાં પ્રથમ વાર કોઈ દલિતને રાજકીય હોદ્દો પ્રાપ્ત થયો.

સંદર્ભ સૂચિ :-

૧. શ્રી ધોળકિયા હરેશ, અંતાણી નરેશ, કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ ભાગ-૧, ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઓગસ્ટ ૧૨.
૨. એજન, પૃષ્ઠ નંબર-૨૩૨.
૩. એજન, પૃષ્ઠ નંબર-૨૩૩.
૪. એજન, પૃષ્ઠ નંબર-૨૩૩.
૫. શ્રી ઠક્કર મહેશ, ભુજ, રૂબરૂ મુલાકાત તા. ૮/૭/૨૦૧૩.
૬. એજન તા. ૧૧/૭/૨૦૧૩.
૭. એજન, તા. ૧૫/૭/૨૦૧૩.
૮. કલેક્ટર કચેરી, કચ્છની રજીસ્ટરમાં નોંધાયેલી માહિતીને આધારે.
૯. જિલ્લા પંચાયત, કચ્છની રજીસ્ટરમાં નોંધાયેલી માહિતીને આધારે.
૧૦. શ્રી ચાવડા વિનોદ, અધ્યક્ષ જિલ્લા સા. ન્યાય સમિતિ, કચ્છ, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૨૫/૭/૨૦૧૩.
૧૧. શ્રી કોડરાણી વસંત, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૨૬/૭/૨૦૧૩.
૧૨. શ્રી કોડરાણી વસંત, અંજાર, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૩૦/૭/૨૦૧૩
૧૩. શ્રી દાફડા વણઝારા વીરજી, "મામૈ સ્મરણ", પ્રકાશન, દાફડા જગદીશ, ગાંધીધામ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૪ પૃષ્ઠ નંબર-૨૫ થી ૩૧.
૧૪. શ્રી મહેશ્વરી જે. પી., ગાંધીધામ, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧/૮/૨૦૧૩.
૧૫. શ્રી મહેશ્વરી જે. વી. ગાંધીધામ, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૫/૮/૨૦૧૩.
૧૬. શ્રી મહેશ્વરી જે. પી., ગાંધીધામ, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૦/૮/૨૦૧૩.
૧૭. શ્રી ધુઆ મોહન, અંજાર, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૧/૮/૨૦૧૩.
૧૮. શ્રી મહેશ્વરી જે. વી., ગાંધીધામ, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૨/૮/૨૦૧૩.
૧૯. શ્રી મહેશ્વરી જે. પી., ગાંધીધામ, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૫/૮/૨૦૧૩.
૨૦. શ્રી મહેશ્વરી માવજી, લેખક, અંજાર, રૂબરૂ મુલાકાત, તા. ૧૬/૮/૧૩.
૨૧. એજન, તા. ૧૭/૮/૨૦૧૩.
૨૨. એજન, તા. ૧૮/૮/૨૦૧૩.
૨૩. એજન, તા. ૨૦/૮/૨૦૧૩.
૨૪. એજન, તા. ૨૨/૮/૨૦૧૩.

વેપારમાં નૈતિકતા

– Narendra Parmar

M.Com.,GSLET, C.A(Student)

❖ પ્રસ્તાવના:

સમાજમાં ત્રણ પ્રકારના માણસો હોય છે.

૧)બીજા પાસેથી કંઈ પણ લીધા વગર તેઓ માત્ર આપે જ છે.

૨)બીજાને તેની જરૂરિયાત ની ચીજ-વસ્તુ કે સેવા પૂરી પાડી બદલામાં પોતાની જરૂરિયાત સંતોષે છે

૩) બીજાને કંઈ પણ આપ્યા વગર તેમની ચીજ-વસ્તુઓ જુટવી લે છે.

પ્રથમ કક્ષાના માણસોને આપણે મહાપુરુષો કે સંતો કહીએ છીએ, બીજી કક્ષાનાઓને વેપારી અને ત્રીજી કક્ષાનાઓને ચોર. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં તો તેનાથી પણ આગળ લખ્યું છે કે જે બીજાને જેટલું આપવું જોઈએ એટલું ન આપે એ પણ ચોર જ છે! અને આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આજના મોટા ભાગના વેપારીઓનો સમાવેશ ઉપરના ત્રીજા વર્ગમાં થાય! છેલ્લા અમુક સમયમાં થયેલ ‘કોર્પોરેટ સ્કેન્ડલો’ વેપાર અને નૈતિકતાનો સબંધ દર્શાવતા ઉદાહરણો છે. ટોચના અધિકારીઓ દ્વારા ગેરનીતિ આચરવામાં આવે છે, તેમના તાબેદારો પાસેથી અયોગ્ય અથવા ઘણીવાર ગેરકાયદેસર કામ કરવા દબાણ આપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે નૈતિકતા એટલે સારો વ્યવહાર-વર્તણુક, જે વસ્તુ સાચી છે તે કરવી. માણસ હમેશાં સારી અને ખરાબ વર્તણુંકના કોયડા વચ્ચે અટવાયેલ રહ્યો છે, હમેશાં એ સ્થિતિ સુધી પહોંચવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે કે જે તેના પોતાના અને સમાજ માટે વધુમાં વધુ સારી હોય.

હમેશા વિશ્વના દરેક ધર્મોએ ભૌતિક સફળતા કરતા સામાજિક મૂલ્યોને વધુ પ્રતિષ્ઠા આપી છે. બદનસીબીએ કાળક્રમ અનુસાર આ સામાજિક મૂલ્યોમાં થતા રહેલ અવમુલ્યનના આપણે સાક્ષી છીએ. વેદાંત કે જે સૌથી પ્રાચીન હિંદુ ધર્મની ફિલસૂફી છે તેના પ્રમાણે “આપણા વિચારો અને ક્રિયાઓ નૈતિક મૂલ્યો અને આદતો અનુશાસનમાં રહે તે ખુબ જ મહત્વનું છે” બાયબલના ‘દશ આદેશો’ પણ આ જ કહે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી નીચેની સાત વસ્તુઓને સામાજિક પાપ કહે છે.

૧. સિદ્ધાંતો વગરની રાજનીતિ

૨. કાર્ય કર્યા વગરની સંપત્તિ.

૩. ત્યાગ વગરની પ્રાર્થના.

૪. ચારિત્ર્ય વગરનું જ્ઞાન.
૫. વિવેક વગરનો આનંદ.
૬. માનવતા વગરનું વિજ્ઞાન
૭. નૈતિકતા વગરનો વેપાર.

❖ વેપારમાં નૈતિકતા :

શું વેપારમાં નૈતિકતા હોવી જોઈએ? સામાન્ય રીતે નૈતિકતા અને વેપાર પરસ્પર વ્યસ્ત બાબત લાગે, પરંતુ બીજી બાજુ આજે જોઈએતો એ સર્વમાન્ય બાબત છે કે નૈતીક વ્યવહાર હકારાત્મક શાખા ઉભી કરે છે જે વેપારની તકો અને નફો વધારે છે.

“વેપાર એટલે ફક્ત મિલ્કત, મૂડી કે નફાના હેતુથી કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ જ નહીં પરંતુ સોસાયટી, દેશ, અને વિશ્વ ની સુવિધા અને સુખાકારી વધારવા માટેની પ્રવૃત્તિ.”

નૈતિક વેપાર એટલે ધંધાનું ઉત્પાદન, સેવાઓ અને કામદારો નું કાર્ય સમાજને તથા વેપાર સાથે સંકળાયેલ બીજા બધા પરિબલો જેવા કે લેણદાર, દેવાદાર, રોકાણકારો, શેરહોલ્ડરો વગેરેને કેવી અસર કરશે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

❖ નૈતિક દુવિધા :

જ્યારે સીધો સાદો સરળ પ્રશ્ન હોય ત્યારે વિકલ્પ પસંદ કરવામાં કોઈ ખાસ મુશ્કેલી પડતી નથી. પરંતુ પરિસ્થિતિ જ્યારે ગંભીર હોય, અને અટપટા વિકલ્પોમાંથી કોઈ એક વિકલ્પ પસંદ કરવાનો હોય ત્યારે કોઈ પણ માણસ દુવિધામાં મૂકાઈ જાય છે કે હવે શું કરવું? બેમાંથી કયો વિકલ્પ પસંદ કરવો? સાચા અને ખોટા વચ્ચે જ્યારે પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે ખાસ કઈ મુશ્કેલી પડતી નથી પણ જ્યારે બે સાચી વસ્તુઓમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે ધર્મસંકટ ઉભું થાય છે. મહાભારતમાં કૌરવો અને પાંડવો માંથી કોનો પક્ષ લેવો આ બાબત સહેલી છે પણ જે અર્જુનનો પ્રશ્ન હતો કે યુદ્ધ કરવું કે નહીં? એક તરફ ધર્મરાજ્ય સ્થાપવા માટે યુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય હતું જ્યારે બીજી બાજુ યુદ્ધ જીતવા માટે સગા-સબંધીઓને મારવા પડે તેમ હતું! આ છે નૈતિક દુવિધા. વેપારમાં પણ આવી નૈતિક દુવિધાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. (અર્જુનનું ઉદાહરણ ફક્ત નૈતિક દુવિધા એટલે શું તે સમજવા માટે આપેલ છે. અર્જુનની દુવિધા વિરાટ હતી અને આપણી..... અને તેમ છતાય.....)

ઉદાહરણ તરીકે તમે સરકારી ખાતામાં ઉચ્ચ અધિકારી છો, દિવાળી ના સમયે એકાદ બે સગા કે સ્નેહીઓ- કે જેઓ તેમના વેપાર-ધંધા માટે અવાર-નવાર તમારી ઓફિસમાં આવતા રહે છે- દ્વારા આપવામાં આવેલ ભેટ સ્વીકારવી કે નહીં?

❖ વેપારમાં નૈતિકતાની જરૂરીયાત :

ગાંધીજીના મત અનુસાર “વેપારીએ સમાજના ટ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરવું જોઈએ , કારણ કે તે જે કંઈ પણ મેળવે છે તે સમાજ પાસેથી જ મેળવે છે, બધું સમાજ પાસેથી જ આવેલ છે.” સમાજ જ વેપારીને વેપાર કરવા માટે ની બધી સવલતો પૂરી પાડે છે. દુકામાં સમાજ વેપારીને વેપાર કરવાનું ‘લાયસન્સ’ આપે છે. અને બદલામાં તેને હક છે કે તે નૈતિક વ્યવહારની અપેક્ષા રાખી શકે. જો આ અપેક્ષાઓ પૂરી કરવામાં ન આવે તો વેપાર કરવા માટેનું આ ‘લાયસન્સ’ પાછું ખેંચી લેવામાં પણ આવે! સમાજ ની આ અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાની જવાબદારીને અંગ્રેજીમાં ‘Iron law of ResponsibilityResponsibility’ કહે છે.

વેપારી સમાજ વચ્ચે રહી, સમાજના સંસાધનોનો ઉપયોગ કરી નફો કમાય છે તો તેની જવાબદારી બને છે કે તે સામાજિક દુષણો જેવા કે ગરીબી, બેરોજગારી, પર્યાવરણનું પ્રદુષણ, ગુનાખોરી, શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ વગેરે જેવી સમસ્યાઓ નિવારવાનો પ્રયત્ન કરે.

❖ વેપારમાં નૈતિકતાના ફાયદાઓ :

- વેપારમાં નૈતિકતા ને લીધે સમાજમાં વેપારની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. પરિણામે લાંબો ગાળા સુધી તે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકે છે.
- અમુક દાયકાઓ પહેલા બાળકો અને કામદારો નું ખુબ શોષણ થતું. ત્યારબાદ સમાજ ના વિરોધ અને વધતી જતી જાગૃકતાને લીધે વેપારમાં નૈતિક મુલ્યોને સ્થાન મળ્યું અને પરિણામે સારા સમાજનું નિર્માણ થયું.
- વેપારમાં નૈતિકતા આવતા સાટું ટીમવર્ક અને ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો થયો.
- વિવિધ વ્યાપારિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ સરળ બન્યો.
- કાર્યકરોનું શોષણ ઘટતા તેમના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયો અને તેમનું સામાજિક ધોરણ તથા જીવન પ્રણાલીમાં સુધારો થયો.

ભારતીય ફોટોગ્રાફસનું સૌથી મોટું કલેક્શન ધરાવતી કંપની ઈમેજબાઝાર ના સી.ઈ.ઓ. સંદીપ મહેશ્વરી તેમના છેલ્લા ‘life changing’ સેમીનારમાં કહે છે કે મેં જ્યારે શરૂઆત કરી હતી ત્યારે મારે ત્યાં કામ કરવા માટે રૂ. ૮૦૦૦ ના પગારવાળી એક છોકરી રાખી હતી. અમુક સમય બાદ તેમને લાગ્યું કે મને મહીને ૨૫૦૦૦ રૂપિયા મળે છે તેમાંથી ૮૦૦૦ તો મારે પગાર ના ચુકવવા પડે છે. માટે તેમણે તે છોકરીનો પગાર ૬૦૦૦ કરવાનું નક્કી કર્યું. તે છોકરીને આ પગાર ન પોષાતા તેણે આ નોકરી છોડી દીધી. ત્યાર બાદ સંદીપ મહેશ્વરીનું કહેવું છે કે એક વર્ષ સુધી તેમની પ્રગતી જ ન થઈ. આ ભૂલ ના પ્રાયશ્ચિત રૂપે આજે તેમની કંપનીમાં ઘણો મોટો સ્ટાફ હોવા

છતાં એવો નિયમ છે કે તેઓ તેમના સ્ટાફમાંથી કોઈને સામેથી છુદ્દા નથી કરતા. અલબત્ત તેમને જવું હોય તો તેઓ પોતાની મરજીથી જઈ શકે છે.

પદ્મશ્રી વિજેતા અને આઈ.આઈ.એમ. અમદાવાદ ના પ્રોફેસર અનીલ ગુપ્તા ભારત અને વિશ્વમાં ભ્રમણ કરીને અલગ અલગ inventorinventorસામાન્ય માણસોને મળે છે જેમને અસામાન્ય શોધ કરી હોય. સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના મનસુખભાઈ પ્રજાપતિ માટીની ચીજવસ્તુઓ બનાવવાનો ધંધો કરે છે. તેમના મશીનો તેઓ પોતે બનાવે છે. અમુક વરસો પહેલા તેમના પર ૧૯ લાખ નું કરજ હતું, આજે તેઓ ૭ કરોડ ની સમ્પત્તિ ધરાવે છે. તેઓ તેમના કામદારોને દર મહીને રૂપિયા ૧૫ હજારથી ૩૦ હજારનો પગાર આપે છે. પ્રોફેસર અનીલ ગુપ્તા કહે છે કે કદાચ તેઓ વિશ્વના એકમાત્ર એવા કુંભાર હશે કે જે તેમના કામદારો ને આટલો પગાર આપે છે. મનસુખભાઈ કહે છે કે હું વધુ કમાઉ તો મારી નૈતીક ફરજ છે કે મારા કારીગરોને પણ હું વધુ પગાર ચૂકવું! આનું નામ વેપારમાં નૈતિકતા!

સંદર્ભ

www.managementhelp.org/ethics

www.wikipedia.org

**GOLD LOAN- A DEVELOPING FINANCE SOURCE BY NON
BANKING FINANCE COMPANIES IN INDIA**

– RAJESHKUMAR J. TANNA

M.Com., B.Ed., GSLET

“SHIKSHAN SAHAYAK”

NAVJEEVAN HIGH SCHOOL, GONDAL

Introduction

The human being developed economically to fulfill his own needs. In ancient time, when barter system was applied, people exchanged their products with another require goods. But human needs are limitless, as time passing needs are increasing more and more, and for that purpose the concept of money is being invented but today the paradox is that income earned by him is not enough to cover his needs.

In modern times the human needs going on that level that not everyone has his strength to live successful life compare to rich people, so for satisfaction of needs and to achieve comparative social rich life new source of finance are invented. And as the result different product for finance are comes in light

With all the aspect today the gold loan market is on boost as some Banks and NBFC's are developing this business, and as India has the largest stock of gold in private pocket (nearly 18000 tons) there is big scope for this emerging market to develop systematically. A gold loan is not a new phenomenon to Indians. It has been the main source of lending and raising money from the earliest days of financing. The origin goes back to a few centuries when it was the main item of barter and trade. And India was, and is, the highest user of gold ornaments in the world Gold loan financiers expanded business at an astronomical pace in 2010 and 2011 as gold's price zoomed and more and more people pledged the metal to avail of cheaper loans. A gold loan is a loan which is taken against gold as a security. In India, gold loan has become popular these days. Many private banks, nationalized banks and finance companies are offering these loans at a very attractive interest rate. It is a type of short-term loan offered by financial companies to the borrowers who need to finance expenses such as marriage of a daughter, education of their children and various other small financial needs of the family. In the earlier times also people took loan from money lenders in exchange of gold jewelry. The borrowers had to pay regular monthly interest to the money lenders. The lenders at that time charged a very high amount of interest. At times it happened that the borrowers paid interest more than the value of the principle amount of loan. So the concept of gold loan is one of the oldest in the history of the Indian financial structure.

The same concept is available today with certain terms and conditions to meet the short-term financial needs of the borrowers. Borrowers were exploited in the earlier days by charging a higher rate of interest on the loan amount. The invention of commercial banks in the economy was a boon for the society. The banks were the biggest help for people who needed loans on a

regular basis for various reasons. The banks rates on loans were regulated by the Reserve Bank of India. They were further reduced by the central bank after the banks were nationalized.

Objectives of the study

- (1) To find out reason for fast growth of companies lending gold loan
- (2) To study scopes for development of companies lending gold loan
- (3) To study advantages of gold loan as a source of finance

Origin of a new finance product as gold loan:

In 6th decadence many banks and finance companies trying to cover small income group persons to lent loans for their needs but they have not Owen properties like house, shop, lend etc to keep as mortgage so banks and finance companies start to accepts gold ornaments as security which gives birth to a new product of finance termed as gold loan initially following private sector banks in southern states entered the gold-loan

Karnataka: Syndicate Bank and Canara Bank

Kerala: Federal Bank, South Indian Bank, Catholic Syrian Bank and Dhanlakshmi Bank

Tamil Nadu: Indian Bank, Indian Overseas Bank, Karur Vysya Bank and Lakshmi Vilas Bank
During 60s they extended loans against gold ornaments because:

- 1) It was easier to reach the retail masses for these banks as they were not widely spread then
- (2) Other advances required assessment techniques and small banks did not possess the same
- (3) The profit margins were huge
- (4) The security was adequate (margins as high as 50% were also charged)

Afterward to see advantages of product gold loan many non banking finance companies also entered in gold loan out of which some NBFC's in gold loan are taken under study which are given as under

(1) MANNAPURUM FINANCE LTD.

Manappuram Finance Limited, has in recent years, emerged as a leading non-banking financial company (NBFC) in India under the stewardship of Shri V.P. Nandakumar, MD & CEO of the Company.

Manappuram origins go back to 1949 when it was founded in Valapad (a coastal village in the Thrissur District of Kerala) by the late V.C. Padmanabhan, father of Shri Nandakumar. Its activity was mainly pawn broking and money lending carried out on a modest scale. Shri Nandakumar took over the reins of this one Branch business in the year 1986 when his father expired. Since then, it has been a story of unparalleled growth, with new milestones being crossed every year. Today, it has around 3,300 branches across 26 states and UTs with Assets under Management (AUM) of about Rs.10,000 crores, a workforce of about 18,000 and a live customer base of 15 lakhs (Data as of 31 March, 2013).

Within the next decade, Manappuram Finance Limited hopes to emerge as the largest player in the gold loan sector in India and also to expand its footprint beyond national borders. The long term vision of the company is to unlock the value of India's large stock of privately held gold (estimated at about 18,000 tonnes) to the benefit of the common people of India, most of who possess savings in the form of gold jewellery. This is neatly summed up in the Company's corporate tagline, "Energizing gold, empowering people".

(2) MUTHOOT FINCORP LTD.

The Muthoot Group is an 126-year-old business house based in India. It has interests in Financial Services, Information Technology, Media, Healthcare, Education, Power Generation, Infrastructure, Plantations, Precious Metal, Tourism, and Hospitality. The Muthoot Group operates in 23 states in India, and has presence in USA, UK and UAE. It is wholly owned and managed by the Muthoot Family.

Today there are group working under Muthoot name as it was between brothers they are Muthoot Finance group, Papacchan Muthoot group (i.e. Muthoot Fincorp Group) and Minimuthooty group

Muthoot Fincorp Ltd., the flagship Company of the Group, with strong fundamentals, is a proactive Non-Banking Finance Company (NBFC) registered with the Reserve Bank of India. Muthoot Fincorp is a mass provider of finance in the form of gold and other loans with over 3600 branches pan India and an average of 40,000 customers a day. At Muthoot Fincorp Ltd., the products are specifically planned & designed to serve customers who are unable to access mainstream commercial banks. This unique structure is a result of decades of research and experience in the company's rural strongholds. This also allows the company to provide quick and customized finance options and investment products.

MFL also has a microfinance product named the Muthoot Mahila Mitra, which felicitates the upliftment of the weaker sections of society by providing small loans to female clients engaged in small income generating activities. The product is based on the Grameen model of lending; it is designed to promote entrepreneurship among female clients and to promote inclusive growth of clients who are at the bottom of the pyramid.

MFL had revenue of Rs. 2,078.09 Crores with PAT Profit after Tax (PAT) of Rs. 210.40 Crores for 2012-2013 and net worth of Rs 1186.56 Crores

(3) Muthoot finance ltd.

The Group takes its name from the Muthoot Family based in Kerala. The Company was set up by Muthoot Ninan Mathai in 1887 at Kozhencherry, a small town in the erstwhile Kingdom of Travancore (Kerala). It was then later taken over by his son M George Muthoot who incorporated the Finance division of the group which was until then primarily involved in wholesale of grains and timber. The company is now managed by the third and fourth generation of its family. Muthoot Finance Ltd. was established in the year 1939 when M.George Muthoot ventured into financial services through a partnership firm under the name of Muthoot M. George & Brothers (MMG). MMG was a Chit Fund based out of Kozhencherry. In 1971, the firm was renamed as Muthoot Bankers, and had begun to finance loans using gold jewellery as collateral. . In 2001, the company was renamed once again and came to be known as Muthoot Finance Ltd., Muthoot Finance falls under the category of Systematically Important Non-banking financial company (NBFC) of the RBI guidelines.

The company has more than 4,050 branches spread across 23 states of the country Muthoot Finance, according to the IMA Research & Analytics Industry Reports, is the largest Gold Loan NBFC and has the largest network of branches for a Gold Loan NBFC in India. In terms of market capitalization, Muthoot Finance Ltd is the second largest company in Kerala, first being Federal Bank

(4)IIFL Finance Ltd.

India Infoline Finance Limited is a subsidiary of India Infoline Limited (IIFL). The Company was originally incorporated on July 7, 2004 as a private limited company under the provisions of the Companies Act, 1956 as India Infoline Investment Services Private Limited. The Company was converted to a public limited company with effect from July 10, 2007.

The Company has obtained a certificate of registration dated May 12, 2005 bearing registration no.- 147365 issued by the RBI to carry on the activities of a NBFC under section 45 IA of the RBI Act, 1934.

The Company is engaged in the activity of mortgage financing, loan against securities, gold loans, margin funding and other consumer financing products.

India Infoline Finance Ltd. is professionally managed and shares the professional values and ethos of its parent company, IIFL and has acquired and maintained a reputation for reliability, transparency of operations and absolute integrity. A steady growth rate validates the trust that industry has reposed in the Company.

CONCLUSION

As the need of people many finance facilities are increases in India to cover mass of borrowers different products of finance are introduced like home loan, car loan, personal loan,

education loan and gold loan out of which trend of gold loan is increases in current situation because every person has some gold with himself and he can mortgage it and easily gets a loan

References

WEBSITES:

- 1.WWW.COGNIZENT.COM
- 2.WWW.NEYTRI.COM
- 3 WWW.RBI.ORG.IN
- 4.WWW.IMACS.IN
- 5.WWW.ICRA.COM
- 6.WWW.365BUSINESSDAYS.COM
- 7.WWW.MUTHHOTFINANCE.COM
- 8.WWW.MUTHOOTFINCORP.COM
- 9.WWW.CAPITALMARKET.COM
- 10.WWW.MANNAPURAM.COM

Books & journals

- 1"Gold loan market in india", R.C.Rangrajan, Tata McGraw hill New Delhi
- 2"Finance- an overview", Malhotra R.N. RBI Bulletin, August, 1990
- 3 JOURNAL OF INDIAN BUSINESS RESEARCH
- 4 FINANCE RESEARCH-INDIA

CONCEPT OF FEMINISM

- Dr. Heena B. Variya
Adhyapak Sahayak in English,
M.B.Patel Science College, Anand

Etymology

From French *féminisme*, ultimately from Latin *fēminīnus*, from *fēmina* (woman). *Feminism* first recorded in English 1851, but meant at first "state of being feminine." Sense of "advocacy of women's rights" is from 1895. [<http://en.wiktionary.org/wiki/feminism>]

What is Feminism?

Feminism refers to movements aimed at establishing and defending equal political, economic, and social rights and equal opportunities for women. Its concepts overlap with those of women's rights. Feminism is controversial for challenging traditions in many fields and especially for supporting shifting the political balance toward women. Some feminists argue that men cause and benefit from sexism. Others argue that gender, like sex, are social constructions that harm all people; feminism thus seeks to liberate men as well as women. **Feminists**, persons practicing feminism, can be persons of either sex. "Eversince antiquity, there have been women fighting to free their half of the total population of the world from male oppression. Feminism is neither a fad nor a logical extension of the civil rights movements. The inequities against which the feminists protest – legal, economic, and social restrictions on the basic rights of women – have existed throughout history and in all civilizations. Naturally the principles of feminism were articulated long ago. [Singh Sushila, 2004 : 13]. Feminist theory emerged from these feminist movements and includes general theories and theories about the origins of inequality, and, in some cases, about the social construction of sex and gender, in a variety of disciplines. Feminist activists have campaigned for women's rights—such as in contract, property, and voting—while also promoting women's rights to bodily integrity and autonomy and reproductive rights. They have opposed domestic violence, sexual harassment, and sexual assault. In economics, they have advocated for workplace rights, including equal pay and opportunities for careers and to start businesses. The movements and theoretical developments were historically led predominantly by middle-class white women from Western Europe and North America, but, since then, more women have proposed additional feminisms. Nancy Cott defines feminism as the belief in the importance of gender equality, invalidating the idea of gender. Feminism has changed traditional perspectives on a wide range of areas in human life, from culture to law. Feminist activists have campaigned for women's legal rights—such as rights of contract, property rights, and voting rights—while also promoting women's rights to bodily integrity and autonomy, abortion rights, and reproductive rights. They have struggled to protect women and girls from domestic violence, sexual harassment, and rape. On economic matters, feminists have advocated for workplace rights, including maternity leave and equal pay, and against other forms of gender-specific

discrimination against women. Although the terms feminism and feminist did not gain widespread use until the 1970s, they were already being used in public parlance much earlier; for instance, Katharine Hepburn speaks of the "feminist movement" in the 1942 film *Woman of the Year*. Feminism is a political philosophy whose aim is to advance the standing of women in society. Most feminists believe that women should be treated equal to men, if not better. Feminism is the movement that women should have equal rights as men. This includes all areas of life, both in public and in private at home. A feminist would support equal pay for men and women. The rise of feminism has contributed greatly to a rejection of traditional institutions and ways of thinking. "...feminism is a political perception based on two fundamental premises :

(1) that gender differences is the foundation of a structural inequality between women and men, by which women suffer systematic social injustice, and (2) that the inequality between the sexes is not the result of biological necessity but is produced by the cultural construction of gender differences. This perception provided feminism with its double agenda : to understand the social and psychic mechanisms that construct and perpetuate gender inequality and then to change them." (Morris, 1). Feminism is both an intellectual commitment and a political movement that seeks justice for women and the end of sexism in all forms. However, there are many different kinds of feminism. Feminists disagree about what sexism consists in, and what exactly ought to be done about it; they disagree about what it means to be a woman or a man and what social and political implications gender has or should have. Nonetheless, motivated by the quest for social justice, feminist inquiry provides a wide range of perspectives on social, cultural, and political phenomena. Important topics for feminist theory and politics include: the body, class and work, disability, the family, globalization, human rights, popular culture, race and racism, reproduction, science, the self, sex work, and sexuality. Entries covered under the rubric "feminism, topics" concern philosophical issues that arise as feminists articulate accounts of sexism, critique sexist social and cultural practices, and develop alternative visions of a just world. In short, they are philosophical topics that arise within feminism. Although there are many different and sometimes conflicting approaches to feminist philosophy, it is instructive to begin by asking what, if anything, feminists as a group are committed to. Considering some of the controversies over what feminism is provides a springboard for seeing how feminist commitments generate a host of philosophical topics, especially as those commitments confront the world as we know it.

The term 'feminism' has many different uses and its meanings are often contested. For example, some writers use the term 'feminism' to refer to a historically specific political movement in the US and Europe; other writers use it to refer to the belief that there are injustices against women, though there is no consensus on the exact list of these injustices. Although the term "feminism" has a history in English linked with women's activism from the late 19th century to the present, it is useful to distinguish feminist ideas or beliefs from feminist political movements, for even in periods where there has been no significant political activism around women's subordination, individuals have been concerned with and theorized about justice for

women. So, for example, it makes sense to ask whether Plato was a feminist, given his view that women should be trained to rule (*Republic*, Book V), even though he was an exception in his historical context. (See e.g., Tuana 1994)

REFERENCES:

Evani Swarnabharti: '*Filtered Gaze of Womanhood: Female Protagonists in diasporic Women Writers*': (unpublished dissertation, SPU)

Singh Sushila (2004) : '*feminism – Theory, criticism, Analysis*'. Pencraft International Delhi. Popular Prakashan, Bombay

Thakor Darshana: '*Issues and Challenging in Translating Gujarati Atom Stories*': (unpublished dissertation, SPU)

Upadhyay Usha (ED) (2006): "*Gujarati Lekhikao ni Pratinidhi Vartao*" Parshwa Publications.

Vijaliwala Sharifa (ED) (2005): "*Shataroopa*", Gurjar Granth Ratna Karyalay.

Websites and Resources on Internet

□<http://en.wiktionary.org>

□<http://wikipedia.org>

ઉદ્યોગનો વિકાસ અને તેના પ્રશ્નો (ઉત્તર ગુજરાતના સંદર્ભમાં)**-ડો.સી.એમ.ઠક્કર****પ્રિન્સીપાલ****આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ,રાધનપુર****પ્રસ્તાવના:-**

ભારતમાં ખેતી અને ખેતી આધારીત ઉદ્યોગો જેવા કે સુતરાઉ કાપડ, પોલાદ, ચા, શણ, મત્સ્ય, અને મીઠાના ઉદ્યોગનો વિકાસ ખૂબ સારો થયો છે. અમેરીકા, ચીન , પછી ત્રીજા નંબરે વિશ્વમાં સૌથી વધુ મીઠુ ઉત્પાદન કરનાર દેશ ભારત છે. ભારતને ૭૫૧૬ કિલોમીટર લાંબો દરિયા કિનારો મળેલ છે. પરિણામે મીઠાનાં ઉદ્યોગનો વિકાસ ખૂબ સારો થયો છે. ભારતમાં ગુજરાત , તામીલનાડુ , રાજસ્થાન , મહારાષ્ટ્ર , કર્ણાટક , આંધ્રપ્રદેશ , પશ્ચિમબંગાળ વગેરે રાજ્યોમાં મીઠાના ઉદ્યોગનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો છે. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ માં ૧૮૬૧૦.૧ મેટ્રીક ટન મીઠાનું ઉત્પાદન કરી ૫૨૦.૬૨ કરોડનું ૩૮.૬૮ લાખ ટન મીઠાની નિકાસ કરેલ છે. આમ, ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ સારો થયેલ છે.

ભારત, ચાઇના, જાપાન, ઇન્ડોનેશિયા, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, ભુતાન, તેમજ વિકટેનિયમ આફ્રિકન દેશોમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં મીઠાની નિકાસ કરે છે. જ્યારે પાકિસ્તાનમાંથી રોક સોલ્ટની આયાત કરે છે.

ઉદ્દેશ્ય :-

આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જેટલો જૂનો છે તેટલો જ ઇતિહાસ મીઠાનો છે. ખોરાકમાં મીઠાનાં વપરાશની શરૂવાત કચારથી થઈ તેના ચોક્કસ સમય અંગેની અધિકૃત અને વિશ્વસનીય જાણકારી ઉપલબ્ધ નથી. મીઠુ સામાન્ય રીતે દરેક પ્રકારના પ્રાણીજન્ય અને વનસ્પતિજન્ય ખોરાકમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતું હોય છે. તેમ છતાં તેનો શુદ્ધ સ્વરૂપે મનુષ્ય તેમજ પ્રાણીઓ આહાર કરતાં આવ્યા છે. વર્તમાન સમયે અનેક દવાઓ, રસાયણો, ખાતરો, વગેરેના ઉત્પાદનમાં પાયાના તત્વ તરીકે મીઠાનો ઉપયોગ થાય છે. એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે પ્રાગઐતિહાસીક કાળમાં મનુષ્યે મીઠુ તેના મૂળ સ્વરૂપે ન મેળવતા પ્રાણીઓ, માછલીઓ કે પક્ષીઓના માંસ અને વનસ્પતિમાંથી મેળવ્યું હશે. કોઈ અકસ્માતથી સમુદ્ર કિનારે કુદરતી રીતે તૈયાર થયેલા મીઠા ઉપર કોઈ ખાદ્ય પદાર્થ પડી ગયો હશે અને તેને ખાંતા મીઠાને લીધે વિશિષ્ટ સ્વાદ લાગતાં મનુષ્યે ખોરાકમાં મીઠુ ઉમેરવાની શોધખોળ કરી હશે. એવું પણ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે પ્રાણીઓના ટોળાં દ્વારા ખારાશવાળી જમીનને ચાટવાની ક્રિયા જોઈને મનુષ્યને તેમાંથી તે માટેની પ્રેરણા મળી હશે. પ્રાથમિક અવસ્થામાં મનુષ્યે ખારાપાણીના ઝરા, દરીયાનું પાણી કે એવા કોઈ સ્થળે કુદરતી રીતે પાણીના બાષ્પભવનથી પડી રહેલા મીઠાને એક ચીત કરીને મીઠાની જરૂરીયાત સંતોષી હશે. મીઠાનો એક મસાલા તરીકેનો ઉપયોગ એ માનવ સંસ્કૃતિની એક મહાન શોધ કહી શકાય. મીઠાના વપરાશ અંગેનો જૂનામાં જૂનો ઐતિહાસીક પુરાવો ૫,૦૦૦ વર્ષ પહેલાનો ઉપલબ્ધ થાય છે. ઇ.સ પૂર્વે ૫,૦૦૦ વર્ષ પહેલા બેબિલોનિયમની ગુફામાં રહેતાં લોકોના રહેઠાણની વિગતોને આધારે એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે તેઓ ઘઉંના ખોરાકમાં મીઠાનો ઉપયોગ કરતાં હશે. પુરાતન, મોઝીઝ, ચાયનીઝ, અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મીઠાનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ભારતના ઔષધ વિજ્ઞાનના પિતા સુશ્રુતના લખાણોમાં મીઠાના પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિમાં મીઠાનો ઉલ્લેખ છે. આ રીતે જેમ મીઠાનો વપરાશ કચારથી શરૂ થયો તે ચોક્કસ જાણી શકાતું નથી. તેમ મીઠાનો વ્યાપાર કચારથી શરૂ થયો તે પણ જાણી શકાતું નથી. પરંતુ વાણિજ્યકરણ અને મોટા પાયા ઉપર શ્રમવિભાજન અસ્તિત્વમાં આવતાં અન્ય વસ્તુઓની માફક મીઠાનો વ્યાપાર શરૂ થયો હશે.

વણઝારાઓ ઉત્તર આફ્રિકાના રણને પસાર કરી ઇજીપ્તમાં મીઠું વેચવા માટે જતા હતા. સહરા વિસ્તારના ઇજીપ્સિયનોને રણની ખાણમાંથી ખનીજ મીઠું મળતું હતું. યુરોપની સંસ્કૃતિ ઉપર ઇજીપ્તની ઘેરી અસર છે. ઇજીપ્ત દ્વારા થતા

મીઠાના વપરાશની જાણકારી તેમની સાથે સંપર્કમાં આવેલા બીજા દેશોને થઈ. બેબિલોનના લોકોને ઇજીપ્તના લોકો પાસેથી મીઠાના વપરાશની જાણકારી થઈ હતી.

‘મીઠું’ એ શબ્દનો ભાષામાં સૌ પ્રથમ ઉપયોગ ઇ.સ પૂર્વે ૨૨૦૫ થી ૨૨૯૭ દરમિયાન ચીનમાં થયો હતો. જાપાનમાં લગભગ ૨,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં સમુદ્રના પાણીને ઉકાળીને મીઠું પકવવામાં આવતું હતું. પ્રાચીન સમયમાં મીઠાને પવિત્રતાનું પ્રતીક ગણવામાં આવતું હતું. ઇ.સ પૂર્વે ૬૦૦ માં એટલે કે પાચથા ગોરસના સમયમાં મીઠાને ન્યાયના પ્રતીકરૂપે ગણવામાં આવતું હતું. બાઇબલમાં મીઠાને વફાદારી અને હાથપાની સંજ્ઞા તરીકે ઓળખાવેલ છે. અરેબિયન સાહિત્યમાં મીઠાને વફાદારીના પ્રતીક તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું. મીઠાં અંગે અનેક માન્યતાઓ અને વહેમો જૂના સમયથી પ્રચલીત છે. જર્મનીમાં ઘણા શહેરોના અને વિસ્તારોનાં નામ કરણમાં મીઠાની અગત્યની અસર જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે સેલ્ઝબર્ગને હેલીન વિસ્તાર, ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ઘણા શહેરોના નામની પાછળ ‘વીય’ શબ્દ જોડવામાં આવે છે. જેમ કે નોર્થવીય, નાન્ટવીય, હાઇટવીય વગેરે. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી પ્રમાણે વીયનો અર્થ “એવો વિસ્તાર કે જ્યાં મીઠાનો ઉદ્યોગ સ્થપાયો છે, અથવા મીઠાનો વ્યવહાર થાય છે”. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મીઠાનો ઉલ્લેખ જોર્જિયસ એરીકોલોના ૧૫૫૬ માં પ્રકાશિત થયેલા “ડી રે મેટાલીકા” માં જોવા મળે છે. તેમાં મીઠાના ઉત્પાદનની વિગતો આપવામાં આવી છે. ઇ.સ ૧૮૨૩ માં વિલિયમ કુનિવલ દ્વારા વરાળની ગરમી દ્વારા મીઠાનું ઉત્પાદન કરવાની પ્રક્રિયા શોધાઈ ત્યાં સુધી સમુદ્રના ખારા પાણીને સૂકવીને મીઠાનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હતું.

અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા તે પહેલાં ભારતનો મીઠા ઉદ્યોગ પ્રાથમિક તેમજ અવિકસિત સ્થિતિમાં હતો. ઓ સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં મીઠાનો ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે ઉત્તર ભારત, રાજસ્થાન અને મધ્યભારત, સિંધ, આસામ, બંગાળ, બિહાર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ, મુંબઈ, અને બર્મામાં જોવા મળતો હતો. થાર, પાર્કર, અને કચ્છના રણમાં જમીન ઉપર કુદરતી મીઠું પાકતું હતું અને આ પ્રદેશના અંદરના વિસ્તારમાં વસતા લોકો મીઠું પકવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. તેઓ ખારી જમીનમાં ભરાયેલું પાણી છીછરા વાસણમાં ભરીને તડકામાં મુકતાં. જેથી પાણીનું બાષ્પભવન થઈને મીઠું પાકે. થાર અને પાર્કરના મેજીસ્ટ્રેટ કેપ્ટન સ્ટેનલી રેઇકસે ૧૮૫૬ ની નોંધમાં લખ્યું હતું કે વીરાવાવના જમીનદારો ખારા પાણીના સરોવરમાંથી મીઠું પકવીને સારી એવી આવક મેળવતાં હતાં. ૧૮૪૫-૪૬ માં મોકચે સરોવરમાંથી ૬૦,૯૨૮ મણ મીઠું પકવવામાં આવ્યું હતું. રણમાં સ્વયંસ્ફુરિત મીઠાના પડ રેતી નીચેથી મળી આવતા હતાં. મુંબઈ રાજ્યના દમણ, ગોવા, ઓખા, વડોદરા, ખંભાત, જંજીરા, સાંવંતવાડી, પાટડી, ઝીઝુવાડા અને રાધનપુરમાં મીઠું પકવવામાં આવતું હતું.

ભારતના મીઠા ઉદ્યોગની ઉપલબ્ધ માહિતી મુજબ ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંગાળ મીઠાની બાબતમાં આત્મનિર્ભર હતું. દરિયાકાંઠે રહેતા લોકો પોતાની જરૂરીયાત પૂરતું મીઠું પકવી લેતા હતાં. મુસલમાન શાસકોના સમયમાં મીઠાનાં ઉત્પાદન ઉપર વેરો લેવાતો હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એ કલકત્તા અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં આવેલી મીઠાની ખાલારી (સોલ્ટ વર્ક્સ) ઉપર બેવડા કર નાખ્યા હતા. જેમાંના એક જમીન ઉપર બીજા મીઠાની હેરફેર ઉપરના હતાં.

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રના દરીયાકિનારાના વિસ્તારોમાં અને કચ્છના રણકાંઠાના વિસ્તારોમાં ઘણા વર્ષોથી મીઠાનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. કાઠીયાવાડ અને ગુજરાતમાં સદીઓથી મીઠાનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. ૧૮૭૦ થી ૧૯૦૦ સુધીના સમયગાળામાં ખારાઘોળા અને કૂડાના મીઠા ઉદ્યોગ ઉપર બ્રિટીશ સરકારે અનેક નિયંત્રણો મૂક્યાં હતાં. ૧૯૦૦ થી ૧૯૨૨ સુધી બ્રિટીશ સરકારે ઘાંગઘા સ્ટેટમાં પાકતા વડાગરા મીઠાના ઉત્પાદન ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. કાઠીયાવાડ અને કચ્છના ૮૦૦ માઇલના દરીયાકિનારે અનુકૂળ હવામાન હોવાથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશ સરકારે બાસીનની સમજૂતી હેઠળ પેશ્વાઓના મીઠું પકવવાના હકક છીનવી લીધા હતા. ૧૮૭૦ માં સરકારે પોતાના છૂટાછવાયા ઉત્પાદન એકમો બંધ કરીને ઓછા ખર્ચે ચોકી કરી શકાય તેવા એકમો જ ચાલુ રાખ્યા હતા. ૧૮૮૩ માં કાઠીયાવાડ અને કચ્છના મીઠાના ઉત્પાદન અને વેપાર ઉપર સરકારે અનેક નિયંત્રણો મૂક્યાં હતા.

- ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન:- ભારતમાં છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં થયેલ મીઠાનું ઉત્પાદન નીચે કોષ્ટક-૧ માં દર્શાવેલ છે:
:- ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન:-

Table - 1

વર્ષ	ભારત (મેટ્રીક ટન)
૨૦૦૬-૦૭	૧૭૮૯૮.૨
૨૦૦૭-૦૮	૧૭૮૪૫.૨
૨૦૦૮-૦૯	૧૯૧૫૧.૨
૨૦૦૯-૧૦	૨૩૯૫૧.૨
૨૦૧૦-૧૧	૧૮૬૧૦.૧

(Annual Report 2010-11)

વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭માં ભારતનું કુલ મીઠાનું ઉત્પાદન ૧૭૮૯૮.૨ મેટ્રીક ટન હતું જે વધીને ૨૦૧૦-૧૧ માં વધીને ૧૮૬૧૦.૧ મેટ્રીક ટન થયું છે. એટલે કે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં ૭૧૧.૯ મેટ્રીક ટન ઉત્પાદન વધ્યું છે. સૌથી વધુ ઉત્પાદન વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦ માં ૨૩૯૫૧.૨ મેટ્રીક ટન હતું. આમ, સતત ઉત્પાદનમાં એકંદરે વધારો જોવા મળે છે. વળી વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦ ની સરખામણી એ ૨૦૧૦-૧૧ માં ઉત્પાદન ઘટ્યું છે.

- ભારતમાં ૧૯૪૭ થી ૨૦૧૦ સુધી દસ વર્ષના ગાળામાં થયેલ મીઠાનું ઉત્પાદન નીચે કોષ્ટક-૨ માં દર્શાવેલ છે:
:- ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન:-

Table – 2

વર્ષ	ભારત (મેટ્રીક ટન)
૧૯૪૭	૧૯૨૯.૮
૧૯૫૦	૨૬૬૧.૯
૧૯૬૦	૩૪૩૫.૫
૧૯૭૦	૫૩૮૮.૨
૧૯૮૦	૮૦૦૭.૪
૧૯૯૦	૧૨૩૯૮
૨૦૦૦	૧૫૬૫૧.૩
૨૦૧૦	૨૩૯૫૧.૩

(Annual Report 2010-11)

ભારતમાં ૧૯૪૭માં ૧૯૨૯.૮ મેટ્રીક ટન મીઠાનું ઉત્પાદન હતું જે વધીને ૨૦૧૦માં ૨૩૯૫૧.૩ મેટ્રીક ટન છે. એટલે કે મીઠાનાં ઉત્પાદનમાં ૧૨ ગણાથી પણ વધારે વધારો થયેલ છે. ૧૯૪૭ પછી મીઠાનાં ઉત્પાદનમાં દર દસ વર્ષના ઉત્પાદનમાં સતત વધારો જોવા મળે છે.

- ભારતે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં કરેલ મીઠાની નિકાસ નીચે કોષ્ટક-૩માં દર્શાવેલ છે:
:- ભારતમાં મીઠાની નિકાસ :-

Table - 3

વર્ષ	નિકાસ(મેટ્રીક ટન)
૨૦૦૬-૦૭	૧૮૯૭.૮
૨૦૦૭-૦૮	૧૮૯૩.૪
૨૦૦૮-૦૯	૨૪૩૮.૮૮
૨૦૦૯-૧૦	૨૮૯૫.૬૬
૨૦૧૦-૧૧	૩૮૬૭.૯૦

(Annual Report 2010-11)

વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭ માં ૧૮૯૭.૮ મેટ્રીક ટન હતું. જે ૨૦૧૦-૧૧ માં વધીને ૩૮૬૭.૯૦ મેટ્રીક ટન થયું છે. એટલે કે આ પાંચ વર્ષમાં ૧૯૭૦.૧ મેટ્રીક ટન વધારો થયો છે. જે ૧૦૩.૮૧ ટકાનો નિકાસમાં વધારો થયેલ દર્શાવેલ છે. તેમજ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં નિકાસમાં વધારો થયેલ છે.

ભારતમાંથી ૧૯૫૦ થી ૨૦૧૦ સુધી દસ વર્ષના ગાળામાં થયેલ મીઠાની નિકાસ નીચે કોષ્ટક -૪ માં છે.

:- ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન:-

Table - 4

વર્ષ	નિકાસ(મેટ્રીક ટન)
૧૯૫૦	૧૩૮.૧
૧૯૬૦	૪૪૮.૬
૧૯૭૦	૪૭૯.૦
૧૯૮૦	૧૦૯.૮
૧૯૯૦	૬૬૬.૧
૨૦૦૦	૧૦૫૬.૮
૨૦૧૦	૨૮૯૫.૭૫

(Annual Report 2010-11)

ભારતમાં ૧૯૫૦ માં ૧૩૮.૧ મેટ્રીક ટન મીઠાની નિકાસ કરી હતી. જે વધીને ૨૦૧૦ માં ૨૮૯૫.૭૫ થઈ. એટલે કે ૬૦ વર્ષમાં ૨૭૫૭.૬૫ નો વધારો થયો છે. વર્ષ ૧૯૮૦ માં નિકાસ ઘટીને ૧૦૯.૮ મે. ટન થયેલ છે. અન્ય વર્ષોમાં સતત વધારો થયેલ જોવા મળે છે.

છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં ભારતે પાકિસ્તાન માંથી આયાત કરેલ (રોક સોલ્ટ) મીઠાની દસ વર્ષના ગાળાની માહિતી નીચે કોષ્ટક -૫ માં દર્શાવેલ છે:

:- ભારતમાં મીઠાની આયાત :-

Table - 5

વર્ષ	નિકાસ(મેટ્રીક ટન)
૨૦૦૬-૦૭	૨૬૪૫૧
૨૦૦૭-૦૮	૨૮૩૨૭
૨૦૦૮-૦૯	૩૦૬૪૫
૨૦૦૯-૧૦	૨૭૮૬૪

૨૦૧૦-૧૧

૧૨૨૯૮

(Annual Report 2010-11)

પાકિસ્તાનમાંથી ૨૦૦૬-૦૭માં ૨૬૪૫૧ મે. ટન મીઠાની આયાત કરવામાં આવી હતી. જ્યારે ૨૦૧૦-૧૧ માં ૧૨૨૯૮ મે. ટન આયાત થઈ હતી; જ્યારે ઘટાડો દર્શાવે છે. સૌથી વધુ આયાત ૨૦૦૮-૦૯ માં ૩૦૬૪૫ મે. ટન છે; જ્યારે સૌથી ઓછી આયાત ૨૦૧૦-૧૧ માં ૧૨૨૯૮ મે. ટન છે.

છેલ્લા ચાલીસ વર્ષમાં ભારતે પાકિસ્તાનમાંથી આયાત કરેલ (રોક સોલ્ટ) મીઠાની દસ વર્ષના ગાળાની માહિતી નીચે કોષ્ટક-૬ માં દર્શાવેલ છે.

:- ભારતમાં મીઠાની આયાત :-

Table - 6

વર્ષ	પાકિસ્તાનથી આયાત(મેટ્રીક ટન)
૧૯૮૦	૯૧૧૭
૧૯૯૦	૧૭૩૦૪
૨૦૦૦	૧૪૯૩૪
૨૦૧૦	૨૭૮૬૪

(Annual Report 2010-11)

પાકિસ્તાનમાંથી ૧૯૮૦માં ૯૧૧૭ મે. ટન મીઠાની આયાત કરવામાં આવી હતી. જ્યારે ૨૦૧૦માં ૨૭૮૬૪ મે. ટન આયાત થઈ હતી. એટલે કે ચાલીસ વર્ષના ગાળામાં ત્રણ ગણો વધારો જોવા મળે છે. વર્ષ ૨૦૦૦ ને બાદ કરતાં બાકી વર્ષોમાં આયાતમાં વધારો જોવા મળે છે.

-> ગુજરાતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ :-

ભારતના મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં ૭૦ ટકાથી વધુ ઉત્પાદન ગુજરાતમાં થાય છે. ગુજરાત એ ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન કરતું એક મહત્વનું રાજ્ય છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને મીઠાપુર, જામનગર, ભાવનગર, ખારાકોટા, ધાંગધા, હળવદ, જંબુસર, દહેજ, સુરેન્દ્રનગર, માળીયા, અમરેલી, જુનાગઢ, સાંતલપુર, સમી, વાવ વગેરે વિસ્તારમાં આ ઉદ્યોગનો વિકાસ સારો થયો છે. ગુજરાતમાંથી ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, ઓરિસ્સા, મણિપુર, મેઘાલય, ત્રિપુરા, જમ્મુ-કશ્મીર, હરિયાણા, મધ્યપ્રદેશ, વગેરે રાજ્યોમાં મીઠાનું વેચાણ થાય છે. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ માં ભારતના ૧૮૬૧૦.૧ મેટ્રીક ટન ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો હિસ્સો ૧૪,૫૧૫.૩ મેટ્રીક ટન ૭૮ ટકા ઉત્પાદન ગુજરાતનું છે. આ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે ગુજરાતમાં ૧૬૦૦ કિલોમીટર લાંબો દરિયાકિનારો મહત્વનો છે.

:- ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન :-

Table - 7

વર્ષ	ગુજરાત રાજ્ય (મેટ્રીક ટન)
૨૦૦૬-૦૭	૧૩૬૯૩.૫
૨૦૦૭-૦૮	૧૨૭૬૫.૨
૨૦૦૮-૦૯	૧૪૯૦૩.૯
૨૦૦૯-૧૦	૧૭૮૭૦.૬
૨૦૧૦-૧૧	૧૪૫૧૫.૩

(Annual Report 2010-11)

ગુજરાતમાં ૨૦૦૬-૦૭ માં ૧૩૬૯૩.૫ મેટ્રીક ટન મીઠાનું ઉત્પાદન હતું, જે વધીને ૨૦૧૦-૧૧ માં ૧૪,૫૧૫.૩ થયો છે. એટલે કે પાંચ વર્ષમાં ૮૨૧.૮ નો વધારો થયો છે. ૨૦૦૬-૧૦ માં ૧૭૮૭૦.૬ મે. ટન સૌથી વધુ ઉત્પાદન અને વર્ષ ૨૦૦૭-૦૮ માં ૧૨૭૬૫.૨ મે. ટન સૌથી ઓછું ઉત્પાદન જોવા મળે છે. એકંદરે પાછલા વર્ષની સરખામણી એ ઉત્પાદનમાં વધ-ઘટ જોવા મળે છે.

-> ઉત્તર ગુજરાતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ :-

ઉત્તર ગુજરાતમાં બનાસકાંઠા અને પાટણ જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગનો વિકાસ એકંદરે સારો થયો છે. જ્યારે સાંબરકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગનો વિકાસ નહિવત છે. પાટણ જિલ્લાના સાંતલપુર અને સમી તેમજ બનાસકાંઠાના વાવ તાલુકામાં આ ઉદ્યોગનો વિકાસ સારો થયેલ છે.

:- ઉત્તર ગુજરાતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન :-

Table - 8

વર્ષ	ઉત્તર ગુજરાત (મેટ્રીક ટન)
૨૦૦૬-૦૭	૭.૫૦
૨૦૦૭-૦૮	૭.૬૭
૨૦૦૮-૦૯	૬.૨
૨૦૦૯-૧૦	૭.૨૦
૨૦૧૦-૧૧	૬.૬૨

(Annual Report 2010-11)

ઉત્તર ગુજરાતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન ૨૦૦૬-૦૭ માં ૭.૫૦ મેટ્રીક ટન હતો, જે ૨૦૧૦-૧૧ માં ઘટીને ૬.૬૨ મેટ્રીક ટન થયેલ છે. બાકીના વર્ષોમાં ઉત્પાદનમાં નજીવો ફેરફાર જોવા મળે છે. એટલે કે આ પાંચ વર્ષના ગાળામાં ઉત્પાદન ૦.૮૮ મે. ટન નો ઘટાડો થયેલ જોવા મળે છે. સૌથી વધુ ઉત્પાદન વર્ષ ૨૦૦૭-૦૮ માં ૭.૬૭ મે. ટન છે. સૌથી ઓછું ઉત્પાદન વર્ષ ૨૦૦૮-૦૯ માં ૬.૨ મે. ટન છે.

● મીઠા ઉદ્યોગના ફાયદા :-

- (૧) રોજગારની વિપુલ તકો
- (૨) નિકાસ નીતિને પ્રોત્સાહન
- (૩) વિદેશી હુંડીયામણની પ્રાપ્તિ
- (૪) અગારીયોને મીઠા ઉત્પાદનનું ઊંચું વળતર
- (૫) સ્થાનિક રોજગારી પરીણામે શહેરીકરણ ઘટે.
- (૬) મીઠાનું સીધું વેચાણ
- (૭) આયોડિન અને ગુણવત્તાયુક્ત મીઠું આરોગ્યમાટે ફાયદાકારક

● વિકાસ શા માટે ? :-

- (૧) વિશાળ દરિયા કિનારો
- (૨) અનુકૂળ વાતાવરણ
- (૩) ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકારની પ્રોત્સાહનની નીતિ.
- (૪) બેંક લોનની સારી સુવિધા
- (૫) આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ.

- મીઠા ઉદ્યોગની મર્યાદાઓ :-

- (૧) કુદરતી પરીબળો ઉપર આધારીત
- (૨) અગરિયાઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઊંચું
- (૩) રેલ્વે અને વેગનની અપુરતી સુવિધા
- (૪) અગરિયાની નબળી આર્થિક સ્થિતિ

- તારણો :-

- (૧) મીઠાના ઉત્પાદનમાં અમેરીકા, ચીન પછી વિશ્વમાં ત્રીજા નંબરે ભારત.
- (૨) ભારતમાં વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭ નું મીઠાનું કુલ ઉત્પાદન ૧૮૬૧૦.૧૦ મેટ્રીક ટન.
- (૩) ભારતના મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં ગત વર્ષે ગુજરાતનો હિસ્સો ૭૮ %
- (૪) ભારતમાં ગત વર્ષે ગુજરાતનું ઉત્પાદન ૧૪૫૧૫.૩ મેટ્રીક ટન, તામીલનાડુનું ઉત્પાદન ૨૧૪૩.૮ મેટ્રીક ટન, રાજસ્થાનનું ઉત્પાદન ૧૪૨૮ મેટ્રીક ટન, આંધ્રપ્રદેશનું ઉત્પાદન ૨૮૮.૮ મેટ્રીક ટન અને મહારાષ્ટ્રનું ઉત્પાદન ૧૭૯.૮ મેટ્રીક ટન હતું.
- (૫) વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭ ની સરખામણીએ વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ માં મીઠાની આયાત ઘટી.
- (૬) વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭ ની સરખામણીએ વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ માં મીઠાની નિકાસ ઘટી.
- (૭) ભારતના કુલ ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો હિસ્સો ૭૮ % ,તામીલનાડુનો હિસ્સો ૧૨% , રાજસ્થાનનો હિસ્સો ૮% , જ્યારે આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, પશ્ચિમ બંગાળ, ઓરીસ્સા, કર્ણાટક, અને દીવ-દમણનો હિસ્સો ફક્ત ૨% છે.
- (૮) મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે વિશાળ દરિયાકિનારો, અનુકૂળ વાતાવરણ, કચ્છનું નાનું તથા મોટું રણ અને દરીયાઈ નિકાસની સારી સુવિધા ઉપલબ્ધ.
- (૯) અગરિયાઓનો વંશપરંપરાગત વ્યવસાય.
- (૧૦) કંડલા અને મુદ્રાં પોર્ટની સારી સુવિધા.
- (૧૧) ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ઉત્પાદન જામનગર જિલ્લામાં
- (૧૨) ઉત્તર ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ઉત્પાદન સાંતલપુર તાલુકામાં.
- (૧૩) ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણ અને બનાસકાંઠા જિલ્લામાં સારો વિકાસ જ્યારે મહેસાણા અને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં નહિવત વિકાસ.
- (૧૪) ગુજરાતમાં મીઠાના ઉત્પાદનનો ઔદ્યોગિક વિકાસ વધુ, પરિણામે વિકાસ વધુ.
- (૧૫) ઉત્તર ગુજરાતમાં મીઠાનાં ઉત્પાદનમાં છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં નજીવો ફેરફાર.
- (૧૬) અગરિયાઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું.
- (૧૭) ઉત્પાદન ખર્ચમાં સૌથી વધુ ખર્ચ કૂડ અને ડિઝલ ઓછલનું છે.

- સૂચનો :-

- (૧) અગરિયાઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઊંચું છે. મીઠાની સીઝન દરમિયાન રણમાં રહેવા જતાં કુટુંબોના બળકોને રણમાં જ શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી અથવા બાળકો ગામમાં રહીને શિક્ષણ મેળવે તે માટે આશ્રમશાળા સ્થાપવી.
- (૨) રણમાં અને ગામમાં પ્રાથમિક સારવાર તાત્કાલિક મળી રહે તે માટે સરકારી દવાખાનું શરૂ થાય તે અત્યંત આવશ્યક છે.

- (૩) રણમાં કામ કરતાં અગરિયાઓને અતિશય ઠંડી અને ગરમીમાં આશ્રય મળી રહે તે માટે 'રેસ્ટ-શેડ' બાંધવા જરૂરી છે.
- (૪) નિમકનગર મીઠાનું મુખ્ય મથક છે ત્યાં બારેમાસ વાહનવ્યવહાર થાય તેવા પાકા રસ્તાઓ બાંધવા જરૂરી છે.
- (૫) મીઠાનું ઉત્પાદન નાના પાયે કરતાં અગરિયાઓને વેગનો મળતા નથી તેઓ વેપારીને મીઠું વેચે છે તો આવા ઉત્પાદકોને વેગનો ફાળવવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- (૬) ખતે મૂડી રોકાણ કરીને મીઠું પકવતા અગરિયાઓ લાંબા સમય સુધી મૂડી રોકાણ કરી શકતા નથી. તેમને ધિરાણ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે.
- (૭) મીઠાનાં ઉત્પાદન કાર્યમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની મજૂરી કરતાં મજૂરોને કામના પ્રકાર મુજબ સરખું ન્યૂનતમ વેતન મળે તેવી જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
- (૮) નબળી સહકારી મંડળીઓ બેંકની દેવેદાર છે, તેમને વેપારીઓ ધિરાણ કરીને સસ્તા ભાવે મીઠું ખરીદી લે છે. તેથી અગરિયાઓનું શોષણ થાય છે તે અટકાવવા માટે સરકારે મધ્યસ્થી બની મીઠાની ખરીદી કરવી જોઈએ, જેથી અગરિયાઓની આવકમાં વધારો થાય.
- (૯) દિન-પ્રતિદિન કૂઠ ગાળવાનો ખર્ચ વધતો જાય છે, તે ઘટાડવા માટે પાયાની ફાળવણી કરતાં પહેલાં જમીનના તળમાં કેટલું બાઈન છે તે સર્વે કરાવીને ખાણી લેવું જોઈએ.
- (૧૦) મીઠાના કુલ ઉત્પાદન ખર્ચમાં બળતર (ડિઝલ) પાછળ સૌથી વધુ ખર્ચ થાય છે, માટે જમીનમાંથી બાઈન કાઢવા માટે વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા જેવી કે સૂર્યશક્તિ, પવનચક્કી કે વીજળીકરણ દ્વારા એન્જીન ચાલે તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, જેથી ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે અને અગરિયાઓની આવકમાં વધારો થાય.
- (૧૧) અગરિયાઓની આવક બે રીતે વધી શકે તેમને મીઠાના વેચાણની સારી કિંમત મળે અથવા તો તેમનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે. કિંમતમાં ફેરફાર અનિશ્ચિત છે તે માંગ અને પુરવઠા ઉપર આધારીત છે. જ્યારે ઉત્પાદન ખર્ચ એ નિયંત્રિત ફેરફાર છે માટે ઉત્પાદન ખર્ચ જેમ બને તેમ ઓછું આવે તેવા પ્રયત્નો કરવો જોઈએ. દા.ત :- ડિઝલમાં સહેત.
- (૧૨) અગરિયાઓ વર્ષના કુલ ૫૦ ટકા દિવસ બેરોજગાર હોય છે. આ વેરોજગારી દુર કરવા માટે મીઠાના ઉત્પાદનમાં વપરાતા સાધનોનું નાના પાયે ઉત્પાદન થઈ શકે તેવા કુટીર અને ગૃહ ઉદ્યોગો શરૂ કરવા અને મીઠાની આડ પેદાશોનું ઉત્પાદન થઈ શકે તેવા શ્રમપ્રચુર ઔદ્યોગિક એકમો સ્થાપવાની જરૂર છે.
- (૧૩) દરિયામાં ભરતી આવે તે પહેલાં પાણી રણમાં ફરી વળે છે તેથી મીઠાનું ધોવાણ થાય છે અને અગરિયાઓને આર્થિક નુકશાન પહોંચે છે. તેમથી અગરિયાઓને બચાવવા માટે જંચાથી પાણી આવે છે ત્યાં રક્ષણાત્મક પગલા તરીકે ઊંચી દીવાલ બાંધવી અને રણમાં પણ મીઠાનાં પાકને બચાવવા માટે ઊંચાં પ્લેટફોર્મ બાંધવા જરૂરી છે.
- (૧૪) મીઠાનું ઉત્પાદન કરતાં અગરિયાઓને ઊંચી ગુણવત્તાવાળું અને વધુ ઉત્પાદન કેવી રીતે મેળવવું તે બાબતે માર્ગ દર્શન આપવા માટે 'મોડેલ ફાર્મ' શરૂ કરવા જરૂરી છે.
- (૧૫) અગરિયાઓને ન્યૂનતમ જરૂરીયાત કાર્યક્રમ હેઠળ પ્રાથમિક સુવિધા જેવી કે પીવાનું પાણી, રસ્તા, વીજળી, મકાન, પોષણદામ આહાર, શુદ્ધ પર્યાવરણ, અને આરોગ્યલક્ષી માહિતી મળી રહે તે જરૂરી છે તેમજ અગરિયાઓના ઉત્કર્ષ માટેની વિવિધ યોજનાઓ ઘડવી જરૂરી છે.
- (૧૬) મીઠાના ઉત્પાદન માટે નવા એગ્રીમેન્ટ આપવા અને જૂના રીન્યૂ કરવા.
- (૧૭) આયોડિન ઉપર નાભેલ ટેક્ષ કેન્દ્ર સરકારે ઘટાડવો જોઈએ.

● સંદર્ભ:-

- (૧) Annual Report (Year – 2011 ,Year – 2010 ,Year – 2009 ,Year – 2008 ,Year-2007 ,Year – 2006) SALT DEPARTMENT GOVT.OF.INDIA
Ministry of Commerce And Industry, Dept. of Industrial policy and Promotion,
- (૨) MI – ICCIDD, Training Manual for Laboratory Personal In Lodin Estimation of Salt.
- (૩) ORIENTATION COURSE ON QUALITY CONTROL AND SALT ANALYSIS,
GOVT.OF.INDIA DEPUTY SALT COMMISSIONER CHENNAI
- (૪) SALT NEWS ON UNIVERSAL SALT IODIZATION MAY-2011 (JANUARY-2011)
Government of India, Office of the Salt Commissioner , LAVAN BHAVWAN
2-A,LAVAN MARG,JHALANA DOONGRI, JAIPUR-302 004
- (૫) SALT NEWS, ON UNIVERSAL SALT IODIZATION, MAY-2011 (JANUARY-2011)
Government of India, Office of the Salt Commissioner
- (૬) SALT –ITS CHEMISTRY AND HISTORY, Shri Arvindkumar Tiwari , I.S.S
Superintendent of Salt , Regional Office, Mumbai
- (૭) આયોડિનયુક્ત મીઠું, આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ વિભાગ,ગુજરાત રાજ્ય
- (૮) ઘી ઓલ ઇન્ડિયા ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ મેડીકલ સાયન્સીસ,નવી દિલ્લી. ICCIDD – MIT,સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૬
- (૯) એમ . ફીલ,પી.એચ.ડી,ડિપાર્ટમેન્ટ/ થીસીસ,સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી - રાજકોટ,આરોગ્ય અને પરિવાર
કલ્યાણ વિભાગ,ગુજરાત રાજ્ય

Web Site – www.iqplusin.org

BUSINESS ETHICS AND CORPORATE GOVERNANCE**ASHOKKUMAR D. PATEL**

(M.COM., SLET)

BUSINESS ETHICS

Importance of ethics in the business world is superlative and global. New trends and issues arise on a daily basis which may create an important burden to organizations and end consumers. Nowadays, the need for proper ethical behavior within organizations has become crucial to avoid possible lawsuits. The public scandals of corporate malfeasance and misleading practices, have affected the public perception of many organizations (e. g., Enron, Arthur Andersen, WorldCom etc.). It is widely known that advertising does not promote the advancement of human moral sensibility. Modern advertising seeks to create needs, not to fulfill them: to generate new anxieties instead of allaying old ones. It addresses itself to the spiritual desolation of modern life and proposes consumption as the cure.

The recent expansion of global business and fall of trade barriers worldwide have further underlined the interest in the topics of ethical behavior and social responsibility. In addition, as many scholars believe, human rights and environmental conservation are gaining increasing more recognition in both academic and commercial settings. As multinational companies expand globally and enter foreign markets, ethical conduct of the officers and employees assume added importance since the very cultural diversity associated with such expansion may undermine the much shared cultural and ethical values observable in the more homogeneous organizations. Although understanding of other cultures and recognition of differences among them will enhance the cross-cultural communication, it may not be sufficient to provide viable guidelines of proper ethical behavior in organizations. Thus, concerns about unethical behavior of corporations in other countries, are manifested in legislations. In the academic arena, on the other hand, the culture-based consequentiality model is developed to explain, among other things, how cultural differences alter the ethical perception and actions of individuals engaged in making decisions with ethical overtones.

Businesses annually spend an estimated \$40 billion on the ethical behavior problems. Thus, pointing to the fact that ethical dimension of employees' behavior has a clear impact on the profitability of the company. In order to improve the ethical climate of an organization, management must effectively communicate proper ethical behavior throughout the organization. Training sessions, codes of Journal of Academic and Business Ethics International Business Ethics, Page 3 ethics, reward systems, and coaching are a few methods that organizations employ in this regard. Therefore, the problems that organizations face today are: How ethical values are communicated most effectively to employees? Which communication channel works best?

American business in spite of all of its faults and weaknesses, still form a key model for much of the world. An important force in disseminating the American style of management is the role of the U.S. as the world's largest manufacturer of contemporary culture. Moreover, many researchers have pointed to the significant role that the American business schools play in propagating the U.S. style of management throughout the world.

Ethics is the moral principle that individuals inject into their decision making process and that helps temper the last outcome to conform to the norms of their society. Moreover, ethical principles have the very profound function of making behavior predictable. The truly global companies must come to grips with the legal and moral atmosphere in which they operate. But

above all, they need to establish an environment that fosters ethical behavior, because in the final analysis to do otherwise cuts into their profitability.

In contrast to this view a group of scholars put forth the theory of Virtuous Ethics, which is defined as a theory that focuses mainly on an individual's moral character. According to these scholars, marketing researchers have paid little attention to virtuous ethics. Furthermore, they propose that without taking virtuous ethics into account, a comprehensive analysis of the ethical character of marketing decision makers and their strategies cannot be attained.

ETHICAL PROBLEMS IN INTERNATIONAL BUSINESS

Getz analyzed international codes of conduct in four entities:

- (1) The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), which is the primary policymaker for industrialized nations
- (2) The International Chamber of Commerce (ICC), which is concerned with fair treatment among multinational corporations
- (3) The International Labor Organization (ILO), which is concerned with direct investment in developing countries, and
- (4) The Center for Transnational Corporations (CTC), whose objective is to maximize the contributions of transnational corporations to economic development and growth and to minimize the negative effects of the activities of these corporations.

These various codes were developed in order to establish order among multinational corporations; although, some organizations refuse to abide by these codes, mainly because national governments have not sanctioned them completely. Without uniform and full enforcement, multinational organizations could have rampant choice in international ethical issues. Underlying this lack of consensus is the issue of national as well as corporate culture. Every nation is different and every multinational organization is in one way or another distinct in the way they do business, especially in other countries. In addition to these codes, the moral corporation should address human rights and whistle blowing and the international ethics code under which it operates. These issues are not very new. In a survey of 300 multinational corporations, 80 percent agreed with seven items being ethical issues for business:

- (1) Employee conflict of interest
- (2) Inappropriate gifts to corporate personnel
- (3) Sexual harassment
- (4) Unauthorized payments
- (5) Affirmative action
- (6) Employee privacy
- (7) Environmental issues

ETHICAL CLIMATE & ETHICAL PROBLEMS

Strategies, such as these codes of ethics, are only one means of achieving the ultimate goal of having ethical international responsibility in the engagement of business worldwide. As stated above, there are many ethical responsibilities faced by multinational organizations. Theorists generally agree that situational variables such as organizational climate can affect ethical behavior of individuals. However, there have been no attempts to study the relationship of ethical climate of an organization and ethical behavior of its members. Ethical climate, it must be emphasized, is not the same as culture is commonly perceived, but rather a broader concept of culture. Culture is believed to be more associated with deeper beliefs, values and assumptions. Therefore, just as one can value an individual's culture by his or her actions and personal activities, ethical climate can be observed on a larger scale; in this case, the

organization. Ethical climate is, in essence, the employee's perception of the norms of an organization. Organizations with a strong ethical climate experienced few serious ethical problems, and were more successful coping with such problems. Their research suggests that it is imperative for managers to consider developing strong ethical climates if they aim to provide organizational members the ability to handle ethical dilemmas and to avoid any inherent liabilities. Managers must create and maintain a clear and strong set of norms to promote good ethical behavior. In this approach, a person's own beliefs and values and their influence on his/her perception and behavior are not taken into account. Nonetheless, ethical climate is a very potent tool in steering the behavior of an organization's members. An organization's codes of ethics and enforcement of rules go a long way to control and direct behavior of social entities. Based on the above discussion, global corporations must recognize the need for a uniform code of business ethics since without such a code, behavior of actors in this arena remains unpredictable. Furthermore, national governments must realize that probably the most effective means of protecting their citizens, their national interests, and the global environment against the ravages of the over-reaching global business rest in the development, adoption and enforcement of such a code. Until then, it is not realistic to hope for any such international agreement to be adopted.

However, a growing momentum for such a movement is observable. As stated in previous pages, international organizations, especially those involved in international business, finance, labor, economics and environment are developing rules and policies that can be regarded as the building blocks of a universal code of business ethics. Until such a uniform body of rules is drawn, signed and enforced, global corporations and organizations will be doing well to develop their own codes of conduct, applicable to all of their officers regardless of location.

CORPORATE GOVERNANCE

Corporate governance is the set of processes, customs, policies, laws, and institutions affecting the way a corporation (or company) is directed, administered or controlled. Corporate governance also includes the relationships among the many stakeholders involved and the goals for which the corporation is governed. The principal stakeholders are the shareholders, the board of directors, executives, employees, customers, creditors, suppliers, and the community at large. Corporate governance is a multi-faceted subject. An important theme of corporate governance is to ensure the accountability of certain individuals in an organization through mechanisms that try to reduce or eliminate the principal-agent problem. A related but separate thread of discussions focuses on the impact of a corporate governance system in economic efficiency, with a strong emphasis on shareholders' welfare. There are yet other aspects to the corporate governance subject, such as the stakeholder view and the corporate governance models around the world. There has been renewed interest in the corporate governance practices of modern corporations since 2001, particularly due to the high-profile collapses of a number of large U.S. firms such as Enron Corporation.

A poorly conceived [corporate governance] system can wreak havoc on the economy by misallocating resources or failing to check opportunistic behaviors. Corporate scandals, like the alleged executive greed and accounting improprieties at energy giant Enron, have thrust corporate governance practices into the spotlight, illustrating the fundamental role they play in any economy. But does corporate governance operate the same way in any economy?

That has been a point of contention among academics and economists. Proponents of the so-called globalization thesis argue that cross-national patterns of corporate governance are

converging or will converge on either the Anglo-Saxon shareholder-centered model found in the U.S. and the U.K., or some hybrid between the shareholders or stakeholder models typically found in Japan and Germany.

The shareholder-centered model used in America includes dispersed ownership, strong legal protection for shareholders and indifference to other stakeholders. The hybrid model combines features from both the shareholder and stakeholder models, defined by a less clear separation between dispersed ownership and managerial control. In other words, stakeholders have more influence over the operation of the company. These days scandals at Enron and the like have prompted economists to question whether other countries would really choose to follow a U.S. corporate governance model that has steered so many shareholders wrong.

It seems scandals or not, that separate economies go about corporate governance in different ways. The question to answer is whether in different countries around the world the same sorts of practices regarding corporate governance are being adopted. Even in these times of globalization where you have the expansion of markets throughout the world and more coordination by governments, different systems of corporate governance exist.

In fact, globalization seems to encourage countries and firms to be different, to look for a distinctive way to make a dent in international competition rather than to converge on a best model. Good reasons can be found to explain why corporate governance strategies are different across countries. The reasons have to do with the way in which firms are trying to compete in the global marketplace -- more specifically the kinds of products and services [they offer], how much product differentiation they use and whether they are producing a lot of quantities at low cost. Take Korean auto manufacturers, for example. As companies that make a lot of standard-quality automobiles, their money-making strategy is to get big as fast as they can in order to sell more low-cost cars. They go about this by borrowing money quickly, often through bank loans. Consequently, their corporate governance structure is one in which the government, through banks, has influence over what goes on in the company, and the car maker has a say in government issues. That relationship influences Korean corporate governance. French corporate governance is another prime example of the effectiveness of different strategies. French corporations are often criticized for a governance approach that involves an intricate network of public agencies, large firms and banks. As a result, these companies excel at producing a specific type of product. The French do certain things very well when it comes to products that require that kind of collaboration between government and business, noting that French-designed high-speed trains and nuclear reactors are among the best in the world.

There's a very important connection between corporate governance and the competitive strategy of firms. It's not as simple as saying, 'Oh, we're going to change corporate governance so that we all have the same rules.' The system of corporate governance interacts with many other things in an economy, such as the way labor laws are regulated, tax laws and bankruptcy legislation. If you change one component without changing the others, you're essentially causing trouble.

Key elements of good corporate governance principles include honesty, trust and integrity, openness, performance orientation, responsibility and accountability, mutual respect, and commitment to the organization. Of importance is how directors and management develop a model of governance that aligns the values of the corporate participants and then evaluate this model periodically for its effectiveness. In particular, senior executives should conduct themselves honestly and ethically, especially concerning actual or apparent conflicts of interest, and disclosure in financial reports.

Commonly accepted principles of corporate governance include:

Rights and equitable treatment of shareholders: Organizations should respect the rights of shareholders and help shareholders to exercise those rights. They can help shareholders exercise their rights by effectively communicating information that is understandable and accessible and encouraging shareholders to participate in general meetings. **Interests of other stakeholders:** Organizations should recognize that they have legal and other obligations to all legitimate stakeholders.

Role and responsibilities of the board: The board needs a range of skills and understanding to be able to deal with various business issues and have the ability to review and challenge management performance. It needs to be of sufficient size and have an appropriate level of commitment to fulfill its responsibilities and duties. There are issues about the appropriate mix of executive and non-executive directors.

Integrity and ethical behavior: Ethical and responsible decision making is not only important for public relations, but it is also a necessary element in risk management and avoiding lawsuits. Organizations should develop a code of conduct for their directors and executives that promotes ethical and responsible decision making. It is important to understand, though, that reliance by a company on the integrity and ethics of individuals is bound to eventual failure. Because of this, many organizations establish Compliance and Ethics Programs to minimize the risk that the firm steps outside of ethical and legal boundaries.

Disclosure and transparency: Organizations should clarify and make publicly known the roles and responsibilities of board and management to provide shareholders with a level of accountability. They should also implement procedures to independently verify and safeguard the integrity of the company's financial reporting. Disclosure of material matters concerning the organization should be timely and balanced to ensure that all investors have access to clear, factual information.

Issues involving corporate governance principles include:

- (1) Internal controls and internal auditors
- (2) The independence of the entity's external auditors and the quality of their audits
- (3) Oversight and management of risk
- (4) Oversight of the preparation of the entity's financial statements
- (5) Review of the compensation arrangements for the chief executive officer and other senior executives
- (6) The resources made available to directors in carrying out their duties
- (7) The way in which individuals are nominated for positions on the board
- (8) Dividend policy

Nevertheless "corporate governance," despite some feeble attempts from various quarters, remains an ambiguous and often misunderstood phrase. For quite some time it was confined only to corporate management. That is not so. It is something much broader, for it must include a fair, efficient and transparent administration and strive to meet certain well defined, written objectives. Corporate governance must go well beyond law. The quantity, quality and frequency of financial and managerial disclosure, the degree and extent to which the board of Directors (BOD) exercise their trustee responsibilities (largely an ethical commitment), and the commitment to run a transparent organization- these should be constantly evolving due to interplay of many factors and the roles played by the more progressive/responsible elements within the corporate sector. John G. Smale, a former member of the General Motors board of

directors, wrote: "The Board is responsible for the successful perpetuation of the corporation. That responsibility cannot be relegated to management." [15] However it should be noted that a corporation should cease to exist if that is in the best interests of its stakeholders. Perpetuation for its own sake may be counterproductive.

CONCLUSION

Examination of the recent development in the international trade and the far-reaching expansion of global entities lead the authors of this paper to the inevitable conclusion that ethical issues and concerns facing business entities are no longer related to the limited frameworks of national or even regional arenas. These issues have assumed global dimensions and as such require global solutions.

Globalization is more about leveraging differences in an increasingly borderless world. The empirical indicators to draw conclusions about global corporate governance in individual countries could be categorized under six main headings. These include the stock of foreign direct investment by firms under the influence of various corporate governance systems in their home countries, the presence of institutional investors in each country, the proportion of listed corporate equity held by different types of shareholders, the balance between debt and equity financing struck by non-financial firms, the adoption of long-term incentives in CEO remuneration, and the occurrence of hostile takeovers, which indicates the existence of a market for corporate control. Corporate managers should not assume that the world, from the point of view of corporate governance, is becoming one big place.

References

www.google.com
www.wikipedia.com
www.businessstudy.com
www.managementbooks.com

મીમાંસાદર્શનમાં કાર્ય-કારણ સિદ્ધાન્ત ‘શક્તિવાદ’

- કણસાગરા અવિનાશ ગોવિન્દભાઈ

એમ.એ.;એમ.ફિલ.;યુ.જી.સી.નેટ.

સંસ્કૃત ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની યથાર્થતાને આધારે પૂર્વમીમાંસકો જગત્ અને ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય બધા વિષયોને સત્ય માને છે. તેથી તેઓ શૂન્યવાદ, ક્ષણિકવાદ તેમજ અદ્વૈતના માયાવાદનું ખંડન કરી તેનો અસ્વીકાર કરે છે. આત્મા અને પરમાણુ નિત્ય અવિનાશી પદાર્થ છે. કર્મના નિયમાનુસાર સૃષ્ટિની રચના થાય છે. સંસાર ત્રણ તત્ત્વોથી બનેલો છે.

(૧) શરીર કે ભોગાયતન જેના વડે જીવાત્મા પોતાના પૂર્વકર્મોને ભોગવે છે.

(૨) જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય જે સુખ દુઃખ અને ભોગના સાધન છે.

(૩) બાહ્ય વસ્તુઓ જે ભોગનો વિષય છે.

આ ત્રણ વસ્તુઓથી યુક્ત અનેક રૂપે ભાષિત થતો આ સંસાર અનાદિ અને અનન્ત છે. મીમાંસાદર્શન મૂળ જગતની ઉત્પત્તિ કે લયને નથી સ્વીકારતા. માત્ર વ્યક્તિ જન્મે છે મૃત્યુ પામે છે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુમાં પરિણમી માત્ર રૂપ પરિવર્તન થયા કરે છે પરન્તુ જગતનું સર્જન કે વિસર્જન ક્યારેય નથી થતું. આમ જોતાં મીમાંસાદર્શન વસ્તુવાદી (Realistic) અને અનેક વસ્તુવાદી (Pluralistic) લાગે છે.¹ મીમાંસકો વેદવાક્યને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પણ વધુ પ્રબળ માને છે. તેમજ સ્વર્ગ, નરક, અદૃષ્ટ વગેરેને માને છે જે અતિન્દ્રિય હોવાથી અનુભવગમ્ય નથી.

મીમાંસાદર્શનમાં પરમાણુવાદની વિચારણા

કેટલાક મીમાંસકો વૈશેષિકોની જેમ પરમાણુવાદને માને છે. પરન્તુ બન્ને દર્શનોના પરમાણુવાદમાં ખૂબ જ અન્તર જોવા મળે છે. વૈશેષિકદર્શનમાં જગતની ઉત્પત્તિ પરમાણુઓના સંયોગથી થાય છે. વૈશેષિકોના મત પ્રમાણે પરમાણુઓમાં સ્વયમ્ભૂ કે સ્વતઃ કે સ્વભાવિક ગતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. પરન્તુ પરમાણુઓની ગતિ પાછળ જવાબદાર એક નૈતિકશક્તિ (ઈશ્વર) રહેલી છે. જ્યારે મીમાંસકો પરમાણુઓ ઈશ્વર દ્વારા સંચાલિત નથી તે સ્પષ્ટ રીતે માને છે. કર્મના સ્વાભાવિક નિયમ અનુસાર જ તે હંમેશાં પ્રવર્તિત થાય છે. જેનાથી જીવાત્માઓને કર્મનું ફળ ભોગવવા માટે સંસારની ઉપલબ્ધિ થઈ રહે છે. આગળ જોયું તેમ મીમાંસકોનું સ્પષ્ટ માનવું છે કે જગતનું સર્જન કે લય થતું નથી પરન્તુ જગત્ હંમેશાં વર્તમાન હોય છે. મીમાંસકો પરમાણુની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિને જ માને છે. તેમના મત પ્રમાણે યોગ જ પ્રત્યક્ષ અને સાધારણ પ્રત્યક્ષમાં કોઈ તફાવત નથી. તેથી તેઓ ન્યાય-વૈશેષિકમત જે ‘પરમાણુને અતિસૂક્ષ્મમાની તેની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ શક્ય નથી તેમ સ્વીકારતા નથી. ન્યાય-વૈશેષિકો છિદ્રમાંથી આવતાં પ્રકાશમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં કણોને ત્રસરેણુ કહે છે જેનો છઠ્ઠો ભાગ પરમાણુ માનવામાં આવે છે. જે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી યોગ જ પ્રત્યક્ષ છે તેમ ન્યાય-વૈશેષિકો માને છે. જ્યારે મીમાંસકો નેત્રગોચર ‘કણ’ જ પરમાણુ માને છે. **કાર્ય-કારણ સિદ્ધાન્ત-શક્તિવાદ**

કાર્ય-કારણનાં સિદ્ધાન્તનો મીમાંસકો એક નૂતન દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરે છે. જેને તેઓ ‘શક્તિવાદ’ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

ક્રિયાજનનસામર્થ્ય શક્તિ:૨

ક્રિયા કે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાવાળી ક્ષમતાને શક્તિ કહેવાય છે. મીમાંસકોનું માનવું છે કે જ્યારે ‘કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે કાર્યોત્પત્તિ હેતુ કારણ સિવાય અન્ય શક્તિને પણ માનવામાં આવે છે.’

બીજમાંથી અંકુર ફૂટે છે. જે સર્વસામાન્ય છે. પરન્તુ મીમાંસકો મુજબ કારણ- બીજમાંથી અંકુરોત્પત્તિ માટે કારણ-બીજ સિવાય એક અદૃશ્ય શક્તિ પણ હોય છે. જે અંકુરોત્પત્તિ માટે જવાબદાર હોય છે. પરન્તુ જો કોઈ કારણોસર તે શક્તિને અવરોધવામાં આવે અથવા તો નાશ કરવામાં આવે જેમ કે બીજને શેકવામાં આવે તો અનેક પ્રયત્નો કરતાં પણ તે બીજમાંથી અંકુર ફૂટતું નથી. તે જ રીતે અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ છે, શબ્દમાં અર્થબોધનની

1 ભારતીય દર્શન, ચેટર્જી ઓર દત્ત, પૃ. ૨૦)

2 પૂર્વમીમાંસા-એક અધ્યયન- ડૉ. સુમીત કુમાર, પૃ.85

શક્તિ છે, પ્રકાશમાં પ્રકાશિત કરવાની શક્તિ છે. તેથી કાર્યોત્પત્તિમાં કારણ સિવાય એક એવી અદૃશ્ય શક્તિ રહેલી છે જેની અનિવાર્યતા કાર્યોત્પત્તિમાં રહેલી છે. આ શક્તિને માનવા પાછળનું કારણ એ છે કે કેટલીક વખત કારણ (જેમ કે બીજ કે અગ્નિ) વર્તમાન સમયમાં ઉપસ્થિત હોવા છતાં કાર્ય (અંકુર કે દહનક્રિયા)ની ઉત્પત્તિ થતી નથી. અહીં મીમાંસકો એ કહેશે કે આ પરિસ્થિતિમાં કારણદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં કોઈ કારણોસર કારણ-શક્તિ નષ્ટ થઈ હોવાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

નૈયાયિકો આ અદૃષ્ટ શક્તિને સ્વીકારતા નથી. તેમનું કહેવું છે કે આ અદૃષ્ટ શક્તિને માન્યા વગર પણ ઉપરોક્ત સમસ્યાનું સમાધાન કરી શકાય છે. અવરોધો ન રહેવાથી કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે અવરોધો રહેવાથી કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. એટલે કે અવરોધોનાં અભાવમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે અવરોધોના ભાવમાં (રહેવાથી) નહીં મીમાંસકો તેનું ખંડન કરતાં કહે છે કે ત્યારે તો નૈયાયિકો પોતે સ્વીકારે છે કે કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે કારણ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ (એટલે કે અવરોધોનો અભાવ) પણ સ્વીકારવો પડશે. તો પછી એમાં નવીન શું કહેવાય. જો કાંઈક માનવું જ છે તો અભાવ પદાર્થમાં ક્રિયોત્પાદક શક્તિ માનવાને બદલે ભાવ પદાર્થ (જેમ કે બીજ)માં જ શક્તિને કેમ ન સ્વીકારીએ ? તેથી મીમાંસકો કહે છે કે ભાવરૂપ શક્તિની કલ્પના યુક્તિ સંગત જ છે.

સામર્થ્ય સર્વભાવનાં શક્તિરિત્યભિધીયતે .3

● અપૂર્વ એક અદૃષ્ટ શક્તિ

ઈશ્વરવાદના નિરસન માટે મીમાંસકો એક ‘અપૂર્વ’ નામની શક્તિની ચર્ચા કરે છે. તેના દ્વારા તે કર્મફળની મોટી સમસ્યાનું સમાધાન કરતાં જણાય છે. મીમાંસકો વિચારે છે કે ઇહલોકમાં કરવામાં આવતાં કર્મો પરલોકમાં કેવી રીતે સહાયક બનશે ? તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે ઇહલોકમાં કરવામાં આવતાં કર્મો દ્વારા એક અદૃષ્ટ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જેને ‘અપૂર્વ’ કહેવાય છે.⁴ આ જ શક્તિ કર્મોનો ભોગ કરાવે છે. કર્મનું ફળ પાકતા વ્યક્તિ આ ‘અપૂર્વ’ શક્તિની મદદ વડે કર્મોનું સારું-નરસુ ફળ ભોગવે છે. તેથી મીમાંસકો બહુ સ્પષ્ટ રીતે માને છે કે ઈશ્વર સે કાર્યનું કારણ નથી ઉપરાન્ત ઈશ્વર ફળદાતા પણ નથી.

મીમાંસાદર્શનમાં કાર્યકારણ સિદ્ધાન્તની સ-વિશેષ વિચારણા મળતી નથી અપૂર્વ શક્તિના ઉલ્લેખમાં મીમાંસકોના કાર્યકારણ સિદ્ધાન્તને બળજબરીથી તારવી શકાય છે. જે અહીં માત્ર યત્ન સ્વરૂપે કરાયો છે.

સન્દર્ભ ગ્રન્થસૂચિ

- ૧ મીમાંસા દર્શનમ્ : વિદ્યોદયભાષ્યમ્
સંપા. ઉદયવીર શાસ્ત્રી
વિજયકુમાર ગોવિન્દરામ હાસાનન્દ,
દિલ્લી, આવૃત્તિ- ૧૯૯૭
- ૨ પૂર્વમીમાંસા : એક અધ્યયન : લે. ડૉ.સુમીતકુમાર મંડન
પ્રતિભા પ્રકાશન, દિલ્લી
પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૧
- ૩ ભારતીય દર્શન (AN ITRODUCTION TO INDIAN PHILOSOPHY) :
લે. શ્રી સતીશચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય
શ્રી ધીરેન્દ્ર મોહન દત્ત અનુ. શ્રી હરિમોહન ઝા.,
શ્રી નિત્યાનન્દ મિશ્ર પુસ્તક મંડાર-પટના આવૃત્તિ - ૧૯૬૮

3 પૂર્વમીમાંસા-એક અધ્યયન- ડૉ. સુમીત કુમાર, પૃ.૮૬

4 ચોદના પુનરાસ્મ્ભ: । મીમાંસાદર્શન ૨/૧/૫ સૂત્ર ઔર ભાષ્ય

“ IMPACT OF NEW DIRECT TAX CODE IN INDIA ”

- BHARATKUMAR S. ANAND
(M.COM.,L.L.B.,M.PHIL.,SLET.,
PH.D(CONTINUE....))

India's emergence as a global economic power has helped inward investment and domestic business activity to soar. Cumulative foreign investment topped \$169bn in the last decade – investment which came despite the country's dated and complex tax system. Indeed, India's tax legislation has caused much concern for domestic and foreign business. In an effort to address this, the Government of India has initiated a significant overhaul with the creation of the Direct Tax Code (DTC).

Scheduled for introduction in April 2012, the DTC will replace the 1961 Income Tax Act (ITA), and has been designed to provide a tax code which is more in step with the needs of India's growing economy. "The key objective underlying the proposed enactment of the DTC is to mitigate the uncertainty and complexity created by the existing patchwork of direct tax legislations and annual finance acts," explains Abhishek Saxena, a partner at Phoenix Legal. "At the same time, the DTC has not lost sight of the need for flexibility and ensures that amendments – of tax rates, for instance – can be accommodated within the schedules to the DTC. While the DTC has proposed to lower corporate tax rates simultaneously it incorporates new provisions which will result in broadening the tax base," he adds.

One aim of the new tax code is to provide a system which takes into account the increase in cross-border mergers and acquisitions undertaken by Indian companies over the last few years. In addition, while lowering corporate tax rates, the DTC aims to remove the administrative burden on foreign companies and investors for whom the country is now a leading target for investment. By implementing the new code, the Government of India also intends to streamline and simplify legislation, as well as iron out many ambiguities in the current system.

However, the professional community is divided over the logic and scope of some of the Code's provisions and some experts are anxious about the impact such legislation will have on business and investment activity. The need to maintain a balance between reaping tax rewards under the new legislation and maintaining the interest of businesses and investors is of utmost importance. There is some anxiety as to whether the DTC achieves this balance, especially given the Government of India's reputation for enforcing tax legislation. "Since there is a direct correlation between taxation and economic growth, tax policies need to be directed so they achieve objectives such as increasing growth, savings and investments, consumption, and so on," says Vipul Jhaveri, a partner at Deloitte. "Although the goals of the DTC are laudable, some of the provisions raise concerns stemming largely from an unsatisfactory experience with the manner of enforcement of tax provisions at the field level."

Residency

The provisions of the ITA tax companies resident in India on their global income, and this will not change under the DTC. The new legislation does, however, bring a significant shift in the concept of tax residency with the adoption of more internationally accepted terms. Under the current system, foreign companies are treated as tax residents if their control and management is located wholly in India. This is set to change to whether a company's place of effective management (POEM) resides 'wholly or partly' in India.

If the POEM of a foreign company is located in India at any time during the financial year, it is regarded as a resident and its entire income is liable to tax. Further, it is also liable to pay dividend distribution tax on any dividends declared or paid. POEM has been defined as: (i) the place where the board of directors of the company or its executive directors make their decisions; or (ii) in a case where the board of directors routinely approve the commercial and strategic decisions made by the executive directors or officers of the company, the place where such executive directors or officers of the company perform their functions.

Multinationals with interests in India may well see this as a positive step as the shift removes any ambiguities that may currently exist. But it also risks creating greater administrative burdens. This provision is very wide as it only requires the POEM test to be met at any time during the year, forcing multinational groups both foreign and Indian to ensure they can demonstrate where decisions are made and key functions are performed for the relevant foreign companies in their structures. Thus the issue of residency remains extremely important to companies and investors with a presence in India.

The DTC aims to address a number of disparities contained in the ITA regarding resident and non-resident actors. The imposition of a uniform corporate tax on both foreign and domestic companies is one such measure. Both resident and non-resident companies will now be subject, in most cases, to a 30 percent tax of profits, a drop from 40 percent for foreign companies and 33.2 percent for residents. Domestic companies are now also liable for a dividend distribution tax (DDT) of 15 percent. While foreign companies are not required to pay this, they may be subject to a 15 percent tax of their branch profits – Branch Profits Tax (BPT) – to permanent establishments or immovable property in India. BPT puts the level of tax on foreign companies on par with local Indian businesses.

Whether a company pays more tax or less will also depend on the minimum alternate tax (MAT). MAT is applicable to companies that do not show book profits liable to tax, as they claim a range of exemptions on account of being in capital intensive industries. The DTC has increased the MAT rate from 18 to 20 percent.

Where businesses are restructuring, a tax exemption will be available to certain transactions involving residents. However, this will not be available to non-residents that are party to a restructuring. There are also differences in the tax rates on interest, royalties and fees for technical services (FTS), which will be 10 percent for residents but 20 percent for non-residents, subject to treaty relief. While the DTC has attempted to harmonise tax rates for resident and non-resident actors, it does herald a raft of changes which may impact the activities of foreign companies and investors.

Anti-avoidance measures

The introduction of General Anti-avoidance Rules (GAAR), Controlled Foreign Company (CFC) rules, and the taxation of indirect transfer assets signal India's attempt to end aggressive tax planning and treaty shopping among foreign operations and bring tax law into line with developed economies. It also displays the Code's attempts to broaden the tax base and extend India's legislative reach over foreign companies.

The introduction of GAAR aims to curb tax avoidance by disregarding any arrangement entered into or carried out in a manner which is not normally employed for legitimate business

purposes, is not at arm's length prices, abuses the provisions of the DTC, or lacks economic substance. If the conditions are right for invoking GAAR, the Tax Authority would be empowered to declare the arrangement as an impermissible avoidance arrangement and thereafter determine tax consequences as if the arrangement had not been entered into. Further precautions are included in the CFC rules, typically enacted to prevent companies parking in offshore jurisdictions to avoid tax in their home countries. Under the DTC, passive income earned by foreign companies, either directly or indirectly controlled by a resident in India, and which is not distributed to shareholders resulting in deferral of taxes, will be deemed to have been distributed, and become taxable. CFC rules apply to foreign companies over which a resident taxpayer has 'control', either through 50 percent or more control over voting power or capital, or as a combination of substantial interest, influence or control over the CFC's income or assets. CFC provisions will not apply if the tax paid by the foreign company in its country of residence is below 50 percent of the tax it would have been paid under DTC. It should be noted that the CFC regime does not provide for any credit of foreign taxes paid by the CFC. Breaches of CFC rules or GAAR will allow India's tax department to override the preferential status of international treaties. Furthermore, the DTC makes law the government's right to impose capital gains tax on offshore acquisitions in cases where the acquired company holds more than 50 percent of its assets in India. This results, in part, from the recent legal battle with Vodafone following its acquisition of Hutchison Essar.

Although India is an extremely attractive place to invest, the taxation of offshore deals will directly raise the cost of acquisitions and reduce the return on such investments. "Provisions in the DTC relating to taxation of controlled foreign companies, residency rules in respect of foreign companies and characterisation of income of foreign institutional investors are likely to have an unfavourable impact on foreign investment in the short term. Additionally, the GAAR and carve-outs to the applicability of Double Taxation Avoidance Agreements may be a negative for foreign investments. While the GAAR are in line with international best practices, the substantial power granted to the Indian tax authorities in this respect could be a cause for concern," says Mr Saxena.

However, such concern has been somewhat alleviated by a set of proposed safeguards. One of these, based on the discussion of 2009's DTC, is for the Indian tax administrative authority, the Central Board of Direct Taxes (CBDT), to issue guidelines for application of GAAR provisions. It has also been decided that GAAR would be invoked only where tax avoidance is beyond a certain threshold, yet to be determined.

The proposed anti-avoidance measures could well result in a higher tax burden for foreign actors. As such the DTC risks a negative impact on foreign business investment, at least in the short term. That said, general uncertainty and drawn-out lawsuits are common features of the tax law as it stands, and multinationals would welcome a reduction in these problems. The new rules have the potential to end the uncertainties in tax law that have led to litigation proceedings in the past.

Reception

The attempt to tackle India's sprawling and complicated tax policies is widely regarded as a step forward. A move toward streamlining and clarifying the system should yield clear benefits. The ITA's collage of legislation has long hampered both foreign and domestic

businesses. In implementing the DTC, the Government of India has consulted extensively with industry and business leaders to remove these burdens and bring legislation in line with the world's economic leaders which has been well received.

Taking a holistic view, the new structure appears to remove many of the issues which originally made foreign companies wary and also held back domestic business. This should allow investors to approach transactions in India with greater confidence. "From an overall perspective, investors looking to invest in India stand to significantly benefit from the introduction of the DTC," suggests Mr Saxena. "Proposals relating to advance pricing arrangements as contained in the DTC will contribute to greater organisational efficiency, minimise administrative delays and reduce transaction costs. The DTC marks a step forward towards simplification of India's tax regime." He adds that with the introduction of a harmonised and consolidated legislation, investors will have greater clarity on their tax liabilities and therefore will be in a position to plan their investments more efficiently.

However, other experts argue that aspects of the Code remain needlessly complicated and directly threaten the activities of Indian businesses, which, despite recent growth, are still in their infancy. "In some areas, the DTC has created more uncertainty for foreign investors and Indian companies, especially in areas like POEM and GAAR where no guidelines have been announced, indirect transfer of capital assets, and BPT.

In relation to the introduction of CFCs, many would feel that this is premature given that Indian groups have only in the last decade begun to make acquisitions and increase their presence overseas, and this would make them less competitive than their peers," warns Mr Jhaveri.

Despite the proposed safeguards, the DTC's GAAR and CFC rules may have far reaching consequences and significant implications for genuine business transactions. The intention to apply GAAR and CFC rules by overriding India's tax treaties could threaten the stability provided to foreign investors by an applicable tax treaty. Given that India is a fast growing economy requiring substantial foreign direct investment, more consideration could be given to providing certainty to both foreign investors and Indian business prior to introduction of the DTC. Critics of the overhaul also highlight the relatively small reduction in the corporate tax rate, and the potential increase in compliance and administration costs that companies and investors face.

Recent Trends in Corporate Disclosures of ‘Cadila Healthcare Limited’ and ‘Torrent Pharmaceuticals Limited’

- RANA RONAK

M.Com., M.Phil, D.T.P

ASSISTANT PROFESSOR

NATIONAL COLLEGE OF COMMERCE,

AHMEDABAD

ABSTRACT :-

The Companies Act of 1956 was the first comprehensive piece of company legislation passed by the parliaments of Independent India. It was endorsed to meet the changing social and economic needs of the country. The companies Act of 1956 contains chief requirements relating to financial reporting. Reporting Practices require inclusion of Balance sheet, Profit and loss account and schedules/notes as a part of the annual accounts. In the present study an attempt is made to understand the nature, objectives and types of corporate disclosure and the relevant legal requirement for disclosure of the accounting information. The main focus is on the recent trends in the mandatory and voluntary disclosures. An attempt has been made in this study to investigate the disclosure patterns in the financial statements of the two pharmaceutical companies.

Key Words : Corporate Disclosure, Mandatory Quantitative Disclosure, Mandatory Qualitative Disclosure, Voluntary Quantitative Disclosure, Voluntary Qualitative Disclosure, Annual Report

Introduction :-

Accounting is a social force. The primary function of which is to facilitate the administration of the economic activity of an enterprise. It has two fold phases-firstly-measuring and arranging the economic data and secondly-communicating the results of this process to the interested parties. The second phase is performed by means of “Financial Reports.” The companies are faced in the time honored task of informing their shareholders and public of the financial position and results of operations in such terms which can be best understood i.e. with the increasing control over the economic activities by the corporate sectors. The financial disclosure has assumed grater importance, as they are now considered a corner stone in the trading structure helping to bridge the gape between the producer and the user, owner and the manager, commerce and government. Corporate Disclosure have a vital role to play in the life of all companies and also of many other organisations. While Corporate Disclosure play an especially important role in larger public companies, they are essential not only in furthering accountability but also in communication and image projection for all companies.

OBJECTIVES :-

There are four important activities which are the significant parts of Corporate Disclosure. The analysis of all these activities is undertaken with the following objectives :

- [1] To study voluntary disclosure [Quantitative & Qualitative] pattern for corporate financial reporting.
- [2] To study Mandatory disclosure [Quantitative & Qualitative] pattern for corporate financial reporting.

[2] To study Mandatory disclosure [Quantitative & Qualitative] pattern for corporate financial reporting.

[3] To study the recent trends followed in corporate non-accounting disclosure.

[4] To study the recent trends followed in corporate accounting disclosure.

RESEARCH METHODOLOGY :-

SAMPLE SELECTION

For the purpose of the study two (2) companies from Pharmaceuticals Industry i.e. 'Cadila Healthcare Limited' and 'Torrent Pharmaceuticals Limited' have been selected.

PERIOD OF STUDY :-

The study is conducted for a period of five (5) financial years i.e. from 2007–08 to 2011–12.

DATA COLLECTION :-

In this study, mainly secondary data is collected. Secondary data has been obtained from the following sources :

- Published Annual Reports of the companies for the financial years 2007–08 to 2011–12.
- Directory of Ahmedabad and Mumbai Stock Exchange
- Websites of the selected companies
- Other website viz : www.inflibnet.com

Torrent Pharmaceuticals Limited :-

Table No. 1.1 “Information about Mandatory and Voluntary Items.”

No.	Particulars	Year	Mandatory Items		Voluntary Items		Total
			Qt. A	Ql. B	Qt. C	Ql. D	
1.	No. of Items Applicable	07-08	7	16	5	11	39
		08-09	7	16	5	11	39
		09-10	7	16	5	11	39
		10-11	7	16	5	11	39
		11-12	7	16	5	11	39
2	No. of Items Disclosed	07-08	5	11	5	9	30
		08-09	5	11	4	9	29
		09-10	5	14	5	10	34
		10-11	6	13	5	10	34
		11-12	6	14	5	10	35
3	% of items Disclosed	07-08	71.43	68.75	100.00	81.82	76.92
		08-09	71.43	68.75	80.00	81.82	74.36
		09-10	71.43	87.50	100.00	90.91	87.18
		10-11	85.71	81.25	100.00	90.91	87.18
		11-12	85.71	87.50	100.00	90.91	89.74

Table No. 1.2 “% of Accounting and Non-accounting Information.”

Year	Accounting Information	Non-Accounting Information	Total Information
07-08	83.33	74.07	76.92
08-09	75.00	74.07	74.36
09-10	83.33	88.89	87.18
10-11	91.67	85.19	87.18
11-12	91.67	88.89	89.74

□ Analysis of Mandatory Quantitative Items :-

In this study when mandatory quantitative score was calculated for “Torrent Pharmaceuticals Limited” for the period of the study discloses 71.43% in 2007-08 to 2009-10 and it shoots up to 85.71% in the year 2010-11 and remains the same in the year 2011-12. The results is shown in the table no. 1.1 [“Information about Mandatory & Voluntary Items.”] for “Torrent Pharmaceuticals Limited”. In this, column “A” stands for disclosure of “Mandatory Quantitative Items. It seems that out of 7 items, 5 items of mandatory quantitative items disclosed by “Torrent Pharmaceuticals Limited” for the year 2007-08 to 2009-10 & 6 items from the year 2010-11 to 2011-12.

In Mandatory quantitative itmes of “Torrent Pharmaceuticals Limited” from 2007-08 to 2009-10, for continuous three years ‘Segment Report’ is missing. ‘Research & Development’ item is missing in all the years.

□ Analysis of Mandatory Qualitative Items :

In this study of the mandatory qualitative score for “Torrent Pharmaceuticals Limited”. it was found that there is remarkable fluctuation in the score of these items. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed qualitative mandatory items in the year 2007-08 was 68.75% and remained same in 2008-09. Then it shoot up to 87.50% which was the remarkable increase. In the year 2010-11 it slightly decreased to 81.25%. In year 2011-12, it again went to its peak of 87.50%. The above mentioned results are shown in table no. 1.1 [“Information about Mandatory and Voluntary Items.”] for “Torrent Pharmaceuticals Limited”. In this column ‘B’ stands for disclosure of “Mandatory qualitative items”. From this, it can be said that “Torrent Pharmaceuticals Limited” disclosed more information regarding mandatory qualitative items in 2009-10, 2011-12 than 2007-08 to 2008-09.

In Mandatory qualitative itmes of “Torrent Pharmaceuticals Limited” from 2007-08 to 2008-09, for continuous two years ‘Notice of annual general meeting’ and ‘Attendant slip and proxy form’ are missing. ‘Letter to shareholders’ is missing in all the years. In 2007-08 to 2008-09 and from 2010-11 to 2011-12 ‘Employee Statement u/s 217 (2A)’ is missing. ‘CEO & CFO Certificate’ is missing in the year 2007-08 & 2010-11.

□ Analysis of Voluntary Quantitative Items :

In this study of voluntary quantitative items of “Torrent Pharmaceuticals Limited”, the score was 100% in the year 2007-08. In the year 2008-09, it decreased remarkaly by 20% and reached to 80%. Again in 2009-10 it shoot up to 100.00% and remained stable up to 2011-12. The above mentioned results are shown in table no. 1.1 [“Information about Mandatory and Voluntary Items.”]

for “Torrent Pharmaceuticals Limited”. In this column ‘C’ stands for disclosure of “Voluntary quantitative items”. In Voluntary quantitative items of “Torrent Pharmaceuticals Limited” ‘Distribution of Shareholding’ is missing in 2008-09.

□ **Analysis of Voluntary Qualitative Items :**

In this study when voluntary qualitative score was calculated for “Torrent Pharmaceuticals Limited” for the period of the study discloses 81.82% in 2007- 08 to 2008-09 and it shoots up to 90.91% in the year 2009-2010 and remains the same upto 2011-12. The above mentioned results are shown in table no. 1.1 [“ I n f o r m a t i o n a b o u t M a n d a t o r y a n d V o l u n t a r y i t e m s . ”] f o r “ T o r r e n t P h a r m a c e u t i c a l s L i m i t e d ” . In this column ‘D’ stands for disclosure of “Voluntary Qualitative Items”. In the year 2007-08 & 2008-09, it shows that out of 11 items, most of 9 items were disclosed. It was increasing in 2009-10 by 90.91% and remained same upto 2011-12. In Voluntary qualitative Items of “Torrent Pharmaceuticals Limited” from 2007-08 to 2009-10, for continuous three years ‘Social Responsibility Report’ is missing. ‘Secretarial Audit Report’ is available only in the year 2009-10 and the remaining years it is missing.

□ **Analysis of Accounting Information :**

In this study of the accounting information score of “Torrent Pharmaceuticals Limited”. it was found that there is remarkable fluctuation of these items. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed accounting information in the year 2007-08 was 83.33%. Then it decreased to 75.00% which was remarkable decline in the year 2008-09. In the year 2009-10 it again increased to 83.33%. In year 2010-11 to 2011-12, it went to its peak of 91.67%. The above mentioned result shown in table no. 2.2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Torrent Pharmaceuticals Limited”.

□ **Analysis of Non-accounting Information :**

In this study of the Non-accounting information score of “Torrent Pharmaceuticals Limited”, it was found that there is remarkable fluctuation in the score of these items. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed non-accounting information in the year 2007-08 was 74.07% and remained same in 2008-09. Then it shoot up to 88.89% which was the remarkable increase. In the year 2010-11 it slightly decreased to 85.19%. In the year 2011-12, it again went to its peak of 88.89%. The above mentioned result shown in table no. 2.2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Torrent Pharmaceuticals Limited”.

□ **Analysis of Total Information :**

In this study of total information of “Torrent Pharmaceuticals Limited”, the score was 76.92% in the year 2007-08. In the year 2008-09, it decreased remarkably by 2.56% and reached to 74.36%. Again it shoot-up to 87.18%, 87.18% and 89.74% in 2009-10, 2010-11 and 2011-12 respectively. The above mentioned result shown in table no. 2.2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Torrent Pharmaceuticals Limited”.

□ **Cadila Healthcare Limited :-**

Table No. 2.1 “Information about Mandatory and Voluntary Items.”

No.	Particulars	Year	Mandatory Items		Voluntary Items		Total
			Qt. A	Ql. B	Qt. C	Ql. D	
1.	No. of Items Applicable	07-08	7	16	5	11	39
		08-09	7	16	5	11	39
		09-10	7	16	5	11	39
		10-11	7	16	5	11	39
		11-12	7	16	5	11	39
2	No. of Items Disclosed	07-08	6	14	4	10	34
		08-09	6	14	5	10	35
		09-10	6	14	5	11	36
		10-11	6	15	5	11	37
		11-12	6	14	5	10	35
3	% of items Disclosed	07-08	85.71	87.50	80.00	90.91	87.18
		08-09	85.71	87.50	100.00	90.91	89.74
		09-10	85.71	87.50	100.00	100.00	92.31
		10-11	85.71	93.75	100.00	100.00	94.87
		11-12	85.71	87.50	100.00	90.91	89.74

Table No. 2.2 “% of Accounting and Non-accounting Information.”

Year	Accounting Information	Non-Accounting Information	Total Information
07-08	83.33	88.89	87.18
08-09	91.67	88.89	89.74
09-10	91.67	92.59	92.31
10-11	91.67	96.30	94.87
11-12	91.67	88.89	89.74

□ Analysis of Mandatory Quantitative Items :-

In this study when mandatory quantitative score was calculated for “Cadila Healthcare Limited” from 2007-08 to 2011-12, it was found that it is same in all the years i.e. 85.71%. The results is shown in the table no. 2.1 [“Information about Mandatory & Voluntary Items.”] for “Cadila Healthcare Limited”. In this, column “A” stands for disclosure of “Mandatory Quantitative Items. It seems that out of 7 items, 6 items of mandatory quantitative items disclosed by “Cadila Healthcare Limited” for the year 2007-08 to 2011-12. In Mandatory quantitative itmes of “Cadila Healthcare Limited” from 2007-08 to 2011-12, for continuous five years ‘Segment Report’ is missing.

□ Analysis of Mandatory Qualitative Items :

In this study of the mandatory qualitative score for “Cadila Healthcare Limited”, it was found that there is remarkable fluctuation in the score of these items. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed mandatory qualitative items in the year 2007-08 was 87.50% and remained same in 2009-10. Then it shoot up to 93.75% which was the remarkable increase. In the year 2011-12 it slightly decreased to 87.50%. The above mentioned results are shown in table no. 2.1 [“Information about Mandatory and Voluntary Items.”] for “Cadila Healthcare Limited”. In this column ‘B’ stands for disclosure of “Mandatory qualitative items”. From this, it can be said that “Cadila Healthcare Limited” disclosed more information regarding mandatory qualitative items in 2007-08 to 2009-10, 2011-12 than 2010-11. In Mandatory qualitative itmes of “Cadila Healthcare Limited” from 2007- 08 to 2011-12, for continuous five years ‘Employee statement u/s 217 (2A)’ is missing. ‘Attendance Slip and proxy form’ is available only in the year 2010-11 and the remaining years it is missing.

□ Analysis of Voluntary Quantitative Items :

In this study of the voluntary quantitative score for “Cadila Healthcare Limited”, it was found that there is remarkable fluctuation in the score of these items. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed voluntary quantitative items in the year 2007-08 was 80.00%. Then it shoot up to 100.00% which was the remarkable increase and it remains same upto 2011- 12. The above mentioned results are shown in table no. 2.1 [“Information about Mandatory and Voluntary Items.”] for “Cadila Healthcare Limited”. In this column ‘C’ stands for disclosure of “Voluntary Quantitative items”. From this, it can be said that “Cadila Healthcare Limited” disclosed more information regarding mandatory quantitative items in 2007-08 than 2008-09 to 2011-12. In voluntary quantitative itmes of “Cadila Healthcare Limited”, ‘Human Resources Management’ is missing only in the year 2007-08 and the remaining years it is available.

□ Analysis of Voluntary Qualitative Items :

In this study when voluntary qualitative score was calculated for “Cadila Healthcare Limited” it was found that there is remarkable fluctuation in the score of these items. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed voluntary qualitative items in the year 2007-08 was 90.91% and remained same in 2008-09. Then it shoot up to 100.00% which was the remarkable increase. In the year 2011-12 it slightly decreased to 90.91%. The results is shown in the table no. 2.1 [“Information about Mandatory & Voluntary Items.”] for “Cadila Healthcare Limited”. In this, column “D” stands for disclosure of voluntary qualitative Items. It seems that out of 11 items, 10 items of voluntary qualitative items disclosed by “Cadila Healthcare Limited” for the year 2007-08 to 2008-09, 2011-12 and all the 11 items in the year 2009-10 to 2010-11.

In voluntary qualitative itmes of “Cadila Healthcare Limited” from 2007-08 to 2011-12, for continuous five years ‘Social responsibility report’, ‘Secretarial audit report’, ‘Shareholder’s Grievance committee’ are missing.

□ Analysis of Accounting Information :

In this study when accounting information score was calculated for “Cadila Healthcare Limited” from 2007-08 to 2011-12, it was found that there is remarkable fluctuation in the score of

these items. The percentage of the disclosed accounting information items in the year 2007-08 was 83.33%. Then it shoot up to 91.67% which was the remarkable increase and it remains same upto 2011-12. The above mentioned result shown in table no. 2.2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Cadila Healthcare Limited”.

□ **Analysis of Non-accounting Information :**

In this study when non-accounting information score was calculated for “Cadila Healthcare Limited”. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed qualitative mandatory items in the year 2007-08 was 88.89% and remained same in 2008-09. Then it shoot up to 92.59% which was the remarkable increase. In the year 2010-11 it slightly increased to 96.30%. In year 2011-12, it decreases by 88.89%. The above mentioned result shown in table no. 2.2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Cadila Healthcare Limited”.

□ **Analysis of Total Information :**

In this study when total information score was calculated for “Cadila Healthcare Limited” from 2007-08 to 2011-12, there is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed total information items in the year 2007-08 was 87.18%. Then it shoot up to 89.74% which was the remarkable increase and it continues increase in the year 2009-10 and 2010-11 by 92.31%, 94.87% respectively. In year 2011-12, it decreases by 89.74%. The above mentioned result shown in table no. 2.2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Cadila Healthcare Limited”.

FINDINGS :-

□ ‘Torrent Pharmaceuticals Limited’ has done presentation about mandatory and voluntary items during the period of 2007-08 to 2011-12. The total information disclosed by the company was appreciable in the year 2011-12, which was 89.74%. This went down in the year 2009-10 to 2010-11 to 87.18%. But in the year 2008-09 their disclosure went down 74.36%, which is the lowest during the period of study 2007-08 and 2011-12. It can be seen that the company maintains disclosure throughout the period of study. Which keeps fluctuating between 74.36% to 89.74%. Here, ‘Torrent Pharmaceuticals Limited’ found to be weak as compared to other companies for presentation of mandatory and voluntary items.

□ ‘Cadila Healthcare Limited’ has done presentation about mandatory and voluntary items during the period of 2007-08 to 2011-12. The total information disclosed by the company was appreciable in the year 2010-11, which was 94.87%. This went down in the year 2008-09 and 2011-12 to 89.74%. But in the year 2007-08 their disclosure went down 87.18%, which is the lowest during the period of study 2007-08 to 2011-12. It can be seen that the company maintains disclosure throughout the period of study. Which keeps fluctuating between 87.18% to 94.87%. Here, ‘Cadila Healthcare Limited’ has disclosed most of the information on equal footage. So, it can be considered ‘Cadila Healthcare Limited’ as unique case of study.

LIMITATIONS OF THE STUDY :-

Every researcher tries to give justice to his research. Yet, there are some limitations to his findings because he has to depend on information given by some published or unpublished records and other sources. So, the further research can be carried out by considering the aspects given below.

This study is entirely based on the published financial statements of the company and other information received from the company officials. So, all analysis is based on this data. So it can be reliable to that extent.

[1] Only two companies are selected to examine their disclosure performance.

[2] The data of each company is only for five years.

[3] Majority mandatory items are covered for the study but the list of voluntary items is sizeable. Hence, all items were not possible for the study due to time constraints for the investigation purpose.

[4] Statistical analysis is also not undertaken.

CONCLUSION AND RECOMMENDATION :-

A materially misstated corporate disclosure, whether it is in terms of incorrect classification in the categories or numerical accuracy, can be misleading to the user and can lead to wrong decisions taken by the users of the annual report. The survey has revealed that although sample companies prepare annual report according to companies act 1956, there is also a degree of non-compliance. It is, however, found that there are not many differences between companies in their reporting of disclosure information. This is expected because the preparation of mandatory and voluntary disclosure does not allow for many choices, differences of interpretation or different accounting treatments. To make disclosure more informative and useful for users, the banks should disclose additional voluntary information such as social responsibility report, Secretarial audit report, risk and concern. Due to the limited scope of the present study, a large number of research issues have not been attempted but are identified in the course of the study. Disclosure practices of additional items other than mandatory quantitative, mandatory qualitative, voluntary quantitative, voluntary qualitative, disclosure practices differences between listed and unlisted companies, disclosure practices differences between financial and other institutions are some such potential issues for future research.

BIBLIOGRAPHY :-

- Arunkumar Basu, On Presentation of Company Financial Statement Corporate, Financial Reporting (UGC) (2001)
- B. Charumati, Accounting and Disclosure Norms for Multinational Companies Journal of The Indian Accounting Association Volume No. XXVIII, (1997)
- Bhabhatosh Banerjee, Regulation of Corporate Reporting In India : Perceptions of Users - A case Study Indian Journal of Accounting, Volume - XXX (1999)
- Bikki-Jaggi, Disclosure of Management earnings, forecasts in financial statement : Challenges for developing countries Indian Journal of Accounting, Volume No. XXVI (1995)
- Frank B. Gigler & Thomas Hemmer Conservation Optimum Disclosure Policy and the timeliness of Financial Reports - The Accounting Review, Volume No. 76 Page No. 4 (2001)
- H. L. Verma, M. C. Grag & K. P. Singhal, Disclosure of Accounting Standards - A Study of Indian Corporate Sector Financial Reporting and Disclosure (2000)
- Herve's Stolowy and Michel & J. Lebas, Corporate Financial Reporting - A Global Perspective, Thomson.
- Jawaharlal, Corporate Annual Report : Theory and Practice Sterling Publisher Pvt. Ltd. (1985)

हिन्दी के विकास मे गूजरात विद्यापीठ की भूमिका

प्रो.सरस्वतीबहन आर गांवित.

रहे ,प्लोटनं312/1कृष्णानगर,पाडेसरा,

त-जि-सुरत,पिन-394221

सन् १९२० के असहयोग आन्दोलन के समय देशभर में जो राष्ट्रीय विद्यापीठ प्रारंभ हुए, उनमें से एक “गूजरात विद्यापीठ” है, जिसकी स्थापना राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीने दिनांक: १८-१०-१९२० को अहमदाबाद में की थी। जिसका मुद्रालेख “सा विद्या या विमुक्ते” है। गूजरात विद्यापीठ के ११ ध्येयों में से ६ का ध्येय है की विद्यापीठ में राष्ट्रभाषा हिन्दी -हिन्दुस्तानी का आवश्यक स्थान होगा। नौध-हिन्दी -हिन्दुस्तानी वह भाषा है, जो उत्तर में सामान्य हिन्दु-मुसलमान बोलते हैं और देवनागरी एवंफारसी लिपी में लिखते हैं।

सन् १९६३ से यह संस्था अन्य विश्वविद्यालय की तरह एक स्वतंत्र विश्वविद्यालय की तरह भारत सरकार द्वारा मान्यता दि गइ है। इस संस्था में आज प्राथमिक शिक्षा से लेकर उच्च शिक्षा तक की संपूर्ण व्यवस्था है।

इस संस्था के कुलपति स्थापना से महात्मा गांधी थे। जो आजीवन १९४८ तक रहे। बाद में सरदार वल्लभभाई पटेल, राजेन्द्रप्रसाद तथा हाल में श्री नारायणभाई देसाई कुलपति पद पर सन् २००६ से हैं।

इस संस्था में प्राथमिक चौथी कक्षा से लेकर स्नातक तक हिन्दी अनिवार्य है। बाद में पारंगत, अनुपारंगत, विद्यावाचस्पति जैसी उच्च शिक्षा करने की सुविधा है। सभी छात्र इन सुविधा का लाभ ले रहे हैं। तद् उपरांत सन् १९६२ से हिन्दी शिक्षण महाविद्यालय का प्रारंभ किया गया। जिसके द्वारा माध्यमिक कक्षा की हिन्दी पढाई के लिये हिन्दी शिक्षक तैयार किये जाते थे और ऐसे शिक्षक सारे गुजरात की माध्यमिक शालाओं में काम करते हैं उनकी मांग रहा करती है।

हिन्दी प्रचार का काम सन् १९३७ से इस संस्था ने प्रारंभ किया। गुजरात राष्ट्रभाषा प्रचार के नाम से काका साहेब कालेलकर ने इसे विद्यापीठ द्वारा प्रारंभ किया। शुरू में रा.प्र.समिति, वर्धाकी परीक्षाएँ ली जाती थी परंतु राष्ट्रभाषा की नीति विषयक परिस्थिति में मतभेद होने से सन् १९४२ में हिन्दुस्तानी प्रचार सभा, वर्धा की स्थापना गांधीजी ने की परंतु हिन्द छोड़ो आंदोलन के कारण तात्काल काम प्रारंभ नहीं हो सका।

इस समय दरम्यान सन् १९३९ में राष्ट्रभाषा का गुजराती कोश नामसे पहला हिन्दी -गुजराती शब्दकोश संस्थाने प्रकाशित किया। सन् १९४४ से नागरी -उर्दु दोनों लिपियों में हिन्दी प्रचारक तालीम वर्ग का प्रारंभ किया गया। जो आज तक हर साल गर्मियों की छुट्टियों में चलाये जाते हैं। जिनमें सैंकड़ों प्रचारक तैयार होते हैं, जो गाँव में हिन्दी का फैलावा करते हैं। सन् १९४६ में हिन्दुस्तानी कोश तैयार किया गया। जिसमें हिन्दी शब्द नागरी -उर्दु दोनों लिपियों में दिये गये हैं। इसी वर्ष हिन्दी प्रचारसमिति की स्थापना की गई। जिसका सन् १९७२ में रजत महोत्सव भी मनाया गया था।

सन् १९५० से हिन्दी प्रचार परीक्षाओं में उर्दू लिपि स्वैच्छिक रखी गयी। इसी साल से विद्यापीठ में हिन्दी शिक्षक सनद के प्रारंभ कीये गये। जिसमें सैंकड़ों हिन्दी शिक्षक तैयार हुये। जिन्होंने गुजरातभर की शालाओं में हिन्दी पठाने का कार्य सुव्यवस्थित ढंग से शुरू किया।

संस्था की प्रचार परीक्षाएँ छः हैं, जिनके नाम क्रमशः हिन्दी बालपोथी, हिन्दी पहली, हिन्दी दुसरी, हिन्दी तिसरी, हिन्दी विनित तथा हिन्दी सेवक हैं। अंतिम तीन परीक्षाएँ भारत सरकार की मान्यताएँ क्रमशः मेट्रीक, इन्टर तथा बी.ए. के बराबर मानी जाती थीं। पर अब यह नौकरी के लिये महत्वपूर्ण हैं।

प्रचारकार्य के उपरांत सन् १९६१ से पश्चिम भारत हिन्दी वकृत्व स्पर्धा तथा सन् १९६३ से पश्चिम भारत निबंध स्पर्धा चलाई जाती है। इसमें विविध स्तर के विद्यार्थियों के लिये सुविधा है तथा ये स्पर्धा महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा प्रचार सभा के साथ मिलकर संयुक्त रूप से हर साल आयोजित की जाती है। सन् १९७७ से हिन्दी प्रतिभा शोध का आयोजन भी गुजरातभर में किया जाता है। जिसमें गुजरात के विविध केन्द्रों द्वारा हजारों विद्यार्थी भाग लेते हैं। यह स्पर्धा चार विभागों में ली जाती है। (१) माध्यमिक स्तर पर (२) उच्च माध्यमिक स्तर पर (३) पूर्व माध्यमिक स्तर (४) अनु-स्नातक स्तर पर। अंतिम स्पर्धा के बाद हर विभाग के विजेता को ईनाम व प्रमाणपत्र दिया जाता है।

आज सारे गुजरात में हिन्दी प्रचार के इस संस्था के साथ १५०० केन्द्र हैं। तथा इन केन्द्रों में ३००० प्रचारक काम करते हैं। साल में दो बार फरवरी तथा सितम्बर महीनों में प्रचार परीक्षाएँ ली जाती हैं। हर साल लगभग २ लाख विद्यार्थी की संख्या भाग लेती है, आज तक उसमें ३० लाख से ज्यादा विद्यार्थी हिन्दी पढ चुके हैं।

हिन्दी प्रचार की इस सारी प्रवृत्तियों के लिये सन् १९४६ से संस्था में हिन्दी भवन नामक स्वतंत्र मकान है। इस संस्था के प्रथम प्रमुख श्री सरदारपटेल थे। आज इस संस्था के प्रमुख डॉ. सुदर्शन आंयगर हैं। इस संस्था के प्रथम संयोजक गिरीराज किशोर गलाल थे। हाल के संयोजक श्री राजुभाई देसाई हैं तथा इस भवन में १५ सेवक काम करते हैं। हिन्दी प्रचारका वार्षिक अंदाजपत्र रु ३० लाख है।

संस्था की अनेक ग्रामशाखाएँ गुजरात भर में काम करती हैं। जहां बुनियादी शिक्षा हिन्दी प्रचार, खादीकाम आदि प्रवृत्तियाँ व्यवस्थित रूपसे चलती हैं। संस्था की समग्र प्रवृत्तियों का माध्यम गुजराती है। हिन्दी प्रचार का कार्य भी गुजराती के द्वारा ही होता है। अब तक संस्था में हिन्दी प्रचारको क अनेक संमेलन, हिन्दी कार्य-कर्ताओं के कई शिविर व हिन्दी परिसंवाद आयोजित कीये गये हैं। यह संस्था अखिल भारतीय हिन्दी संस्था संध, न्यू दिल्ली की सदस्य है। हमारे कुलनायक इस संस्था संध के सचिव हैं।

हिन्दी द्वारा गुजराती सीखाने का काम भी विद्यापीठ करती है। गुजरात में बिन गुजरातियों को गुजराती सिखाके उनकी क्रमिक परीक्षाएँ भी ली जाती हैं। हिन्दी टाईपींग वर्ग भी चलाये जाते थे। जिनका बहुत ही विद्यार्थीओं ने लाभ लिया था। जिस प्रकार से गुजरात विद्यापीठ ने हिन्दी प्रचार के लिये काम किया शायद ही किसी ओर संस्थाने किया होगा। जो गुजरात में हिन्दी की दशा को देखते हुए हमें ओर कड़ी मेहनत और श्रद्धा के साथ एक जुट होकर काम करना होगा जिससे हम हिन्दी को उसका सम्मान लौटा सकें।

બત્રીસ પૂતળીની વેદના : નારી સંઘર્ષથી નારી ચેતના સુધી

- પ્રા.ઠાકોર વિજયસિંહ એમ

શેઠ. ટી સી કાપડિયા આર્ટ્સ - એન્ડકોમર્સ કોલેજ.
બોડેલી

ભાષા સાહિત્યમાં વિવિધ વાદો એક યા બીજી રીતે સર્જતા સાહિત્યને ગત્યાત્મક બળ અને દિશા પૂરી પાડે છે, પરંતુ કેટલીકવાર અણસમજણને કારણે વાદ સાહિત્યને અંધારી ગલીમાં પણ પટકી શકે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ખાસ કરીને ગદ્ય સાહિત્યની વાત કરીએ તો અસ્તિત્વવાદ, એબ્સર્ડવાદ જેવી વિચારધારાના સંદર્ભમાં આપણું સાહિત્ય કેટલીકવાર ભૂલભૂલઈયામાં સપડાઈ ગયું હોય એમ મને લાગે છે. હા, કેટલાંકગદ્યકારો પાસેથી સંતોષ માણીશકાય એવી રચનાઓ મળે છે. જે પ્રસંશનીય છે.

સાંપ્રત સમયમાં નારીવાદ, નારીચેતના, દલિતવાદ, શોષણવાદ વગેરે જેવી વિચારધારાનું પ્રભુત્વ સાહિત્યમાં જોવા મળે છે અને તેને અનુષંગે સર્જતું સાહિત્ય પણ સત્વશીલ બન્યું છે. નારીવાદી ચિંતન કે દલિતવાદી ચિંતન આપણાં સર્જકની આંતર ચેતનામાંથી પ્રગટ્યું છે. માટે તે શુદ્ધ ગુજરાતી બન્યું છે તેથી તેને મૂલવવાના ધોરણો પણ શુદ્ધ ગુજરાતી હોય તો વધુ સારું.

ખરેખર તો નારીવાદ અને નારી ચેતનાની વિચારધારા અને તે સંદર્ભે રચાયેલી કૃતિ આપણા સાહિત્યમાં સાચા અર્થમાં અસ્તિત્વ વિષયક વિચારધારા પ્રગટાવે છે. કારણ કે, નારીવાદી ચિંતન કે દલિતવાદી ચિંતન એ ખરા અર્થમાં પોતાના હોવાપણાની ખોજ તરફ આગળ વધે છે.

મારે નારી ચેતનાના સંદર્ભે ઈલા આરબ મહેતા કૃત “બત્રીસ પૂતળીની વેદના”ની વાત કરવાની છે. એ પૂર્વ કેટલીક બાબતોથી આપણે અવગત થવું જરૂરી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પુરુષ પ્રધાન સમાજ વ્યવસ્થાની વાત કરીએતો “રામાયણ”, “મહાભારત”, “મનુસ્મૃતિ” જેવા ગ્રંથોમાં આપણને નારી જીવનની દુર્દશા અને અવહેલનાના અનેક દષ્ટાન્તો મળી રહેશે. રામાયણમાં ઈન્દ્ર છન્નવેશે આવીને અહલ્યા સાથે કુકર્મ કરે છે, આવાત ગૌતમ મુનિ પણ જાણે છે. છતાં, ઈન્દ્રનું કશું બગાડી શકતા નથી, અને નિર્દોષ અહલ્યાને શલ્યા બનવાનો શાપ આપે છે. “મહાભારત”માં તો મહાપરાક્રમી પુરુષોની વચ્ચે જ દ્રૌપદી વિનિમયનું સાધન બને છે. છતાં, આ પરાક્રમી પુરુષો કશું કરી શકતા નથી. “મનુસ્મૃતિ”માં સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના આંત્યન્તિક વલણથી આપણે સૌ પરિચિત છીએ. આમ, સમગ્રરીતે જોતા આપણાં સાંસ્કૃતિક ગ્રંથોમાં એકયા બીજી રીતે નારીનું અપમાન અથવા નારી હોવાપણાનું અપમાન થયું છે. આપણાં લોકસાહિત્ય અને ખાસ કરીને લોકગીતમાં આપણને નારી જીવનની દુર્દશા જોવા મળે છે.

એ રીતે જોતા ધન્ય છે શામળ ભટ્ટ કે જેને પોતાની પદ્યવાર્તામાં- “નંદબત્રીસી” હોય કે “મદન મોહના” હોય, એવા સ્ત્રી પાત્રો સર્જ્યા કે જે આજે નારીનું સ્થાન તપાસવા માટે માપદંડ બની શકે એમ છે.

“બત્રીસ પૂતળીની વેદના” એ નારી ચેતનાના સંદર્ભમાં ગુજરાતી સાહિત્યની એક પરિપક્વ રચના છે. આમ તો તે “જન્મભૂમિ” માં હપતાવાર છપાઈ અને લાખો ભાવકો સુધી પહોંચી. પુસ્તક રૂપે પ્રથમ આવૃત્તિ આપણને મે, ૧૯૮૨માં મળે છે. સમયને જોતા કુંદનિકા કાપડિયાની “સાત પગલા આકાશમાં” પૂર્વે

આ નવલકથા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ છતાં, “સાત પગલા આકાશમાં”નો જેટલો મહિમા થયો એવો ઉમડકો “બત્રીસ પૂતળીની વેદના”ને લઈને આપણાં વિવેચકોમાં જોવા ન મળ્યો. આ સંદર્ભે વાત કરતા ભરત મહેતા સાહેબે ૨૦૦૫માં સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં અપાયેલ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે, “સાત પગલા આકાશમાં” જે નારી શોષણને તાકવા ધારે છે એ કામ “બત્રીસ પૂતળીની વેદના”માં સારી રીતે થયું છે, વળી “બત્રીસ પૂતળીની વેદના” એ “સાત પગલા આકાશ” ની પુરોગામી રચના થઈ છે. તેમ છતાં મહિમા “સાત પગલા આકાશનો થયો !” મને લાગે છે કારણ ગમે તે હોય પણ “બત્રીસ પૂતળીની વેદના”માં નારી સંઘર્ષ એ સાચા અર્થમાં નારી ચેતના સુધી પહોંચે છે, જે “સાત પગલા આકાશમાં” જોઈ શકાતું નથી. અહીં મારો હેતુ કોઈ રચનાને ચડતો ઉત્તરતો ક્રમ આપવાનો નથી, બલ્કે રચના પોતેપોતાને સ્થાને છે. મારો ઉપક્રમતો માત્ર સાચા અર્થમાં “બત્રીસ પૂતળીની વેદના” માં રચાયેલ નારી સંઘર્ષ અને તેની ફાળશ્રુતિ તરીકે જોવા મળતી નારી ચેતનાને પામવાનો છે.

“બત્રીસ પૂતળીની વેદના” એ સત્તર પ્રકરણ સૂધી વિસ્તારતી નવલકથા છે. નવલકથાના આરંભમાં લેખિકા લખે છે, “જે સમાજમાં પરાક્રમો ફક્ત પુરુષોના હોય સિંહાસનો ફક્ત પુરુષો માટે હોય ને સ્ત્રીઓ જ્યાં કેવળ સિંહાસનની શોભા વધારનારી પૂતળીઓ હોય, જેનું કામ ફક્ત પુરુષોની ગુનગાથા ગાવાનું હોય ત્યાં જો એ પૂતળીઓ પોતાની વેદનાને વાચા આપેતો.....”

નારીકેન્દ્રથી લખાયેલ મોટાભાગની રચનાઓમાં આપણને પુરુષ વિરોધી વલણ જોવા મળે છે. પરંતુ “બત્રીસ પૂતળીની વેદના” માંથી પસાર થતા ભાવકને પ્રતિતિ થશે કે, આ નવલકથાના સ્ત્રી પાત્રોને માત્ર સ્ત્રી તરીકે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન અને સન્માન જોઈએ છે. આપણે અર્ધનારેશ્વરના સ્વરૂપની માત્ર કલ્પના જ કરી છે. પરંતુ સાચા અર્થમાં આપણે તે સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. તેથી આવી જ કોઈ ખોજ નવલકથાની નાયિકાઓની છે. અનુરાધા આ નવલકથાનું કેન્દ્રવર્તી પાત્ર છે અને પ્રથમ પ્રકરણના પ્રથમ પરિસંવાદથી જ એનો પ્રવેશ થાય છે. “અનુરાધા આવું લખવાની શી જરૂર હતી ? કોઈ વાંચેતો શું કહેશે ? આવી જાતીય વૃત્તિનું બે ફામ વર્ણન” એમ મનોમન બબડતા અનુરાધાના પતિ રસેશની ઉકિતથી નવલકથાનો આરંભ થાય છે. અનુરાધા લેખિકા છે. તેને “બંધન તૂટ્યાં” નવલકથા લખી છે જેમા પરપુરુષ પ્રત્યે આકર્ષાતી, વાસના અનુભવતી વિધવા નાયિકાનું વર્ણન કરેલ છે. રસેશને આ ગમતું નથી. તેના મનમા એવી શંકા છે કે કદાચ પર પુરુષને જોઈને અનુરાધાએ આવું અનુભવ્યું હશે, તો જ આવું લખાય આથી જ જ્યારે રસેશનો મિત્ર પ્રદીપ આવીને અનુરાધાની પ્રસંશા કરતા કહે છે કે “ ભાભીતો મહાન લેખિકા થવાના છે” તે રસેશ સહન કરી શકતો નથી. તે અનુરાધાને આવું ન લખવાની વણમાગી સલાહ આપે છે. રસેશની આવી સલાહથી અનુરાધાને ગૂંગળામણ થાય છે. લગ્ન પહેલા જ અનુરાધા હતી તે હવે માત્ર “અનુ” બની ગઈ છે, પતિની પાછળ પાછળ ચાલવા વાળી ! અનુરાધા લેખિકા હોવા છતાં તેને કોઈ સ્વતંત્રતા નથી. તે સાહિત્યિક કાર્યક્રમમાં જઈ શકતી નથી. કોઈ વિવેચકને મળવા રાત્રે ઘરે જઈ શકતી નથી. અન્ય પુરુષ પાસેથી પોતાની પ્રસંશા પણ સાંભળી શકતી નથી. એને લાગે છે કે અનુરાધા ગુપ્તાને જીવાડવામાં અનુરાધા ગુપ્તા સિવાય બીજા કોઈને પણ રસ નથી.

કોલેજ શિક્ષણ દરમિયાન જ્યારે અનુરાધાએ ગોવર્ધનરામે “કુમુદ” ને “સરસ્વતી ચંદ્ર” નવલકથાને અંતે વિધવા રાખી તે માટે આકરી ટીકા કરી ત્યારે પ્રોફેસરે એને કહેલું કે, “કુમુદતો ભગવી ચૂંદડીમાં સાઘવી તરીકે

જે વધારે શોભે ત્યારે અનુરાધા ચૂપ નથી રહી શકતી. તે પ્રોફેસરને જવાબ આપતા કહે છે “ સાહેબ ભગવી ચૂંદડીમાં શોભનારી કુમુદ માત્ર ચૌદ વર્ષની બાલિકા છે. એને ચાહનારો પુરુષ કુંવારો રહી શકતો નથી, તરત એની બહેનને પરણે છે. ભગવી ચૂંદડી માત્ર સ્ત્રીએ જ ઓઢવાની કે ? ” આ પ્રસંગ દ્વારા ભાવકને પ્રતિતિ થશે કે અનુરાધા યુવા વયથી જ એક જાગૃત છોકરી હતી કે જે સ્ત્રી પ્રત્યેના અન્યાયને સહન કરી શકતી નથી.

સમગ્ર નવલકથામાં નાની મોટી બત્રીસ પૂતળીઓ એટલે કે બત્રીસ નારી પાત્રો આલેખન પામ્યા છે. આ બધી સ્ત્રીઓ એક યા બીજી રીતે પુરુષો દ્વારા થતા અન્યાય, અત્યાચાર અને અવહેલનાનો ભોગ બનેલી છે. વિસ્તારથી આલેખાયેલ સ્ત્રી પાત્રોમાં મુખ્યપાત્ર અનુરાધા ઉપરાંત વિભાવરી, છાયા, વિનોદિની રેખા, વગેરે છે. આ નવલકથામાં માત્ર અનુરાધાની નહિ બલકે પુરુષોની સત્તા તલે પૂતળીની જેમ જીવાતું સમગ્ર નારી જીવન અને નારી દુર્દેશાનું સબળ પ્રતિનિધિત્વ કરતી નારીઓ આલેખન પામી છે.

અનુરાધાતો માત્ર નિમિત્ત છે, સુત્રધાર છે. અનુરાધા કરતા તો નવલકથામાં આલેખિત અન્ય સ્ત્રી પાત્રોની કથા ભાવકોને હચમચાવી નાખે તેવી છે. અનુરાધા કરતા વિભાવરીની વ્યથા વિશેષ હૃદય દ્રાવક છે. અનુરાધા સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધવામાં મુસ્કેલી અનુભવે છે, તો વિભાવરી ફિલ્મ નાટકને ક્ષેત્રે માત્ર સ્ત્રી હોવાના ગુના સબબ અવરોધ અનુભવે છે. વિભાવરી એના પતિ મયંક કરતા અભિનય કલામાં ચડિયાતી છે. પતિ મયંક, નારીને પોતાની પ્રગતિ માટેની નિસરણી બનાવે છે. મયંકના અન્ય સ્ત્રી સાથેના સંબંધોથી પરેશાન વિભાવરી “સદ્ગુણા સદન”ના શતાબ્દી પ્રસંગે ભજવાતા નાટકમાં કોઈ ભજવવા તત્પર ન થાય એવા મંથરાના પાત્રને ભજવવા તૈયાર થાય છે.

છાયા આર્થિક રીતે સ્વનિર્ભર છે છતાં, પરાશર સાથેનું તેનું દાંપત્યજીવન સુખી નથી. ઘરનું કામ ઉપરાંત ઓફિસનું કામ આમ બેવડું શ્રમ કરવા છતાં પરાશરને છાયાની પરવાહ નથી છાયા પરાશરના જાતિય આવેગ સામે પરાશર પતિ હોવા છતાં, જાણે બળાત્કારનો ભોગ બની રહી હોય એવી લાગણી અનુભવે છે. વિનોદિની અને “સદ્ગુણા સદન”ની કામવાળી બાઈની સમસ્યા સામ સામેની છે. વિનોદિની નિઃ સંતાન છે. માટે સમાજમાં તિરસ્કારનું પાત્ર બને છે. જ્યારે “સદ્ગુણા સદન”ની કામવાળી બાઈને ડોક્ટરે ના કહયું હોવા છતાં તેનો પતિ સાતમી-આઠમી સંતાનની માતા બનાવે છે. વિનોદિની માટે સંતાન પ્રાપ્તિએ સુખ, સદ્ભાગ્ય અને પ્રસન્ન દાંપત્ય જીવનનું પ્રતિક છે. જ્યારે ગંગા માટે સંતાન પ્રાપ્તિ તેનું દુર્ભાગ્ય અને મૃત્યુનું નિમિત્ત બને તેમ છે.

રેખા શહેરના જાણીતા ઉદ્યોગપતિ વિપુલની પત્ની છે. નવલકથાના પાંચમાં પ્રકરણમાં એની કરુણિકાનો લેખિકાએ ચિતાર આપ્યો છે. રેખા મધ્યમ વર્ગના કુટુંબમાં જન્મેલી છે. વિપુલના આલીશાન મકાનમાં તે માત્ર શોભાની ઠિંગલી છે. તેને ભૂખ લાગી હોય તોય ફિંગર સાચવવા ડાયટીંગ કરવાનું ક્ષયગ્રસ્ત માને મળવા ન જઈ શકે, કારણ કે કદાચ તેને ક્ષય થાય તો, એ વાત વિપુલને મંજૂર નથી. બડીઅમ્માએ બાળ વિધવા છે. શેઠના નોકરાણી સાથેના સંબંધો કે સજાતિય સંબંધોથી ઝૂરીને મરેલા સદ્ગુણા શેઠાણીના સ્મરણ રૂપે “સદ્ગુણા સદન” ઊભું છે. “સદ્ગુણા સદન”ની પ્રથમ મૂલાકાતે “આર્યનારી હિતવર્ધક મંડળ” નું પાટીયું. તેમાં “આર્યનારી” શબ્દ અને “સદ્ગુણા સદન” નો ઇતિહાસ પણ અનુરાધાને અકળાવી મૂકે છે.

“સદ્ગુણા સદન”ના શતાબ્દી પર્વ નિમિત્તે અનુરાધા દ્વારા લખાયેલ નાટક અને તેની ભજવણી પ્રસંગે સંપર્કમાં આવેલ દુર્ભાગી સ્ત્રીઓ અનુરાધા સાથે જોડાય છે. આર્યનારી હિતવર્ધક મંડળ, શાસ્ત્રીજી, અને રામાયણના વિષયને કેન્દ્ર બનાવીને ભજવાઈ રહેલ નાટક એમ કરી લેખિકાએ ધર્મસત્તા સામે પણ બંડ પોકારવાની હિંમત કરી છે. નવલકથાના આરંભથી “સદ્ગુણા સદન” ના શતાબ્દી વર્ષ સુધી આપણને નારી સંઘર્ષ જોવા મળે છે. પરંતુ મહત્વની વાત એ છે કે અન્ય નારી પરિપ્રેક્ષ્યથી લખાયેલ રચનામાં આપણને ગૃહસ્થજીવન પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા જોવા મળે છે પલાયણવૃત્તિ અનુભવાય છે. પરંતુ “બત્રીસ પૂતળીની વેદના” માંની એક પણ નાયિકાને પલાયણ થવું નથી. અને ગૃહસ્થ જીવન પણ ટકાવી રાખવું છે. જે આ કૃતિનું જમા પાસું છે.

“સદ્ગુણા સદન”ના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે ભજવાઈ રહેલ નાટકમાં રેખા, છાયા, વિનોદિની, વિભાવરી અનુક્રમે કેકેયી, સીતા, કૌશલ્યા અને મંથરાની ભૂમિકા ભજવે છે. સતત સમસ્યાને લઈને ચાલતી આ નવલકથા અને સતત સંઘર્ષનો સામનો કરી રહેલી આ સ્ત્રીઓમાં આ ક્ષણે ચૈતન્ય પ્રગટે છે. કેકેયી બનેલી રેખા પ્રવેશીને અનુરાધાએ લખેલા સંવાદને બદલે બીજો જ સંવાદ બોલે છે. “રામને ગાદી અને ભરતને વનવાસ” માગે છે. તે કહે છે કે, “ મંથરા, હું માગું છું, વનવાસ.... મને આ મહેલમાંથી મુક્ત કર મારા રૂપાળા દેહને દામ દઈ કોયલો કરી મૂક એના શિકાર માટે કોઈ પુરુષ એની પાછળ ન પડે .” સીતાનું પાત્ર ભજવતી છાયા પણ કહે છે, “ લક્ષ્મણ આઘો ખસી જા. તારી રેખા ઓળંગવાની મને ચિંતા નથી, કારણ કે મારો સુવર્ણ મૃગ હું જ મારવા જઈશ.... આવા સંવાદોથી પ્રેક્ષાગારમાં હાહાકાર થઈ જાય છે. શાસ્ત્રીજી અનુરાધાને નાટક બચાવી લેવા કહે છે. પરંતુ અનુરાધા રંગમંચ પર આવી ને નાટ્ય સમાપ્તિની ઘોષણા કરે છે. તે કહે છે “ હવે આ નાટક બંધ કરી અમને અમારી જાતને શોધવા દો, અમારી પ્રેમની સૃષ્ટિની ખોજ અમારે એક માનવી બનીને કરવી છે ; એક એવો માનવ જેના વિકાસની બધી દિશાઓ મોકળી છે, ન દેવી ન રાક્ષસી, અમને માત્ર સ્ત્રી રહેવા દો.”

આ રીતે જોતા આ રચના ખરા અર્થમાં નારી સંઘર્ષથી નારી ચેતના સુધી પહોંચે છે. હજી ઘણાં રહસ્યો “ બત્રીસ પૂતળીની વેદના”માંથી ઉકેલી શકાય છે. મારા પ્રયત્નમાં હજી ઘણું રહી જવા પામ્યું છે. છતાં એટલું ચોક્કસ છે કે નારી સમસ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલ “બત્રીસ પૂતળીની વેદના” એ ગુજારતી સાહિત્યમાં એક પરિપક્વ રચના તરીકે ઊભરી આવી છે.

ROLE OF GROOMERS IN IMPARTING VALUE BASED EDUCATION

- Prof. Hetal Shah

MCom, MPhil, NET, B.ed

Assistant Professor

Department of Commerce and Management

K.S.K.V Kachchh Univeristy Bhuj, Kachchh

Abstract

Knowledge is a light, a guide in learning the way that leads life from falsity to truth, from ignorance to wisdom, from mortality to immortality and for that reason values is to be attached with education and value education is to be nurtured in the child who is going to be the good character citizen of our country in future and work for society benefit with a feel that I am indebted to this society. The main groomers on whose shoulder the responsibility of nurturing value education lie are parents, teacher, educational institutions, curriculum, and society at large. In the last few decades it has been a matter of argument – Do we get good character individual? Does these individual work for society benefit or they are self-centered? Have these groomers been successful in nurturing value education, if yes, to what extent, and if no, then what are their limitations or drawbacks, and how it can be overcome?

➤ Introduction

Knowledge is light, the guide in learning the way that leads life from falsity to truth, from ignorance to wisdom, from mortality to immortality and for that reason it is value. Since the dawn of culture and civilization in India, education, whether it is primary or higher, has always been a source of gradually cultivating wisdom by acquiring which a human being gets fitness for facing with the challenges of different stages of life and for dedicating to the welfare of humanity.

Higher education in India has never been a synonym of information and techniques acquired from books. There is a radical difference between education with and it without values of Higher Education. A bank robber may be an educated person. He knows how to break password, use technology, computers etc and rob the bank, of course in spite of education he is driven away by some negative ideologies of the society. He uses his education for evil acts, and is known as robber in the society. But if he learns in his education the positive and negative values of his study, he may well understand the values of life, how they are important in living life and may have been able to disassociate himself from this evil act which are not the part of his way of life and may have been come out in the society as smart, intelligent, and caring individual who works for the wellbeing of society to whom he owes.

➤ Objective of the Study

To study the need and importance of value based education and what role different groomers can play in nurturing this value based education

➤ **Research Methodology**

This research is based more on observational method and uses discussion technique for generating more ideas during the research

➤ **History of the Study**

From the era of Ashram system, education has always been a combo of skills, knowledge and values. Values are altogether transferred with education, but its successfulness depends on how much the individual perceives values, understands it and follow the same throughout his or her life. Its degree of perceiving differs from individual to individual.

Whether we look into the past or present we will see that our society has been or is a mixture of self-centered people and people living for the wellness of the society. In the past, epic like Ramayana, Mahabharata are written which are full of two type of personalities at one side Yudhistir, Bheema, Arjun, Ram, Laxmanetc and on another side Ravan, Sakuni, Kansh, Duryodan etc., one living for wellness of society and second living for themselves.

If we move ahead in the history of India, in the ancient era Britishers ruled over India for 200 years and then we became free from its rule and got partition of India into India and Pakistan, these are all the examples of two types of people living in the society and in the world. Moving ahead let us have a look in to the business world, we are able to see cut throat competition between the members of the society as well as of the world. To some extent, all this is required for sustainable growth and development, but above the boundaries of business ethics, when people take evil or illegal steps for wining, it becomes an example of self-centered society. At present if we look into the political system of India, it is full of greediness, corruption, power greed, money greed, etc. There is also a group of people working for the benefit of society. As the people in the society or world are mixtures of both. This is to some extent due to the successfulness of our value based education system and is also the drawback of the same.

➤ **Need of Value based Education System**

An individual is judged by the actions he performs for his well-being, for the well beings of his fellow friends, family and society at large. If he performs actions for his own self it is a disguise. These disguise values may help him in getting temporary benefit in the society and in the state. He might get relative happiness from things like luxury goods, money, beautiful wife or handsome husband, power, selfish friends etc. But this happiness is for short term and sooner or later he will understand that he has lost the meaning of his life, and in the crowd of thousands, life full of luxury, he will feel isolated, incomplete and disappointed. He will always be in search of something and moving ahead and head will get nothing and will live his life in the sense of incompleteness.

Values in higher education makes the life of individual and his surrounding happy, live, meaningful and complete. Is there any meaning of getting educated, if an educated individual is still away from getting a real way of life and is not able to get redeem from the disastrous and

life killing ideologies. The motto of education is to make individual self-affirmative and not self-negative. Actually, education should be the process of removing self-negative ideologies and to be self-affirmative. Education makes the student understand that he is indebted towards the society, when he grows up. He is indebted to all those who have helped him in living a life of wise. His life is human only if he realizes to pay off the debt he owes from the society. Here his debts towards society include parents, teachers, sages etc. to whom he has to pay off in coming future. This true act done by him will announce him as a true individual working for the welfare of family and society.

➤ **True Role of Value Based Education**

In the Process of our journey from primary to higher education two sorts of major changes occur in our life – External or Bodily and Mental or being Self affirmative. External changes means bodily changes from outer look like getting degree, good job, car, bungalow etc., mental changes means to become self-affirmative. Here to be self-affirmative means to select a fair way to acquire external happiness and not to select a path of foul means for life luxuries and not to live in disguise.

There are two animals Lion and Wolf. Let us take them as metaphor. Lion is the one who learns the skill of life and spends his life accordingly. Wolf is the one who is cunning by nature and applies foul means to acquire wealth in his life. Here when lion and wolf comes in contact, lion is the one who fights with his ethics and suffers and gradually learns the skill of wolf after few years. Here the role of education is to impart such wisdom in the lion that he can spend his life smoothly without becoming wolf. Strong value based education should be nurtured in lion so that wolf should get influenced by the style of lion and try to live accordingly. Training should be given to a true individual in a way that in the fight of lion and wolf he should not start moving apart from his self-affirmation or become negative. He should be mature enough to stand and fight with his values.

The purpose of higher education is not to acquire skill of earning more and more money and higher posts in the system but to cultivate in a discipline of values for excellence and wisdom, so that one can get fitness to serve the society, and the nation, in a better way to promote the cause of humanity in him, and in the society as well. Now, the time is mature enough to good bye the corporate ideology for which any means that enhance capital is good. Money is value only when it is earned through honest and proper labour and distributed in proportion. One can realize money as value only through higher education. It earned by wrong means is thievery, the way of a rogue. Without realizing the values of and in higher education one cannot lead a meaningfully satisfied educated life.

➤ **Role of Groomers in imparting Value Based Education**

Different groomers groom the child according to their knowledge and belief. First of all the most important thing is that - the objective of all the groomers should be one - that is to produce a self-affirmative individual moving towards spiritualism. Let us in detail discuss the role of different groomers:

- **Role of Teachers and Educational Institution:**

In grooming a child the most important role is to be played by the teachers' fraternity and educational institution. They have endless duties and responsibilities:-

- **Teacher should be Self-Affirmative by Nature**

A teacher is a person who molds the child and shapes him. He is the one who influences the child the most. It is the basic necessity that the teacher fraternity who has been given such an important task of molding the future of India by imparting values should himself be self-affirmative by nature and be able to remain stable in different situation of life. He should be the follower of ethics and should be able to live with his ethics during worst situation of life. He himself should live a happy and spiritual life with wisdom. His life motto should be serving the society to whom he owes. His behavior should be the reflection of values, which the child will observe continuously and then shadow the same.

- **Teacher should have thrust for knowledge**

Good teachers understand the worries, goals, ability and boundaries of teaching. At one end they should develop their knowledge quality and reengineer educational excellence from time to time to enrich and sustain of quality in education. Quality teachers should educate quality education from all façades.

- **To Act as their real parents**

Apart from imparting education, the teachers should treat their students with affection on a par with their own children to help them grow into integrated personalities of nation building. A feeling of love and being loved by others, keeping in mind that a human being is a social animal, keeps a person going at the workplace. A person wants to be loved and respected to boost his ego. He does not want to be a mere "face in the crowd". He wants to be tall and tower among the crew by achieving excellence in his work and other fields too. This is all done through true love and affection from parents known as teachers.

- **To Pour Right Attitude**

Attitude has two sides in it - one positive and another negative. One's attitude plays a very important role in the living style of individual. Teacher himself should remain highly positive towards new ideas, act, creative thoughts, etc. He should not be pessimistic but should always remain optimistic by thoughts. Again the attitude of teacher should be as a committed individual who puts his heart and soul into the work he does. He should pour this right attitude in students too by making students play different activities in classroom. He should inculcate the practice of crafting innovative and creative thoughts in students mind which are essential for individual, society and nation development. He should provide a friendly atmosphere that minimizes conflicts and rigidities in classroom.

- **To provide atmosphere of Interaction**

Students should not only exhibit their talents and skills as young managers in resolving financial challenges, decision making and innovative thoughts with creativity in promoting a product or

service in the realistic employment approach, but interact with each other. Industry-institute, society-institute, government-institute, and media- institute interactions are providing best ways to mingle one another and sharing views towards nation development. Students should be provided such opportunities during their educational period by teachers and educational institutions. They should be taught to respect thoughts of their fellow intern or friend during interactions.

- **To Provide Motivation**

Students should get motivated towards their deeds in their educational career. Motivation is the stepping stone of character building. Self-motivation in any work makes the task ease and one can reach the targeted goals by crushing obstructions. Educational institutions must cultivate the practice of conducting motivational classes to the students on regular schedules. Teachers should enhance the thrust of motivation in doings and deeds of students in all spheres. Whenever the student tries some good act or social act he should be motivated by their teachers and Educational Institute.

- **To train them for unexpected Challenges**

Students' beliefs about their ability to learn are shaped by messages and experiences at home, at school, and in the larger society. Low expectations can be unknowingly communicated by parents and teachers, and through school practices such as following curriculum that is not challenging. Students should take up unexpected challenges in the career and work for innovations and development of the nation. They should think globally and act locally since the future of the country entrusted in their hands. They should get trained from teachers for facing challenges from all fronts. Few classroom exercises should be framed in such a manner that they get molded for unexpected challenges.

- **To develop LSRW skills**

There are four basic skills – listening, speaking, reading, and writing. Effective LSRW skills are essential for good communication. Usually an interpreter has to emphasize on speaking skill, whereas a translator's strength is writing skill. Spontaneous translation at international meets where different languages have equal status calls for good listening and speaking skills. Students should enrich these skills at educational institutions and make use in real life as and when necessary.

- **To Promote Extra-curricular activities**

According to a recent study, students involved in extra-curricular activities are more likely to become leaders and good team players, while being outspoken. Co-curricular activities surely help students discover their hidden talent. Most students are good at multi-tasking in an informal way, but find it scary when they are actually on the job. It goes without saying that college life is full of exciting and mesmerizing experiences. Out-of-class activities surely spur growth and personal development.

College is definitely the right place to sharpen skills in countless activities, such as sports, music, drama and debates. Being a dynamic member of an NGO or a theatre group only adds to reputation. Whatever one chooses, it should be something he or she is passionate about in order to excel. Learning to stick to an activity is equally important. Whenever a person is bored or tensed in his life of race this will help him in relaxing and being tension free. A perfect blend of extra-curricular activities, academics and social life should be considered by all students alike. Here the teachers and educational institutions should plan and promote such extra-curricular activities for his overall growth and development.

- **To promote Girls' Education**

A true teacher is the one who has no gender bias in himself and strictly believes and promotes girls' education at schooling, bachelor and master level. He should guide boys in a manner that they don't believe in gender bias and respect girls and promote girls' education.

- **To adopt teaching Technology**

There is a paradigm shift in teaching-learning process from conventional teacher centric to student centric approach. Teachers expose to feasible technological options and the appropriate pedagogical strategies for gainful adoption of digital technologies for teaching-learning processes. Faculty members should accept this change to improve learner performance and satisfaction. Therefore, adoption of teaching technology is the right direction in this information age. Education through Information and Communication Technology (ICT) is also the national priority to increase access and equity especially in higher education. ICT is just a tool of teaching learning process. By using this aid teachers get equip with latest updates and changing tendencies in their respective field and blend with spiritual touch certainly prudential for building right citizens.

- **To nurture him as a true student**

A real individual is a one who is the follower of truth and is practicing the truth in all the situations of life. He should stand with truth and use it for the good of the society. The hallmark of true student is selflessness, absence of egoism and love for all. A true student should radiate light all around. A teacher should explain the importance of becoming a true student and how to live a life whose base is truth. A student should be explained the difference between the bliss derived from vidya (education) and the pleasures availed from vishaya (wordly objects). The aim of the teacher should be to make students masters of their senses and not its servants. Student should be explained that he might be a renowned scientist, may explore many things, may derive new theories, but should always know what he accomplished as a human being. Without the cultivation of human values, all explorations and speculations are of no use.

➤ **Role of Parents**

Parents are the main base in nurturing a child. First and former expectation from parent is they should be self-affirmative, ethical, loving by nature and positive towards different moves and situation of life. They should focus strongly on their child value education and should take

keen interest in it. If the child will not learn two theories of math or science will not make his life ruined, but if will not absorb human values in childhood, his life will remain meaningless during different stages of life. He will lose his true charm of life and will only run after materialistic things, and go far and far from true wisdom and beauty of life.

➤ **Changing Role of Curriculum**

At present our curriculum carry major limitations. Economics states that “Human Wants are unlimited and means to satisfy this wants are limited.” This gives a feel of dissatisfaction, scarcity, greediness, etc. One major change expected in curriculum is students should be taught that “Human wants are limited and means to satisfy these wants are enough”. This will change their psychological thinking from base. Their greed towards materialistic things will not grow only. In spite of running after materialistic things or relative happiness they will move in search for real happiness (internal bliss, spiritual). They should be taught from childhood that materialistic happiness is for short term and real happiness is immortal. Syllabus should carry more topics of value education. Exercises should be framed in different subjects, promoting unity, love for all, feeling of group development, and growth of all.

➤ **Changing Role of Competition**

Whenever we think of competition it means somebody is winning and somebody is losing. The word loser itself hurts anybody from heart and may he come up in future with wrong means for wining. Wining should not be relative it should be absolute. Here we are not against competition but it should not be with other human being but with me. I should compete with myself and should try to improve myself more and more. Our wining should not make somebody lose their self-confidence. This new definition of competition should be taught in the classroom and chapters based on it should be framed and included in the syllabus.

➤ **Role of Government**

It is the prime responsibility of the government to enforce policies towards ethical education in higher education. Education policy in the light of value-based education should be enforced in the nation. It is quite evident that most of the advanced countries are following world class standards in providing quality education. In India, the value system in higher education is not so satisfactory. All barriers in value-based higher education should be eliminated on war foot measures. Imparting higher value based education, focusing innovative and creative skills is immediate concern for government in the era of globalization.

CONCLUSION

Teachers are builders of the nation. Students are icons of the future. Educational institutions are sacred places. Students cherish their career in the wake of moral values with spiritual blend, innovative and creative talents and skills at the educational institutions along with emphasis on extra-curricular activities which are very essential for a person's physical and psychological growth and development. Girl child education is inevitable in countries like India since it cope the family, society and nation at large for generations together. Teachers and governments, parents should feel responsible towards making the right leaders for tomorrow.

Above all the role of different groomers is inescapable in imparting value-based education at large to make superior human capital.

References:

- <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20140108165233225>
- http://www.irdindia.in/journal_ijrdmr/pdf/vol2_iss3/5.pdf
- <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0305763910170307>
- <http://hechingerreport.org/value-really-means-higher-education/>
- <http://www.confabjournals.com/confabjournals/images/632013949362.pdf>
- <http://ezinearticles.com/?Challenges-in-Introducing-Value-Education-at-Higher-Education-in-India&id=4481257>

રામાયણ સંદર્ભમાં રઘુવંશમાં આવતી અંતઃ કથાઓનું તેના મૂળસ્ત્રોત સાથે તુલનાત્મક અધ્યયન

- Makwana Bharati Praveenbhai
M.A., M.Phil(Sanskrit)

કોઈ પણ સંસ્કૃતિની ભવ્યતા તેના સાહિત્યક વારસા દ્વારા અભિવ્યક્ત થતી હોય છે. જેટલો સાહિત્યક વારસો વિશાળ અને સારગર્ભિત તેટલી તે સંસ્કૃતિ દિવ્ય અને દૈદિત્યમાન હોય છે. આજે એવી કેટલીય સંસ્કૃતિ તેના સાહિત્યક વારસા સાથે કાળના પેટાળમાં દફન થઈ થઈ જ્યારે કેટલીક તેના અધઃપતનના આરે આવીને ઉભી છે. પરંતુ એક એવી સંસ્કૃતિ જે પૃથ્વીના ઉત્પત્તિકાળથી આજ સુધી અડીખમ ઉભી છે આ સંસ્કૃતિની સ્થિરતા પાછળનું જો કોઈ એક કારણ હોય તો તેનો ઉન્નત સાહિત્યક વારસો છે. ભારતીય સાહિત્ય તેના વૈચારિક સૂક્ષ્મતા અને અભિવ્યક્તિની સરળતાને કારણે આજે પણ લોકહૃદય માં વસેલું જણાય છે.

આ સાહિત્યનો એક ઉજાગૃત અભિગમ એટલે તેમાં ખૂબજ સાવધાની અને વિષયાનુગત ગૂંથવામાં આવેલી અંતઃકથાઓ પ્રાચિન સાહિત્યમાં અંતઃ કથાઓનો નામોલ્લેખ પણ જોવા મળતો નથી. આ અન્તઃ કથાઓ કહીએ તો આધુનિક યુગનું પ્રદાન છે. કવિઓ અને આચાર્યોએ કથાનું વિવેચન કરતા મૂળકથાની સાથે અનેક પ્રસંગિક તેમજ અવાન્તર કથાઓને પણ પ્રયોજવામાં આવે છે. આ પ્રાસંગિક કે અવાંતર કથાઓથી જ અંતઃકથાઓના સ્વરૂપનું સર્જન થયું. એકજ વાતને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે રજૂ કરવા પાછળ કોઈ પણ સાહિત્યકારના મુખ્ય બે ઉદ્દેશ્ય હોય છે એક પાંડિત્ય પ્રદર્શન બીજું વિષયવસ્તુની સરળતા. પરંતુ અંતઃકથાઓનાં પ્રયોગમાં આ બંને ઉદ્દેશ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે. કેમ કે જ્યારે કોઈ પ્રસંગ સાથે અંતઃકથા આવે છે ત્યારે ત્યા પ્રસંગતો સ્પષ્ટ થાય છે સાથો સાથ સાહિત્યકારની અભિવ્યક્તિ પણ ભાવકોને સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સમજાય જાય છે આમ અન્તઃ કથાઓનું એક આગવું જ મહત્વ છે.

કાલિદાસના સાહિત્યનાં અંતઃકથાઓનું પ્રયોજન

કવિ દ્વારા કરવામાં આવેલું કથાવસ્તુનું આયોજન બદ્ધ ગઠન તે કાવ્યને રમણીય અને આસ્વાદક બનાવે છે. મહાકવિ કાલિદાસે પણ પોતાના કાવ્યને લોકરજક અને ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ બનાવવા માટે વિવિધ પ્રકારની કથાઓ અને ઉપકથાઓનો પ્રયોગ કરેલો જણાય છે અન્તઃકથાઓ લાઘવમાં સંસ્કૃતિ અને પ્રાચીન આદર્શોની પરમ્પરાને ગ્રહણ કરી કાવ્યને સ્લાઘનીય બનાવે છે. કાલિદાસની કૃતિઓમાં પણ આ ઉદ્દેશ્ય સંપૂર્ણ રીતે સાર્થક થતું જણાય છે અંતઃકથાઓ ન વધુ રોચક બનાવવાની કળામાં કાલિદાસે મહારત મેળવેલી જણાય છે. કાલિદાસના કાવ્યમાં આવતી અંતઃકથાઓ દ્વારા ભારતીય નીતિ, ધર્મ, કર્તવ્ય અને ઉચ્ચ આદર્શોની અભિવ્યક્તિ સોદેશ્ય રજૂ થતી જણાય છે.

રામાયણનાં સંદર્ભમાં રઘુવંશમાં આવતી અન્તઃકથાઓ

કથાનક વિસ્તૃત હોવાની કારણે રઘુવંશ મહાકાવ્યની કાવ્યધારામાં અનેક અન્તઃકથાઓ વહેતી જણાય છે જ્યાં અંતઃકથા ગૂંકન-કળા રઘુવંશને લોકભોગ્ય બનાવે છે. રઘુવંશમાં કુલ ૭૧ અંતઃકથાઓ તારવી શકાય છે પણ એમ કહી શકાય કે રઘુવંશમાં પ્રયુક્ત મોટા ભાગની અન્તઃકથાઓ વાલ્મીકિ રામાયનમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલી છે કાલિદાસે કથાવસ્તુની સાર્થકતા માટે આ અંતઃકથાઓનું તેના મૂળસ્ત્રોત કરતા થોડા ફેરફારો કરેલા જણાય છે. આપણા સાહિત્યકારોની આ જ વિશિષ્ટતા છે કે તે હંમેશા મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલા વિષયવસ્તુનું સતત પરીમાર્જન કરી તેને પરીષ્કૃત બનાવતા હોય છે. જેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગાથાઓ ને વિકસાવીને તેના કથાવસ્તુ અને નિમ્નપાત્રોને લોકો સમક્ષ આદર્શ સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવાનો રહેલો છે. જે પદ્ધતિ કાલિદાસ પણ અપનાવતા જણાય છે. રઘુવંશમાં આવતી અંતઃકથાઓ જેનો મૂળસ્ત્રોત રામાયણ છે એવી લગભગ ૨૫ જેટલી જણાય છે જે અંતઃકથાઓ મુખ્યત્વે નીચે મુજબની છે.

૧. ચન્દ્રમાની ઉત્પત્તિ કથા
૨. સ્કન્દ અને અસુરોની યુદ્ધ કથા
૩. સાગરપુત્રોને કપિલમુનિના શાપની કથા
૪. સમુદ્રમંથન કથા
૫. ગંગાવતારની કથા
૬. કાર્તવીર્ય દ્વારા રાવણને બંદી બનાવવાની કથા
૭. અગસ્ત્ય દ્વારા સમુદ્રથાનની કથા
૮. શ્રવણકુમારની કથા
૯. રાવણ દ્વારા શિવજીની કમળપૂજાની કથા
૧૦. નલકુબેર દ્વારા રાવણને શાપની કથા
૧૧. તાડકાને શાપની કથા
૧૨. ઈન્દ્ર-અહલ્યા જારની કથા
૧૩. સીતાની ઉત્પત્તિ કથા
૧૪. નિમિવંશની કથા
૧૫. વિષ્ણુ દ્વારા ધનુષ-સાર કથા
૧૬. કૈકયી દ્વારા અસુર સંગ્રામમાં વર પ્રાપ્તિ કથા
૧૭. જયન્ત-સીતા કથા
૧૮. વિરાધ વધ કથા
૧૯. કબન્ધાસુર વધ કથા
૨૦. સાતકર્ણી ઋષિ કથા
૨૧. સુતિક્ષ્ણ મુનિ કથા
૨૨. અનસુયા-ગંગા કથા
૨૩. વાલ્મીકિ કથા
૨૪. શમ્બુક વધ કથા
૨૫. અનસ્ત્ય દ્વારા રામને આત્મુષણ પ્રદાન કથા

આમ જોઈએ તો રઘુવંશનું કથાવસ્તુનો મૂળસ્ત્રોત જ રામાયણ કહી શકાય જેના લીધે જ આ બન્ને માં રહેલી અંતઃ કથાઓમાં સામાન્ય લક્ષણો સમાન જણાય છે. રઘુવંશના ઓગણીસ સર્ગોને શ્રી ચન્દ્રબલી પાંડેય ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરે છેⁱ (૧) રઘુખંડ (૨) રામખંડ (૩) ખિલખંડ જેમા રામખંડમાં સૌથી વધારે અંતઃ કથાઓ આવેલી જણાય છે.

અંતઃકથાઓનું મૂળસ્ત્રોત સાથે તુલનાત્મક અધ્યયન.

વાલ્મીકિ રામાયણ વર્તમાન સમયમાં સાત કાંડો માં વિભક્ત જોવા મળે છે. જેમાંથી પ્રથમ અને સપ્તમ કાંડ માં સૌથી વધુ કથાઓ આવેલી જણાય છે. જેને કારણે જ વિદ્વાનો આ બન્ને કાંડને ખિલકાંડ માને છે. જેમાંની કેટલીક કથાઓતો વૈદિકકાળથી પરંપરાગત રીતે ચાલી આવે છે જેમ કે ઈન્દ્ર-અહલ્યા કથા , વામનાવતાર કથા વગેરે લઈ શકાય, પરંતુ કેટલીક કથાઓતો એવી છે જેના મૂળસ્ત્રોત મળતા જ નથી જે કથાઓનું ઉદ્ગમસ્થાન જ રામાયણ બની રહે છે, જેમ કે કાર્તિકેય ઉત્પત્તિ કથા, ગંગાવતરણ કથા, હનુમાન-સુગ્રીવ કથા વગેરે. ડૉ. ધર્મેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રી પોતા ના શોધ-પ્રબન્ધમાં આ કથાઓનું તેના મૂળસ્ત્રોતને લઈને વિસ્તૃત ચર્ચા કરે છેⁱⁱ અહીં આપણે રઘુવંશમાં આવતી અંતઃ કથાઓનું તેના મૂળસ્ત્રોત રામાયણ સાથે તુલનાત્મક અધ્યયન કરીશું જેમાની કેટલીક મુખ્ય કથાઓ જેમાં રસપ્રદ અને નોંધનીય પરિવર્તન દેખાય છે. તેની ચર્ચા અહીં મુખ્યત્વે કરીશું. અહીં આ અધ્યયનને મુખ્ય બે રીતે વિભાજિત કરી શકાય.

- (૧) મૂળસ્ત્રોત કરતા અંતઃકથાઓનો થયેલો વિકાસ
- (૨) મૂળસ્ત્રોત કરતા અંતઃકથાઓનો થયેલો ક્ષય

કોઈપણ સાહિત્યકાર માટે તેની કૃતિનું કથાનક ખુબજ અગત્ય ધરાવે છે. તે પોતાના કથાનકને વધુમાં વધુ રસપ્રદ અને અર્થબોધક બનાવવા માટે અંતઃકથાઓ જે પરંપરામાં ક્યાંક સચવાયેલી હોય છે તેનો આધાર લે છે. પરંતુ ભારતીય સાહિત્યકારની પ્રણાલી વિશેષ છે તે ઉત્કર્ષમાં માને છે તેથી જ તે મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલી અંતઃકથાઓને મઠારી ને અર્થસારાત્મક બને તેવી રીતે પ્રયોજે જે બાબત અહીં રઘુવંશમાં પણ નોંધનીય બને છે. કાલિદાસ રામાયણમાં રહેલી અંતઃકથાઓને પોતાની કાવ્ય પ્રતિભાને આધારે તેને પરિષ્કૃત કરી રઘુવંશમાં રજૂ કરે છે. આપણે અહીં કેટલીક કથાઓ જેમાં રોચક અને શાસ્ત્રીય પરીવર્તન જોવા મળે છે તેની ચર્ચા કરીશું.

સમુદ્ર મંથન કથા

તતસ્તેષાં નરવ્યાઘ્ર બુદ્ધિરાસીન્મહાત્મનામ્ ।

અમરા વિજરાશ્વૈવ કથં સ્યામો નિરામયાઃ ।।ⁱⁱⁱ

સમુદ્રમંથન કથા મૂળસ્ત્રોત રામાયણ માં એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્યને લઈને વર્ણવવામાં આવેલી છે જેમા દૈત્યો અને દેવતાઓના અજર-અમર થવાની મહત્વકાંક્ષાને લઈને પ્રયોજવામાં આવી છે જ્યારે આ જ કથામાં રહેલા વર્ણનોને કવિકાલિદાસે રઘુવંશની કથાવસ્તુને ચમત્કારિક તેમજ પ્રભાવપૂર્ણ બનાવવા માટે પ્રસંગોપાત રજૂ કરતા જણાય છે ખાસ કરીને રઘુવંશના પ્રસંગોને તેના પૌરાણિક સંદર્ભ સાથે ચોટદાર રીતે રજૂ કરવા માટે સમુદ્રમંથન કથાનો આશ્રય લેતા જણાય છે.

અવાકિરન્વયોવૃદ્ધાસ્તં લાજૈ પૌરાયોષિતઃ ।

પૃષ્ઠતર્મન્દરોદ્ ધૂતૈઃ ક્ષીરોર્મય ઇવાચ્યુતમ્ ।।^{iv}

તસ્માત્સમુદ્રાદિવ મથ્યમાનાદદ્રુવતન ત્રાત્સહસોન્મમજ્જ ।

લક્ષ્યમેવ સાધ્ય સુરરાજ વૃક્ષઃ કલયાં પુરસ્કૃત્ય ભુજઙ્ગરાજ ।।^v

રઘુવંશના ઉપરોક્ત બન્ને શ્લોકોમાં સમુદ્રમંથન કથાનું વિકસિત તેમજ કાવ્યાત્મક સ્વરૂપ જોવા મળે છે. સમુદ્રમંથન સમયે ઉછળતી મોજાઓથી વિષ્ણુ ભગવાનનું ભીજવવું, મગર વગેરેનું ગભરાઈ જવું, કન્યાને લઈને નાગરાજ મુકુન્દનું પ્રકટીકરણ, લક્ષ્મીનું કલ્પવૃક્ષ સાથેની સરખામણી વગેરે બાબતો કાલિદાસે પ્રસંગોપાત વૈવિધ્ય સભર રીતે રજૂ કરતા જણાય છે આમ અહીં અંતઃકથાનું વિકસિત અને પ્રાસંગિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે

ગંગાવતરણ કથા

ગંગાવતરણ કથાનું વર્ણન કાલિદાસ રઘુવંશમાં મુખ્યત્વે બે જગ્યાએ ઉલ્લેખ કરતા જણાય છે.

સ સેનાં મહર્તીં કર્ષન પૂર્વસાગરગામિનીમ્ ।

બભૌ હરજટાભ્રષ્ટાં ગઙ્ગમિવ ભગીરથ ।।^{vi}

તસ્યૈધહતી મૂર્ધ્નિ નિયતન્તી વ્યરોચત ।

સશબ્દમભિષેકશ્રીગઙ્ગેવ ત્રિપુરદ્વિષઃ ।।^{vii}

જેમા કવિ મુખ્યત્વે બે પ્રસંગો પ્રયોજે છે. જેમા રઘુની સેનાને ભગીરથ દ્વારા શિવની જટામાંથી પ્રગટ થયેલી ગંગાને પૂર્વસાગર તરફ દોરી જવું અને અતિથિ રાજાના મસ્તક પર કરવામાં આવતો જળાભિષેકને શિવજીના મસ્તક માંથી વહેતી ગંગા નદીની ધારાના નાદ સાથે સરખાવામાં આવ્યો છે આ કથા રામાયણમાં ખુબ વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવાયેલ છે જેનો ઉલ્લેખ માત્ર કાલિદાસ કરતા જણાય છે ગંગાનું પૂર્વદિશા તરફ ગમન અને શંકરની જટામાંથી ગંગાનું સપ્તધારામાં થયેલું વિભાજન એ રામાયણમાં જોવા મળે છે^{viii} પરંતુ અહીં પણ કાલિદાસ ઉપમાર્થે રામાયણની અંતઃકથાનું વિષય વસ્તુ પ્રયોજતા જણાય છે રઘુની સેનાનું પૂર્વ દિશા તરફ ગમન અને અતિથિ રાજાનો જળાભિષેક

પ્રસંગને યથાકથિત સ્વરૂપે પ્રયોજવા તે મૂળસ્ત્રોતનો આધાર લે છે અહીં આવતી અંતઃકથા તેના મૂળસ્ત્રોત કરતા ક્ષય પામતી અને પ્રસંગિક જણાય છે.

શ્રવણકુમાર ની કથા

આ કથામા કવિ કાલિદાસ તેના મૂળસ્ત્રોત રામાયણ કરતા વધુ બોદ્ધિક તેમજ ગર્ભિતાર્થક સ્વરૂપે પ્રયોજતા જણાય છે અહીં મુખ્ય બે બાબત નોંધનીય છે

(૧) દશરથનું બ્રહ્મહત્યાના પાતકમાંથી બચાવ

(૨) શ્રવણકુમારનો કુળોલ્લેખની સ્પષ્ટતા

રઘુવંશમાં આવતી શ્રવણકુમારની અંતઃકથામાં આ બન્ને બાબતનો ઉલ્લેખ જણાય છે. પરંતુ તેની સ્પષ્ટતા તેના મૂળસ્ત્રોત કરતા થોડી ભિન્ન રીતે જણાય છે.

तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्वलद्धिरात्मानमक्षरपदैः कथयाम्बभूव ।।^{ix}

જેમા શ્રવણકુમાર પોતાને દ્વિજથી ભિન્ન તપસ્વી પુત્ર જણાવે છે અહીં શ્રવણકુમાર સ્પષ્ટ રીતે પિતા વૈશ્ય અને માતા શુદ્રની ‘કરણ’સંતાન તરીકેનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. પરંતુ કવિ આજ વાત જે રામાયણમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવાય છે તેને પરીષ્કૃત સ્વરૂપ આપી તપસ્વીપુત્ર તરીકે રજુ કરે છે જે રામાયણમા સ્પષ્ટ સ્વરૂપે જણાવામાં આવેલી છે.

शुद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिपः ।^x

અહીં શ્રવણકુમાર પોતાની ઓળખ સ્પષ્ટ રીતે આપતા જણાય છે જે રઘુવંશમાં નથી તેમ છતાં રઘુવંશમાં જે ઉદ્દેશ્ય રામાયણમાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે સાર્થક થતો જણાય છે તે જ રઘુવંશમાં ગર્ભિતાર્થે દર્શાવેલ છે તે એટલે દશરથનું બૃહમ્ હત્યામાંથી મુક્તિ. આમ અહીં કાલિદાસ અંતઃકથાને વિકસિત તેમજ ગર્ભિતાર્થે સૂચન કરતા જણાય છે.

તાડકાને શાપની કથા

આ અંતઃકથાનો ઉલ્લેખ માત્ર રઘુવંશમાં જોવા મળે છે પરંતુ રસપ્રદ વાત એ છે કે આ ઉલ્લેખના સમાધાન માટે તેનો મૂળસ્ત્રોત રામાયણ તરફ જોવું અનિવાર્ય બની જાય છે.

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते ।

कौशिकाद्धिदितशापया पथि ।।^{xi}

અહીં સુકેતુ કન્યા તાડકાના શાપનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ સુકેતુ કન્યા તાડકાને આ શાપ કોના દ્વારા આપવામાં આવેલો તે જાણવા મૂળસ્ત્રોતનો આધાર ગ્રહણ કરવો અનિવાર્ય બને છે.

अगस्त्यः परमार्षस्ताटकामपि शप्तमान् ।

पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना ।।^{xii}

पुर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ।

अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महतयः ।।^{xiii}

રામાયણના આ ઉલ્લેખમાં રઘુવંશમાં ઉદભવતા પ્રશ્નોનું સમાધાન સ્પષ્ટ રીતે મળી જાય છે જેમા તાટકાએ સુકેતુ નામના પ્રસિદ્ધ યક્ષ કન્યા હતી તેમજ તેને જે શાપ હતો તે અગસ્ત્યમુનિએ આપુલો હતો આમ અહી કાલિદાસ મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલી કથાવસ્તુનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરી ભાવકના મનમાં કુતૂહલ જન્માવવા માંગતા હોય તેમ લાગે છે ટૂંકમા કવિ તેના મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલી અંતઃકથાનો ક્ષય કરી નાટ્યાત્મક ચમત્કાર રજૂ કરવા માંગે છે.

નળકૂબેર દ્વારા રાવણને આપવામાં આવેલા શાપની કથા

भोक्ष्यध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।

शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ।।^{xiv}

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં કાલિદાસ નલકૂબેર દ્વારા રાવણને જે શાપ મળેલો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ અહી નોંધનીય એ છે કે આ કથાવસ્તુના મૂળસ્ત્રોત રામાયણમાં બે અલગ-અલગ જગ્યાએ બે અલગ-અલગ વ્યક્તિવિશેષ દ્વારા આ શાપને આપવામાં આવેલો છે પરંતુ કાલિદાસે માત્ર નલકૂબેરનો જ ઉલ્લેખ કરેલ જણાય છે તેનું મુખ્ય કારણ જે કથાવસ્તુનો તંતુ એટલે કે પુષ્પક વિમાન જેને રાવણે કૂબેર આગળથી બળજબરીથી પડાવી લીધું હતું તે કથાતંતુ ને જાણવા માટે કવિ કુબેરના પુત્ર નળકૂબેરના જ શાપનો ઉલ્લેખ કરે છે.

यदा हयकामां कामाती धर्षयिष्यति योषितम् ।

मूर्धातु सप्तधा तस्य शकलभविता तदा ।।^{xv}

પરંતુ પર આ ઉપરાંત રામાયણમાં આ જ પ્રકારનો શાપ બ્રહ્મા દ્વારા આપવામાં આવેલાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारी गमिष्यसि ।

तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ।।^{xvi}

અહી નોંધનીય એ છે કે નળકૂબેર રંભા અને બૃહ-પુંજિકસ્થલા આ રીતે પ્રસંગો જોડાયેલ છે. અહી રઘુવંશમાં નળકૂબેરના શાપની કથાનો માત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ વિચારણીય એ છે કે એક વાર બ્રહ્મા દ્વારા યુદ્ધકાંડ માં રાવણને આ જ પ્રકારનો શાપ મળી ગયો હોવા છતાં આ પ્રકારના શાપની કથા ફરી ઉત્તરકાંડમાં કેમ આવી ? હા ! કદાચ કથાતંતુને જાળવવા કાલિદાસે આ ઉત્તરકાંડ જે પ્રક્ષિપ્ત પણ મનાય છે તેમાંથી આ નળકૂબેરની કથા લીધી હશે તે પરથી એ પણ તારવી શકાય છે રામાયણના બે કહેવાતા પ્રક્ષિપ્ત કાંડો, બાળકાંડ અને ઉત્તરકાંડ તે સમયે લોકહૃદયમાં સ્થાન પામી ગયા હશે.

શાતકર્ણ ઋષિની કથા

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पश्चप्सरो नाम विहारवारि ।

अभाति पर्यन्तवन विद्रन्भेधान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ।।

पुरा स दुभाङ्कुरमात्रवृतिश्चरन्मृगैः सार्धमृषિर्मધोना ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः पश्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ।।^{xvii}

અહી રઘુવંશમાં ઈન્દ્ર દ્વારા શાતકર્ણ ઋષિના તપોભંગની કથાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આ કથાનો મૂળસ્ત્રોત રામાયણમાં વિસ્તારથી મળે છે. અહી કાલિદાસ મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલી કથાવસ્તુમાં થોડો ફેરફાર કરતા જણાય છે.

इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ।

निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना ।।

ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ।

अब्रवन वचनं सर्वे परस्परसमागताः ।।

અહીં રઘુવંશ અને તેના મૂળસ્ત્રોતનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરીશું તો જણાશે કે રઘુવંશમાં આ કથામાં કાલિદાસ મુનિનું નામ શાતકર્ણિ જણાવે છે તેમજ કાલિદાસ શાતકર્ણિનો તપોભંગનું ષડયંત્ર ઈન્દ્ર દ્વારા પાંચ અપ્સરાઓ મોકલી ને કરતા જણાવાયુ છે જ્યારે આ કથાના મૂળસ્ત્રોત રામાયણમાં અરણ્યકાંડમાં નિરૂપાયેલી કથામાં મુનિનું નામ માંડ કર્ણિ દર્શાવવામાં આવેલું છે જ્યારે ષડયંત્રની રચનામાં ઈન્દ્રનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કરતા અગ્નિ વગેરે બધા દેવતાઓ એવું જણાવવામાં આવે છે આમ કવિ થોડા ચમત્કારિક ફેરફાર સાથે કથાવસ્તુને તેની રચનામાં સ્થાન આપતા જણાય છે હવે આ ફેરફાર કવિએ કયા આધારે કર્યા હશે તે વિચારણીય છે એવું પણ બધી શકે કે કાલિદાસે જે મૂળસ્ત્રોત એટલે કે રામાયણનો ઉપયોગ કર્યો હશે તેના આ જ પ્રકારની કથા હોય તેમજ એવું પણ બની શકે કે લોક વાયકામાં કાલિદાસે રજૂ કરેલા ફેરફાર વાળી જ કથા પ્રચલિત હોય. આ માત્ર કલ્પના કરી શકાય બાકી મૂળગ્રંથકારોને શું અભિપ્રેત હશે આ ફેરફારો પાછળ તે સંશોધનનો વિષય બની રહે.

અનસૂયા દ્વારા ગંગા-પ્રવાહની કથા

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोदधृतहेमपद्माम् ।

प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्तोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ।।^{xviii}

અહીં રઘુવંશમાં અનસૂયા દ્વારા ગંગાને પ્રવાહિત કરવાની કથાને કાલિદાસ પોતાના કથાતંતુમાં ગૂંથતા જણાય છે અહીં કાલિદાસ નજીવા ફેરફાર સાથે મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલી કથાને મુક્તા જણાય છે. રામાયણ જે—

यथा मूलफीले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ।

उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ।।^{xix}

દર્શાવવામાં આવેલ છે જ્યાં ગંગાના પ્રવાહને પ્રવાહિત કરવાના વિષયમાં લેવામાં આવ્યો નથી જ્યારે રઘુવંશ માં ત્રણ પ્રવાહ વાળી ગંગાને તપસ્વિઓના સ્નાન માટે પ્રવાહિત કરી તેમ વિશેષ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે આથી કહી શકાય કે આ અન્તઃકથાના બીજ ક્યાંક અન્ય સ્ત્રોતમાં પડ્યા હોઈ શકે જે હજી સુધી ધ્યાનમાં આવ્યા નથી.

ઉપસંહાર

કાલીદાસે રઘુવંશમા ઘણી બધી પ્રચલિત અન્તઃકથાઓ જેના બીજ રામાયણમાં પડેલા જોવા મળે છે તેનો થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે નિરૂપણ કરતા જણાય છે જેમા તેમને નીચેની મધ્ય બાબતોનો ખુબ ચોકકસાઈ પૂર્વક ધ્યાન રાખેલું જણાય છે.

૧. કથાવસ્તુને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલા વિષય વસ્તુની રજૂઆત
૨. મુખ્યત્વે રઘુવંશના પાત્રોના ચરિત્ર ચિત્રણમાં ઉપમાર્થે આ અન્તઃકથાઓનો પ્રયોગ કરતા જણાય છે.
૩. કાલિદાસ ઘણી વખત મૂળસ્ત્રોતમાં રહેલા વિષય વસ્તુ કરતા લોક પ્રચલિત થયેલી કથાના વિષયને આગ્રહ પૂર્વક નિરૂપતા જણાય છે.
૪. જ્યારે કેટલીક જગ્યાએ મૂળસ્ત્રોતમાં જ તે અન્તઃકથા મળતી હોવા છતાં તે અન્ય ફેરફાર સાથે રજૂ કરે છે જે સંશોધન માગી લે છે.
૫. કેટલીક વખત મૂળસ્ત્રોતના કથાવસ્તુને પ્રતિભાના બળે કથાતંતુને વિકસાવવા માટે પ્રભાવિ રીતે રજૂ કરતા જણાય છે.

૬. તેમજ ભારતીય પરંપરા મૂજબ મૂળસ્ત્રોતના વિષય વસ્તુને પ્રભાવિ રીતે તેનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો પ્રયાસ કરતા પણ જણાય છે.

આમ મૂળસ્ત્રોત રામાયણમાં રહેલી અંતઃકથાઓને મહાકવિ જરૂરીયાત પ્રમાણે અને લોકપ્રસિદ્ધિને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રતિભાના બળે હાનિ ન પહોંચે તે રીતે વધુ સટીક રીતે પોતાની રચના રઘુવંશમાં પ્રયોજતા જણાય છે જેનાથી આ અંતઃકથાઓમાં એક નવી આહલાદકતા અને રમણીયતા જોવા મળે છે ઉપરાંત કેટલાક ફેરફારલ સંશોધન માંગી લે તેવા પણ જોવા મળેલા છે.

1. કાલિદાસ-ચન્દ્રબલી પાણ્ડેય , પૃ. 69
2. રામાયણ કે આખ્યાન-ડૉ ધર્મેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રી પૃ. 51
3. શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણ – ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર કાંડ 1 , સર્ગ-45 , શ્લોક-16
4. રઘુવંશ મહાકાવ્યમ્ – 4/27
5. એજન – 16/79
6. એજન – 4/32
7. એજન – 17/14
8. શ્રી મદ્વાલ્મીકીય રામાયણ – ગીતાપ્રેસ , ગોરખપુર કાંડ – 1 , સર્ગ – 43 , શ્લોક 11,12
9. રઘુવંશ મહાકાવ્યમ્ – 9/76
10. શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણ – ગીતા પ્રેસ ગોરખ પુર કાંડ-2 , સર્ગ – 64 , શ્લોક 50,51
11. રઘુવંશમહાકાવ્યમ્ – 11/14
12. શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણ – ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર કાંડ-1 , સર્ગ – 26 , શ્લોક – 12
13. એજન કાંડ – 1 , સર્ગ 26 , શ્લોક – 5
14. રઘુવંશમહાકાવ્યમ્ – 10/47
15. શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણ, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર કાંડ-7 , સર્ગ – 26 , શ્લોક – 55
16. રઘુવંશમહાકાવ્યમ્ – 13/38/39
17. શ્રીવાલ્મીકીય રામાયણ ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર કાંડ-3 , સર્ગ – 11 , શ્લોક 11/13
18. રઘુવંશમહાકાવ્યમ્ – 13/51
19. શ્રીમદ્વાલ્મીકીયરામાયણ ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર કાંડ-2 , સર્ગ – 17 , શ્લોક – 9

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૧) રઘુવંશમહાકાવ્યમ્ ।

‘સંજીવિની ’ ‘મણિપ્રભા’ વ્યારવ્યાધ્યાયોપેતમ્

વ્યાખ્યાકાર –શ્રી હરગોવિન્દમિશ્ર

ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝ ઓફિસ, વારાણસી – 1

સંસ્કરણ – તૃતીય ઇ સ 1961

૨) શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણ ખંડ – 1,2

અનુવાદક— દ્વારકાદાસ ભટ્ટ

સંપાદક – જયેશ રાવલ

ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર

आवृत्ति : प्रथम सं 2069

उ) महाकावि कालिदास प्रणीत

संस्कृत काव्यो मे प्रयुक्त अन्त : कथाए

डो विजेन्द्र कुमार शर्मा परिमल पब्लिकेशन – दिल्ली

संस्करण – प्रथम 2007

४) कालिदास

चन्द्रबली पाण्डेय

मोतीलाल बनारसीदास, बनारस

संस्करण : तृतीय 2002

५) रामायण के आख्यान

घमेन्द्रनाथ शास्त्री

आगरा विद्यालय आगरा

संस्करण प्रथम 1958ⁱ

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

H.Q

**1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)**

OTHER CONTACT

**D-19/220, Nandanvan Apartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj,
AHMEDABAD:- 380013.**